

BIBLIOTHECA
MVSEI
SABESIENSIS

Călin Anghel

Evoluția urbanistică a orașului Sebeș

2011

<https://biblioteca-digitala.ro>

PRIMĂRIA ȘI CONSILIUL LOCAL AL MUNICIPIULUI SEBEȘ
CENTRUL CULTURAL „LUCIAN BLAGA” SEBEȘ
MUZEUL MUNICIPAL „IOAN RAICA” SEBEȘ

BIBLIOTHECA MVSEI SABESIENSIS
II

CĂLIN ANGHEL

EVOLUȚIA URBANISTICĂ A ORAȘULUI SEBEȘ

SEBEȘ, 2011

BIBLIOTHECA MVSEI SABESIENSIS
II

MUZEUL
MUNICIPAL
SEBEȘ

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
ANGHEL, CĂLIN

Evoluția urbanistică a orașului Sebeș / Călin

Anghel. - Alba Iulia : Altip, 2011

Biliogr.

Index

ISBN 978-973-117-312-2

711.4(498 Sebeș)

Editura ALTIP
Alba Iulia

Orice corespondență se va adresa / Please send any mail to the following address:
Muzeul Municipal „Ioan Raica” Str. Mihai Viteazul, nr. 4,
Sebeș 515800, jud. Alba, Romania
Tel. 0258735240; e-mail: muzeulsebes@gmail.com

Copyright © 2011 Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș

BIBLIOTHECA MVSEI SABESIENSIS
II

CĂLIN ANGHEL

**EVOLUȚIA URBANISTICĂ A
ORAȘULUI SEBEȘ**

CUVÂNT ÎNAINTE DE
ACAD. MARIUS PORUMB

CUPRINS

Cuvânt înainte (acad. Marius Porumb).....	7
Introducere	11
I. Cadrul geografic.....	17
II. Cadrul istoric.....	19
III. Orașul Sebeș în istoriografie	43
III.1. Surse istorice din secolele XVI-XVIII privind orașul Sebeș	44
III.2. Orașul Sebeș în istoriografia din secolele XIX-XX	54
IV. Evoluția urbanistică a orașului Sebeș, până în secolul al XVI-lea	97
V. Evoluția urbanistică a orașului Sebeș în secolele XVII-XVIII.....	143
V.1. Evoluția urbanistică a orașului <i>intra muros</i>	143
V.2. Suburbiile românești: geneză și evoluție urbanistică	169
V.3. Suburbia emigranților din Durlach și Hanau: constituire și evoluție urbanistică	178
VI. Evoluția urbanistică a orașului Sebeș în secolele XIX-XX	183
Concluzii.....	205
Abrevieri.....	229
Bibliografie	231
Lista ilustrațiilor	251
Abstract.....	255
List of Illustrations	261
Anexe.....	265
Indice de nume și locuri	289

CUVÂNT ÎNAINTE

Autorul volumului **Evoluția urbanistică a orașului Sebeș**, ce vede acum lumina tiparului, este tânărul istoric dr. Călin Anghel, cadru didactic la Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, dar în același timp un apropiat și fidel colaborator al Muzeului Municipal Sebeș. Este absolvent din anul 1996 al Colegiului Universitar de Muzeologie din Alba Iulia, iar în anul 1999 a absolvit Facultatea de Istorie și Filologie a Universității din Alba Iulia, fiind specializat în istorie-arheologie. Calitatea de muzeograf l-a făcut să aibă preocupări insistente asupra istoriei orașului Sebeș, a dezvoltării sale urbanistice, elaborând un număr important de studii publicate în reviste de specialitate. Cercetările sale au constituit și tema unei excelente teze de doctorat, susținute în 2009 la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, sub conducerea subsemnatului.

Documentarea privind orașul Sebeș a făcut-o în biblioteci și arhive, utilizând pe lângă contribuțiile istoriografice cunoscute, informații extrase din izvoarele documentare, cartografice, statistice, dar și prin documentarea pe teren la numeroasele monumente istorice de valoare din patrimoniul arhitectural al orașului.

Introducerea subliniază importanța orașului Sebeș în perioada medievală, ca una din cele mai importante așezări urbane ale Transilvaniei, atestată documentar încă în anul 1245, iar statutul de *civitas* îl dobândește peste aproape un secol, demonstrând o importantă și rapidă dezvoltare economică, urbanistică și instituțională. De asemenea, sunt înfățișate metodele de cercetare, modul de organizare și redactare a textului, folosind prezentarea cronologică.

Primele două capitole se referă la **Cadrul geografic** și **Cadrul istoric**, ambele fiind importante pentru a înțelege evoluția orașului. Dacă capitolul privind datele geografice este foarte succint, dar cu date precise, cel de-al doilea capitol, respectiv cel

referitor la istoria orașului, surprinde aspecte politice, economice și militare care și-au pus amprenta asupra evoluției orașului, cu dezvoltarea sa spectaculoasă în secolul al XIV-lea, când în 1341 devine *civitas*, continuând cu principalele evenimente legate de istoria orașului Sebeș, până la începutul secolului XX. Capitolul cuprinde numeroase date deosebit de interesante privind dezvoltarea orașului, aspecte ale vieții cotidiene, sau a organizării administrative.

Cel de-al III-lea capitol, **Orașul Sebeș în istoriografie**, este o prezentare critică și în amănunt a celor mai importante contribuții istoriografice referitoare la istoria orașului, la dezvoltarea sa instituțională și urbanistică, sau referitoare la valoroasele sale monumente de arhitectură. Sunt menționate, în primul rând, ținând seamă de vechimea și valoarea documentară, descrierile unor călători străini din secolele XVI-XVIII, descrierile făcute de unii cronicari transilvăneni, sau date statistice privind populația sau dezvoltarea economică.

Istoriografia secolelor XIX-XX referitoare la orașul Sebeș are ca reprezentanți pe istoricii sași Ferdinand Baumann, Friedrich Müller, Albert Amlacher și Viktor Roth, sau din secolul XX, Theobald Streitfeld, Albert Klein, Harald Krasser și Gustav Gündisch. Restaurarea amplei biserici evanghelice de către Direcția Monumentelor Istorice în anii 1961-1964 a fost ocazia care a facilitat sistematice săpături arheologice, studii de arhitectură și sculptură, fiind publicate ulterior, de către arhitecta Mariana Angelescu sau arheologul Radu Heitel. Importante contribuții bibliografice sunt și cele datorate lui Virgil Vătășianu, Vasile Drăguț, Gheorghe Arion, Paul Niedermaier, Grigore Ionescu, Gheorghe Anghel, Hermann Fabini, Entz Géza, Livia Varga sau Dorin Ovidiu Dan.

Evoluția urbanistică a orașului Sebeș până în secolul al XVI-lea se intitulează capitolul al IV-lea, textul prezentând etapele de constituire a așezării și a principalelor elemente de planimetrie, trama stradală, ansamblul pieții centrale și a altor piețe, parcelarea loturilor, toate acestea fiind elemente de o importanță majoră în definirea localității. Transformările și evoluția planimetriei orașului sunt urmărite cronologic. Autorul acordă de asemenea o

mare atenție principalelor monumente din oraș, între care un loc special îl ocupă bazilica romanică, amplu lăcaș de cult, care ne poate sugera mărimea populației așezării. Cu competență sunt analizate fazele de construcție ale edificiului religios, care conservă un bogat decor sculptat, atât la interior cât și la exterior, din epoca gotică. Autorul analizează transformările pe care le-a suferit orașul, în special la marea biserică parohială cu fortificația sa, care azi nu mai există, la Casa Zápolya, la fortificațiile orașului, cu zidurile și turnurile sale de piatră.

Evoluția urbanistică a orașului Sebeș în secolele XVII-XVIII (capitolul al V-lea), cuprinde trei subcapitole ce se ocupă de vechile cartiere importante ale orașului: **1. Orașul medieval dintre ziduri - *intra muros***, care este partea cea mai veche a așezării. Cercetarea fondurilor arhivistice a dus la identificarea structurii acestei zone a orașului, care era compusă din patru cvartale: *Jacobi, Sicularum, Petri și Rosarum*, constituite probabil după vecinătăți; **2. Suburbiile românești**, constituite din două mari cartiere, respectiv cartierul denumit în documente **Hochstadt** (Suseni?), care este pe malul stâng al râului Sebeș, fiind vechea locuire românească menționată documentar în prima jumătate a secolului al XVI-lea (1531) și **Maierii**, vast cartier românesc amplasat în jurul fortificației medievale pe laturile de nord, nord-est, est și sud, sud-est; **3. Suburbia emigranților din Durlach și Hanau**, sau cartierul durlacherilor, care s-a format după 1740, iar cel de-al doilea grup s-a așezat aici în 1770.

Evoluția urbanistica a orașului Sebeș în secolele XIX-XX, este titlul celui de-al VI-lea capitol în care autorul ne înfățișează dezvoltarea orașului în epoca modernă, etapă în care se fac mari eforturi pentru modernizarea localității. În acest proces de modernizare a avut de suferit în special fortificația medievală a orașului. În această perioadă au fost demolate barbacanele porților, mai multe turnuri, sau au fost create breșe în cortine, iar șanțurile au fost umplute cu pământ.

Concluziile aflate la finalul textului, subliniază încă o dată importanța Sebeșului între orașele Transilvaniei, evoluția sa, perioadele de maximă înflorire din epoca medievală, când aici se

Călin Anghel

înaltă importante monumente de arhitectură, unele cu o valoare arhitecturală și artistică deosebită.

Pe parcursul secolului al XIV-lea, în special în a doua jumătate, orașul Sebeș a înregistrat o spectaculoasă dezvoltare economică, oglindită în toate sectoarele vieții. Monumentalul cor gotic cu deambulator al bisericii evanghelice, unic în România, cu dimensiunile sale impresionante, împodobit cu numeroase statui de certă valoare artistică, a fost construit între anii 1360-1382, exact în această epocă fastă pentru evoluția orașului. Concluziile încearcă să facă o prezentare succintă a evoluției orașului, punctând cele mai importante momente ale dezvoltării și urbanizării de-a lungul istoriei sale.

Lucrarea, având aproape 300 pagini, cuprinde de asemenea o listă bibliografică exhaustivă. Textul este însoțit de numeroase ilustrații, reprezentând hărți, planuri, relevee, fotografiile de epocă sau recente alb negru și color, întregind astfel o documentare științifică de excepție.

Dr. Călin Anghel a realizat o lucrare valoroasă prin bogatul material inedit, prin cercetarea unui sit medieval de arhitectură, remarcabil prin monumentele sale de excepție, demersul științific privind acest spațiu parcurgând un itinerar cronologic până în zilele noastre.

Cercetarea și studiul realizat cu pasiune și dăruire de dr. Călin Anghel, este o contribuție științifică importantă la cunoașterea istoriei, arhitecturii și dezvoltării urbanistice a unui remarcabil oraș medieval din Transilvania, Sebeșul păstrând un adevărat tezaur istoric și artistic, ce trebuie cunoscut și prețuit.

Acad. MARIUS PORUMB

1 martie 2011

INTRODUCERE

Atât geneza fenomenului urban din Transilvania, cât și evoluția sa ulterioară se înscriu, cu unele particularități, în cel general, european. Orașul a fost, încă de la apariția sa, și rămâne, unul dintre factorii de progres cei mai importanți din istoria omenirii. Aici s-au concentrat fizic acele activități care au accelerat dezvoltarea economică și culturală a Europei și a întregii lumi. În același timp, orașul

„[...] a făcut durabil peisajul construit într-o epocă, îl transmite epocilor posterioare și leagă modul de viață al fiecărei generații de opțiunile făcute de generațiile anterioare [...]”¹.

În acest context, conservarea patrimoniului construit este o necesitate care se impune, mai cu seamă acum, într-o lume aflată într-o continuă schimbare.

Reconstituirea trecutului unei așezări urbane se dovedește, de multe ori, a fi un demers deloc facil. Istoria orașelor este una a cazurilor particulare, fiecare dintre ele evoluând și dezvoltându-se cu amprenta factorilor geografici și istorici specifici. Nici orașul Sebeș nu face excepție; în dezvoltarea și evoluția sa urbanistică se poate observa cu claritate amprenta acestor factori.

Sebeșul a fost în evul mediu unul dintre cele mai importante orașe din Transilvania. După ce a fost atestat documentar în anul 1245, în contextul dezastrului provocat acestei regiuni de tătari, aproape o sută de ani mai târziu dobândește statutul de *civitas*, ceea ce demonstrează că a înregistrat, relativ repede, o importantă dezvoltare economică, urbanistică și instituțională. Această dezvoltare nu este dovedită doar documentar, ea poate fi dedusă și din amenajările edilitar-urbanistice cu care a fost înzestrată localitatea în secolele XIII-XVI: bazilica romanică, capelele, fortificația bisericii, corul gotic, fortificația orașului și o serie de construcții publice sau private, dintre care amintim: casa parohială

¹ Leonardo Benevolo, *Orașul în istoria Europei*, Iași, Polirom, 2003, p. 9.

Călin Anghel

evanghelică (str. Lucian Blaga nr. 10-12), Casa Zápolya și alte locuințe aparținând unor meșteșugari sau comercianți. Dacă edificiile din prima categorie s-au bucurat destul de mult de atenția cercetătorilor, în special biserica Sf. Maria, nu același lucru se poate spune despre arhitectura civilă a Sebeșului. Locuințele orășenilor sunt încă puțin cunoscute, cu toate că s-au executat câteva inventarii ale elementelor arhitecturale aparținând fazelor mai vechi ale acestora, încă nu s-a elaborat nici o lucrare mai amplă care să abordeze acest subiect. Valoarea fondului construit al orașului impune apariția unei astfel de lucrări. Dar, după cum am constatat, un asemenea demers va fi foarte dificil. Elemente de arhitectură, aparținând unor faze mai vechi ale caselor, s-au conservat destul de puține. Cu siguranță există sub tencuielile fațadelor și altele, însă până nu se vor executa decapări, sub supravegherea unor specialiști nu se vor putea înregistra progrese. Pentru perioada de început a așezării, datorită faptului că majoritatea locuințelor erau confecționate din lemn, material extrem de perisabil, nu se pot face decât supoziții referitor la aspectul așezării. Lipsa unor cercetări arheologice se resimte și în acest caz.

În încercarea de a reconstitui aspectul așezării de-a lungul secolelor XIII-XVI, am folosit, în afară de contribuțiile istoriografice existente, informații desprinse din izvoare documentare, cartografice și statistice. Toponimele, unele, conservate chiar din perioada de început a așezării sunt indicii utile în cadrul unui asemenea demers. De asemenea, importante sunt și descrierile orașului realizate de călători străini, care îl vizitează și care datează, începând cu secolul al XVI-lea. Ele prezintă imaginea orașului, la momentul respectiv, uneori detaliat și alte ori lapidar. Din punct de vedere calitativ, ele nu sunt egale ca valoare și nu de puține ori descrierile realizate s-au dovedit a fi inexacte. Cercetarea de teren rămâne una dintre cele mai importante din cele enumerate până acum, ea permițând observarea directă a construcțiilor și, în consecință, are un grad mai mare de acuratețe în elaborarea concluziilor.

În redactarea lucrării de față, am optat pentru prezentarea cronologică a schimbărilor, în plan urbanistic, pe care le suferă

localitatea. Și în cazul construcțiilor a căror edificare s-a întins pe perioade de timp mai lungi, am optat pentru aceeași metodă de prezentare, pentru ca, la sfârșitul fiecărui secol, dintre cele care la care ne referim, să putem creiona imaginea așezării.

După întemeierea localităților care, la un anumit nivel al dezvoltării, ajung să întrunească atributele ce le diferențiază net de așezările rurale, devenind orașe (*civitas*) și cristalizarea nucleului acestora, se produc, în majoritatea cazurilor, importante extinderi teritoriale. Nivelul ridicat de dezvoltare economică pe care îl înregistrează o așezare urbană în raport cu cele învecinate, rurale, determină migrarea unor locuitori ai acestora spre oraș. Acest fenomen, dar și sporul demografic, natural, înregistrat de așezarea urbană, în astfel de condiții, sunt câțiva din factorii care favorizează constituirea unor suburbii în jurul lor. Acestea, în multe cazuri, au fost considerate, inițial, așezări de sine stătătoare. Însă, treptat, „granițele” dintre ele se vor estompa și vechile suburbii vor deveni cartiere ale orașului.

Această evoluție a înregistrat-o și orașul Sebeș, dar cu particularitățile date de condiționările geografice și istorice specifice. În secolele XVI-XVII se produce diferențierea netă între orașele mari ale Transilvaniei (Sibiu, Brașov etc.) și celelalte. Sebeșul și-a pierdut în repetate rânduri statutul de oraș, din diverse cauze. În primul rând, nu a putut să-și adapteze activitatea economică la noile realități ale pieței Transilvaniei și, în consecință, nu a putut ține pasul cu orașele mari care își continuă dezvoltarea economică. Un rol important în rămânerea sa în urmă l-a avut și vulnerabilitatea fortificației orașului, cu incertitudinile pe care le provoca meșterilor și negustorilor, dintre care, probabil, mulți s-au mutat, cu tot cu afacerile lor, în locuri mai sigure din Transilvania. Însă, cu toate lipsurile, orașul își revine, treptat, după distrugerile provocate în 1661 de către turcii conduși de Ali Pașa și va înregistra în secolele următoare unele progrese.

Începând cu secolul al XVII-lea se înmulțesc și sursele referitoare la trecutul și imaginea orașului Sebeș. Pe lângă descrierile călătorilor străini, avem relatări similare realizate de cronicari ardeleni. De asemenea, de acum datează și primele reprezentări grafice ale orașului. Dacă gravura lui Jacob

Schollenberger, tipărită la Nürnberg, în anul 1666, în cartea cronicarului sibian, Johann Tröster, *Das Alt- und Neue- Teutsche Dacia, das ist Neu Beschreibung des Landes Siebenbürgen*, s-a dovedit a fi fantezistă, lucrurile stau altfel cu vedutele lui I. I. Haas (1736) și Rudolf Pühringer (1937, după o imagine din 1820), care ajută la reconstituirea imaginii orașului în secolele XVIII și XIX. Odată cu descoperirea în Arhiva de Război din Viena a unui plan al orașului din 1769 s-au lămurit o serie de aspecte destul de neclare observate în veduta lui I. I. Haas și în descrierea lui Georg Marienburger, referitoare la fortificația bisericii, a orașului dar și la suburbiile acestuia. Asemenea izvoare se vor înmulți în secolele următoare. De la începutul secolului al XVIII-lea datează numeroase tabele de impunere a impozitelor și a altor dări, în care se face referire la diferitele cartiere ale orașului *interior* și la suburbiile românești. Însă, rămân puține informațiile referitoare la casele, atât din orașul *interior*, cât și din suburbii. Cercetarea fondurilor arhivistice de la Alba Iulia, Deva și Sibiu și a documentelor din colecțiile Muzeului Municipal „Ioan Raica” din Sebeș, a fost întregită de cea de teren, prilejuită de analiza unor clădiri și ansambluri de arhitectură din orașul *interior* și suburbii.

Cercetarea de față a fost începută la sfârșitul anilor '90 ai secolului trecut, încă din studenție și s-a materializat, atunci, sub forma unei lucrări de licență, care a avut ca subiect arhitectura și urbanismul în centrul istoric al Sebeșului. Câțiva ani mai târziu, am reluat cercetarea și am extins aria investigațiilor și la nivelul celorlalte cartiere (suburbii) ale Sebeșului, în încercarea de a le desluși geneza și dezvoltarea de-a lungul timpului, și de a analiza principalele monumente istorice și de arhitectură existente aici, la sugestia coordonatorului științific, acad. prof. univ. dr. Marius Porumb, devenind astfel temă a lucrării de doctorat.

Lucrarea are, pe lângă **Introducere**, o scurtă prezentare, din punct de vedere geografic a zonei în care există orașul, în capitolul **Cadrul geografic**. Aspectele mai importante ale istoriei localității sunt prezentate în capitolul **Cadrul istoric**, în care s-a încercat, pe lângă consemnarea evenimentelor majore din trecutul orașului, surprinderea acelor și a fenomenelor care au devenit cauze ale unor evoluții ulterioare, economice, politice și chiar urbanistice.

Trecutul și monumentele Sebeșului au stârnit un mare interes în rândul cercetătorilor sași, români și maghiari care au elaborat de-a lungul timpului multe articole, studii și cărți, publicate în țară și în străinătate. Aceste contribuții științifice sunt trecute în revistă în capitolul **Orașul Sebeș în istoriografie**. S-a optat pentru gruparea cronologică a lucrărilor prezentate, pentru a evita repetițiile inevitabile în cazul grupării tematice. Capitolul are două părți, în prima - **Surse istorice din secolele XVI-XVIII privind orașul Sebeș** - fiind prezentate o serie de izvoare ca: descrierile călătorilor străini, realizate în secolele XVI-XVIII, cronicile scrise în acest interval și care au ca subiect Sebeșul, și alte surse cum ar fi cele statistice. În cea de a doua parte - **Orașul Sebeș în istoriografia din secolele XIX-XX** - sunt consemnate cele mai importante contribuții istoriografice referitoare la trecutul și monumentele orașului. Amintim aici importante contribuții aduse de Ferdinand Baumann și Albert Amlacher la cunoașterea istoriei orașului și cele aduse de Viktor Roth, Virgil Vătășianu și Theobald Streitfeld la cunoașterea monumentelor Sebeșului.

În capitolul următor - **Evoluția urbanistică a orașului Sebeș, până în secolul al XVI-lea** - este prezentată evoluția localității în primele secole de existență. Sunt consemnate etapele de evoluție a așezării, stabilite în baza parcelării suprafeței acestuia și etapele de construcție a bisericii romanice situată în centrul localității, în cimitirul care s-a constituit în secolul al XII-lea. S-a optat pentru prezentarea schimbărilor care se produc, în mod cronologic, încercându-se reconstituirea aspectului așezării în fiecare secol.

În capitolul **Evoluția urbanistică a orașului Sebeș în secolele XVII-XVIII** s-a continuat prezentarea transformărilor pe care orașul le înregistrează, din punct de vedere urbanistic. Este alcătuit din trei subcapitole. În primul - **Evoluția urbanistică a orașului *intra muros*** - s-au urmărit transformările pe care le-a suferit orașul *interior* în această perioadă și organizarea administrativă a acestuia. În cel de al doilea - **Suburbiile românești: geneză și evoluție urbanistică** - s-a dorit creionarea evoluției teritoriale și urbanistice a suburbiilor românești. Din 1531, de când datează prima atestare a suburbiei românești, și până în secolul al XVIII-lea s-au constituit două „cartiere”

Călin Anghel

românești, unul de-a lungul râului Sebeș, iar celălalt - *măierimea* -, constituit ulterior, pe arealul glacisului fortificației orașului. În cel de al treilea - **Suburbia emigranților din Durlach și Hanau: constituire și evoluție urbanistică** - s-a urmărit procesul de constituire, la jumătatea secolului al XVIII-lea și evoluția „cartierului Durlacher-ilor”, în partea de nord-vest a orașului *interior*.

În capitolul **Evoluția urbanistică a orașului Sebeș în secolele XIX-XX** s-a optat pentru prezentarea dezvoltării orașului în întregul său, deoarece tendința definitivă a perioadei a fost cea de eliminare a „granițelor” dintre diferitele părți ale sale.

Lucrarea se încheie cu expunerea **concluziilor** desprinse în urma cercetării și este întregită de **bibliografia selectivă, lista ilustrațiilor, anexe**, imagini, hărți și planuri și un nomenclator al străzilor, menite să înlesnească înțelegerea celor prezentate. Imagini au fost inserate atât în cuprinsul lucrării, cât și în anexă, cele de aici fiind numerotate cu cifre romane.

În încheiere doresc să mulțumesc, și pe această cale, tuturor celor care m-au ajutat în elaborarea acestei lucrări. Doresc să îi mulțumesc domnului dr. Vasile Ionaș, fostul director al Direcției Județene Hunedoara a Arhivelor Naționale pentru sprijinul acordat în studierea fondului arhivistic al Scaunului Săsesc Sebeș. De asemenea, îi mulțumesc domnului dr. Volker Wollmann pentru sprijinul pe care mi l-a acordat în elaborarea acestei lucrări, pentru cărțile și documentele pe care mi le-a pus la dispoziție și pentru sugestiile făcute.

Și, nu în ultimul rând, doresc să îi mulțumesc coordonatorului științific al tezei de doctorat, acad. prof. dr. Marius Porumb pentru ajutorul, înțelegerea, sugestiile acordate și pentru tot ceea ce am învățat de la domnia sa în acești ani, atât pe plan profesional cât și personal.

I. CADRUL GEOGRAFIC

Orașul Sebeș (jud. Alba) este situat în partea centrală a României, la 45° 53' latitudine nordică și 23° 30' longitudine estică, în Depresiunea Sebeș - Alba Iulia, la 250 m altitudine². Se află la o distanță de 15 km de Alba Iulia, la intersecția a două drumuri europene: E 68 (Deva - Sibiu - Brașov) și E 81 (Cluj-Napoca - Sibiu - Pitești) (**fig. I**). Este amplasat pe un teren plan, o terasă a cursului inferior al râului Sebeș, aproape de vărsarea Secașului. Existența mai multor terase, în special pe versantul stâng al văii Sebeșului, poate constitui o dovadă că actualul curs al râului a înregistrat, în timp, deplasări succesive spre est³. Cel mai important afluent al râului Sebeș este Secașul, confluența lor având loc în zona din nord-estul orașului. Spre sud-est este mărginit de dealurile piemontane ale Cugirului, iar în nord, la cca. 2,5 km de oraș, este dealul cu eroziunea *Râpa Roșie*, monument al naturii.

Din punct de vedere geologic, lunca Sebeșului este alcătuită din bogate depozite de aluviuni cuaternare⁴. Solurile sunt cernoziomuri și soluri brune, dispuse peste substratul sedimentar.

Clima este temperat-continentală, moderată, cu: temperatura medie anuală de 9,3° C, temperatura medie a lunii ianuarie de - 3,3° C și media lunii iulie de 20,5° C. Media zilelor fără îngheț este de 170, iar vânturile cele mai frecvente bat dinspre sud-vest (aduc mase de aer cald) și vest, dar și din nord-vest (cu aer umed), nord (reci) și nord-est⁵.

Vegetația din zona orașului Sebeș se încadrează în etajul stejarului și al silvostepii. Pădurea ocupă relieful înalt și insular și

² *Sebeș. Atlas istoric al orașelor din România. Vol. III, Fascicula 2*, (mai departe, *Sebeș, Atlas*), București, Editura Enciclopedică, 2004, p. II.

³ Alexandrina M. Hațieganu, *Câteva observațiuni asupra Bazinului Văii Sebeș*, Cluj, 1934, p. 5.

⁴ *Ibidem*, p. 4.

⁵ *Sebeș, Atlas*, p. II.

porțiuni mai înalte ale interfluviilor din dreapta Secașului. Solurile de pădure, folosite în prezent ca teren arabil, demonstrează că întinderea pădurilor, în trecut, era mult mai mare. Pe pășuni și fânețe de deal, în cadrul stepei uscate, mai prezentă pe versantul cu expunere nordică din dreapta râului Secaș, cresc, între altele, sipica, rogozul, colilia etc.

Din punct de vedere faunistic, se disting două etaje: cel al faunei de deal și cel al faunei de luncă. În păduri se găsesc, frecvent, mamifere: căprioara, iepurele de câmp, mistrețul, vulpea, pisica sălbatică, ariciul etc⁶. Solurile au fost favorabile practicării agriculturii de-a lungul timpului. În împrejurimile Sebeșului, se găsesc, în general, soluri închise la culoare, cernoziomuri degradate⁷. Repartizarea acestora, din punct de vedere geografic și după modul de folosință se prezintă astfel: cea mai mare parte a interfluviilor din jumătatea sudică, terasele râului Sebeș, lunca Secașului și treimea inferioară a versantului de nord al Secașului sunt folosite ca teren arabil. Versantul de nord și pantele care fac racordul pădurii din sud cu terenul arabil sunt acoperite de pășuni, iar văile de fânețe⁸.

⁶ Maria Răulea, Mihaela Dumitreasă, *Sebeșul – coordonate geografice, geologice, floră, faună, agricultură*, în *Vârstele orașului. Sebeș – 750 de ani de atestare documentară (1245-1995)* (mai departe, *Sebeș. Vârstele orașului*), Sebeș, 1995, p. 15-16.

⁷ Alexandru Borza, *Flora și vegetația Văii Sebeșului*, București, Editura Academiei R.P.R., 1959, p. 18.

⁸ Maria Răulea, Mihaela Dumitreasă, *op. cit.*, p. 17-18.

II. CADRUL ISTORIC

Sebeșul a fost, în evul mediu, una dintre cele mai importante așezări urbane din sudul Transilvaniei. A fost întemeiat de coloniști germani, stabiliți aici, în a doua jumătate a secolului al XII-lea⁹. Tradiția săsească reține anul 1150, ca dată a fondării localității¹⁰. Geneza orașelor medievale din Transilvania a fost un proces social-economic în deplină concordanță cu fenomenul similar din spațiul vest-european¹¹, însă cu particularități date de realitățile politice, sociale și economice existente în spațiul intracarpatic în secolele XIII-XIV.

În Transilvania, înainte și imediat după colonizarea sașilor, nu se poate vorbi de existența unei culturi urbane. Însă, au existat, de timpuriu, preocupări pentru realizarea unor centre - constituite inițial doar din cetăți și, mai târziu, din așezări cu caracter aparte - cu rol politic și administrativ, amplasate în zone mai dens locuite¹². Până la invazia tătarilor, din 1241, viitoarele orașe transilvănene - altele decât cele constituite de autorități - îndeplineau, în special, funcția de piață de desfacere a mărfurilor și, într-o mai mică măsură, de centre de producție meșteșugărească, iar aspectul și forța lor economică nu erau atributele care să le deosebească de așezările rurale propriu-zise.

Așezările fondate de sași, atât în nordul, cât și în sudul Transilvaniei - în fâșia colonizată între Orăștie și Baraolt - au înregistrat de-a lungul timpului o evoluție diferită.

„[...] Sașii au fost țărani înainte de a deveni orășeni [...]”, spunea Petre P. Panaitescu referindu-se la rolul jucat de coloniștii

⁹ Thomas Năgler, *Românii și sașii până la 1848 (Relații economice, sociale și politice)*, Sibiu, Editura Thausib, 1997, p. 40-41.

¹⁰ Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale ale României (în continuare SJAANR), fond *Parohia Evanghelică C. A. Sebeș*, dosar 2/1735, 11 f.

¹¹ Constantin Șerban, *Geneza orașelor medievale românești*, în SAI, XIV, 1969, p. 66.

¹² Paul Niedermaier, *Evoluția rețelei de orașe în Transilvania medievală*, în HU, tom. I, nr. 1, 1993, p. 23.

Călin Anghel

germani în crearea în Transilvania a unei culturi urbane¹³. Ei nu au venit aici cu o organizare orășenească gata constituită, iar trecerea de la viața rurală la cea urbană s-a realizat în condițiile vieții și realităților economice și sociale găsite aici. În cadrul populației viitoarelor orașe săsești, ponderea numerică a negustorilor și meșteșugarilor este mai mare, o dovadă în acest sens fiind dimensiunile mici pe care le au parcelele coloniștilor de aici, în comparație cu parcelele contemporane ale țăranilor din satele obișnuite¹⁴.

O primă mențiune documentară, din care s-ar putea înțelege că localitatea Sebeș exista deja, datează din anul 1224, când, în *diploma andreeană*, este amintită regiunea *terra Siculorum terrae Sebus*, a cărei localizare și semnificație au generat multe discuții și nu au fost, până în prezent, pe deplin clarificate¹⁵. Dacă acceptăm faptul că regiunea la care se referă documentul este situată în vecinătatea Sebeșului, atunci denumirea *terrae Sebus* putea deriva de la numele râului pe al cărui curs inferior s-a fondat așezarea coloniștilor germani, în imediata vecinătate a unei mici așezări secuiești. Această formulare poate fi înțeleasă și ca desemnând o primă formă de organizare administrativă a zonei, al cărei centru trebuia să fie Sebeșul.

În preajma invaziei tătare, deși localitatea nu se deosebea prea mult de un sat mai mare, atributele care îl evidențiau față de așezările rurale propriu-zise puteau fi observate. Un element care sugerează că localitatea a devenit de timpuriu un centru de schimburi comerciale este toponimul *Dealul Târgului* - un mic platou situat la o distanță de 3 km de Sebeș, în partea de sud a drumului Sebeș-Daia Română - care ar putea fi un loc de schimb premergător întemeierii orașului. Un alt element, care ne sugerează că ocupația principală a sebeșenilor nu a fost agricultura, este absența loturilor de teren destinate acestei îndeletniciri. Localitatea avea numai lunca

¹³ Petre P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, Editura Științifică, 1969, p. 280-281.

¹⁴ Paul Niedermaier, *Geneza orașului Sighișoara*, în *RMML*, 2, 1979, p. 68.

¹⁵ Ferdinand Baumann, *Geschichte der „terra Siculorum terrae Sebus“ des Andreanischen Freibriefes oder des adeligen Gutes Gießbübel bei Mühlbach*, în *PUM*, 1874, p. 1-50.

din nord și pășunea Dealului Roșu (*Ruzga*), pe care o foloseau măcelarii pentru creșterea vitelor¹⁶.

La începutul secolului al XIII-lea, în centrul așezării, într-un cimitir preexistent, s-au demarat lucrările de construcție a unei biserici romanice de tip bazilical, cu două turnuri-clopotniță pe latura de vest. Cimitirul data – potrivit lui Radu Heitel – din a doua jumătate a secolului al XII-lea și începutul celui de al XIII-lea¹⁷. Acest fapt este dovedit de descoperirea unor morminte tăiate sau acoperite de construcția bisericii. În trei dintre morminte, defuncții au fost așezați în câte o „cutie” lungă de piatră. Acest rit de înmormântare, se pare, este originar din regiunile de baștină ale coloniștilor germani.

În anul 1241 armata tătară, care a devastat sudul Transilvaniei, a atacat și Sebeșul¹⁸ provocând aici distrugerii serioase. Proporțiile dezastrului pot fi deduse și din conținutul documentului din 22 februarie 1245, în care localitatea este pentru prima dată menționată - cu numele **Malembach** -, fără a i se preciza statutul juridic. Prin acest act, emis la Lyon, papa Inocentiu al IV-lea (1243-1245) îi permite lui Teodoric, preot în Sebeș, să strângă și veniturile altor parohii, a sa fiind grav afectată de atacul tătarilor¹⁹. Deși distrugerile provocate au fost însemnate, iar populația a avut mult de suferit, viața sebeșenilor a reintrat curând în ritmul normal, iar localitatea s-a refăcut rapid. În a doua jumătate a secolului al XIII-lea s-au reluat lucrările de construcție la bazilica romanică, acum fiind refăcută absida bisericii, sub influența șantierelor cisterciene²⁰. În paralel cu lucrările de reconstrucție a bisericii, în urma invaziei mongole de la

¹⁶ Ion Raica, *Un târg străvechi din apropierea Sebeșului*, în *Apulum*, V, 1965, p. 641.

¹⁷ Radu Heitel, *Monumentele medievale din Sebeș-Alba*, București, Editura Meridiane, 1964, p. 9.

¹⁸ Ioan Aurel Pop, *Românii și maghiarii în secolele IX-XIV*, Cluj-Napoca, Fundația Culturală Română, 1996, p. 162.

¹⁹ *Documente privind Istoria României* (mai departe, *DIR*), vol. I, veac XI, XII, XIII, C. Transilvania, București, Editura Academiei R.P.R., 1951, p. 326, nr. 280.

²⁰ Radu Heitel, *op. cit.*, p. 10.

Călin Anghel

1241, s-a ridicat prima fortificație a Sebeșului, care a cuprins între zidurile sale bazilica romanică²¹.

În secolul al XIII-lea, din fostele comitate sau din organizările proprii ale sașilor, au apărut structuri politice și administrative noi, scaunele săsești. Primul document din care se deduce o organizare politică a Sebeșului este o scrisoare a sibienilor, care, în anul 1301, au cerut sebeșenilor dreptul de a trece nestingheriți prin teritoriile lor. Acum localitatea este menționată cu numele *Sebus*, fără a i se preciza statutul juridic.

La începutul secolului al XIV-lea sunt atestate documentar scaunele săsești, ca forme de organizare administrativ-judecătorești. Scaunul săsesc Sebeș - *Sedes Sebus* - este menționat în anul 1303, la un an de la atestarea primului, cel al Sibiului (*Sedes Cibini*)²². Din scaunul Sebeș făceau parte, pe lângă localitatea de reședință, satele Lancrăm, Petrești, Răchita, Strungari, Loman, Călnic, Deal, Pianu de Jos și Pianu de Sus²³. În ceea ce privește organizarea religioasă, capitulul Sebeș - din care făceau parte și satele Aciliu, Alămor, Cunța, Gießhübel (dispărută), Săcel și Săsciori²⁴ - a rămas, din punct de vedere administrativ, în afara prepoziturii sibiene, fiind subordonat Episcopiei din Alba Iulia, cu care a intrat deseori în conflict - cunoscut fiind precedentul din anul 1277, când sașii au atacat și devastat sediul Episcopiei și catedrala din Alba Iulia, omorând 2000 de laici și clerici²⁵. Ciocnirile au continuat, iar în anul 1308, sașii conduși de decanul Berthold din Călnic, au atacat sediul Episcopiei²⁶, acțiunea lor soldându-se cu un lung proces cu

²¹ Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, București, Editura Academiei R.P.R., 1959, p. 40.

²² Ioan Frățilă, Maria Andrițoiu, *Scaunul săsesc Sebeș*, în *Revista Arhivelor*, anul XII, 1, 1969, p. 160.

²³ Dorin O. Dan, *Contribuții la cunoașterea rolului politic al Sebeșului (sec. XIV-XIX)*, în *Apulum*, XXXV, 1998, p. 307.

²⁴ Thomas Nägler, *op. cit.*, p. 222.

²⁵ Ioan Aurel Pop, *op. cit.*, p. 158.

²⁶ Ion Lupaș, *Sibiul ca centru al vieții românești*, în *AIIN*, V, 1928-1930, Cluj, 1930, p. 38.

Episcopia, în care nu se va da nici o sentință, fiind suspendat înainte de terminarea cercetărilor²⁷.

În secolul al XIV-lea sunt menționate în documente și localitățile săsești care au dobândit statutul de *civitas*. Privilegiile acordate coloniștilor germani de regii maghiari, amplasarea viitoarelor orașe la intersecția drumurilor comerciale, de tranzit, și ponderea mare a negustorilor și meșteșugarilor în cadrul populației lor sunt câteva din elementele care au favorizat apariția și dezvoltarea orașelor săsești. Geneza orașelor săsești și dezvoltarea lor din secolul al XIV-lea au fost favorizate - după cum subliniază Paul Niedermaier - de ceea ce a rămas cunoscut în istoriografie sub denumirea de *criza agrară medievală*²⁸. La Sebeș, absența loturilor de teren destinate agriculturii, se poate explica prin nerentabilitatea cultivării pământului - în această perioadă - datorită profitului scăzut care putea fi obținut din această îndeletnicire, comparativ cu profiturile considerabil mai ridicate obținute din activitățile comerciale sau de producție meșteșugărească. În intervalul 1317-1332, decima centrului meșteșugăresc Sebeș nu era cu mult mai mare decât aceea a unor sate oarecare din apropiere, dar dările au crescut substanțial, după acest interval, în raport cu cele ale localităților rurale. Din comparația de mai sus rezultă că diferențierea celor două tipuri de localități a început abia în perioada amintită, și era legată de creșterea veniturilor populației din centrele meșteșugărești. Sebeșul se dezvoltă acum într-un ritm constant și devine unul dintre cele mai importante centre economice din zonă. Dezvoltarea sa fost favorizată și de așezarea la intersecția drumului care ducea de la Sibiu spre vest, prin valea Mureșului, cu cel de la Cluj-Napoca care ducea spre sud²⁹.

Importanța crescândă a localității este dovedită și de hotărârea capitlului general al ordinului dominicanilor, adoptată la Viena, în

²⁷ Ferdinand Baumann, *Zur Geschichte von Mühlbach*, în *PUM*, 1882, p. 22-31.

²⁸ Paul Niedermaier, *Raportul între sat și oraș în lumina crizei agrare medievale*, în *AHCN*, XXXI, 1992, p. 151-152.

²⁹ Konrad Gündisch, *Sistemul urban medieval din Transilvania. Geneză și dezvoltare*, în *Orașe și orașeni*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2006, p. 56.

anul 1322, prin care s-a decis întemeierea unei mănăstiri dominicane la Sebeș³⁰. Nouăsprezece ani mai târziu, în anul 1341, Sebeșul este amintit într-un document având statutul de *civitas*³¹.

Nivelul ridicat de dezvoltare atins de orașul Sebeș la jumătatea secolului al XIV-lea este vizibil în toate sectoarele vieții: politic, economic, militar și cultural. Orașul primește o serie de privilegii: de a bate monedă, fiind cunoscută o marcă de Sebeș, care a circulat o vreme în Transilvania³², de a vămui, de a ține târg săptămânal și de a pronunța sentințe capitale și de a le executa. Această evoluție a fost însoțită și de o importantă creștere demografică: de la aprox. 330 de familii, în 1335 – la aprox. 450, în 1347³³. La jumătatea secolului al XIV-lea, la Sebeș funcționa o școală, fiind amintit, într-un document din 13 iunie 1352, un profesor, *Magister Johannes Scholasticus de Sebus*³⁴. Forța economică a localității se poate deduce și din proporțiile impresionante și din bogăția decorului corului gotic, construit la Sebeș între 1360 și 1382. Corul este construit în faza târzie a goticului și se încadrează în categoria bisericilor de tip hală, iar ca dimensiuni este puțin mai mic decât cel al Bisericii Negre din Brașov. În privința decorului sculptural, corul gotic de la Sebeș este cel mai bogat din Transilvania, atât în ceea ce privește numărul statuilor, cât și tematica iconografică³⁵. Dar, după finalizarea corului gotic, noul corp bazilical nu mai poate fi construit; o serie de factori, care vor supune orașul unor eforturi financiare și materiale, prea mari pentru posibilitățile sale, vor duce la situația ca noua

³⁰ Mihaela-Sanda Salontai, *Mănăstiri dominicane din Transilvania*, Cluj-Napoca, Editura Nereamia Napocae, 2002, p. 201.

³¹ *DIR*, vol. IV, veac XIV, C. Transilvania, București, Editura Academiei R.P.R., 1955, p. 9, nr. 12.

³² Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. III, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1986, p. 198.

³³ Dorin O. Dan, *Contribuții demografice la istoria Sebeșului*, în *Apulum*, XL, 2003, p. 378-379.

³⁴ *Documenta Romaniae Historica*, vol. X, C. Transilvania (1351-1355), p. 105, nr. 92; Ferdinand Baumann, *Geschichte des evangelischen Gymnasium A.B in Mühlbach*, în *PUM*, 1896, p. 3.

³⁵ Gheorghe Arion, *Sculptura gotică din Transilvania*, Cluj, Editura Dacia, 1974, p. 53.

construcție să fie racordată, printr-o execuție, mai puțin izbită, la vechiul corp bazilical romanic.

Anul 1376 este important pentru istoria breslelor din Transilvania; acum se înnoiesc statutele breslelor din orașele Sibiu, Sebeș, Sighișoara și Orăștie³⁶. Beneficiază de noile reglementări: măcelarii, brutarii, pielarii, tăbăcarii, cizmarii, fierarii - din care făceau parte și cei care făceau ace -, căldărarii, rotarii, curelarii, săbierii și lăcătușii, blănarii-cojocari, mănășarii, cuțitarii, cei care făceau mantale, pălărierii, funarii, țesătorii, țesătorii de pânză, dogarii-butnari, olarii, arcarii, croitorii, cei care făceau pungi și traiste³⁷. La Sebeș este posibil să fi lipsit brânșele pielăritului, mănășăritului și trăistăritului, ele nefiind amintite în documente în secolele următoare³⁸.

Un an important în istoria orașului este 1387, când, în luna iunie, o delegație din Sebeș, condusă de preotul Petru, s-a deplasat la Buda cerând regelui Sigismund de Luxemburg (1387-1437) permisiunea ca orașul lor să-și poată ridica o fortificație din piatră³⁹. Regele le acordă acest drept, pe care probabil l-au obținut și alte orașe din Transilvania. Cererea sebeșenilor a fost determinată probabil de îngrijorarea provocată de primele atacuri ale turcilor în Transilvania care au produs mari pagube în Țara Bârsei și în zona Sibiului și, probabil, de dese conflicte pe care capitlul Sebeș le avea cu Episcopia din Alba Iulia pentru unele proprietăți din apropierea orașului și din Lancrăm⁴⁰. Această lucrare va consuma o mare parte din resursele așezării și va conduce la încetinirea activității șantierului bisericii, deoarece orașul nu putea suporta două lucrări de o asemenea anvergură, care să se desfășoare simultan.

³⁶ Ștefan Pascu, Vladimir Hanga, *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului R.P.R.*, București, Editura Științifică, 1958, p. 187-191.

³⁷ Ștefan Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania până în secolul al XVI-lea*, București, Editura Academiei R.P.R., 1954, p. 85-86.

³⁸ *Ibidem*, p. 140.

³⁹ Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen (1342-1390)*, 2 Bd., Hermannstadt, 1897, p. 615-616, nr. 1219.

⁴⁰ Gheorghe Anghel, *Fortificații medievale de piatră din secolele XIII-XVI*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1986, p. 160.

Dezvoltarea spectaculoasă a orașului din secolul al XIV-lea se va estompa în secolul următor. O serie de factori, conjugați, va conduce spre o decădere a orașului, care va mai juca un rol important doar în plan militar, servind ca tabără de adunare a trupelor ardelenene pentru acțiunile militare contra turcilor. Un prim pas în acest sens îl fac, involuntar, orașenii din Sebeș când construiesc două edificii importante, în care se vor epuiza importante resurse financiare și materiale, iar faptul că edificarea lor s-a suprapus parțial lasă să se vadă, în modul în care au fost realizate, serioase neajunsuri. Biserica gotică a rămas neterminată, fiind construit doar corul, nemaigăsindu-se resurse pentru realizarea noului corp bazilical. Aceste resurse au fost folosite pentru ridicarea fortificației de piatră care va înconjura orașul, a cărei construcție va începe la scurt timp după ridicarea corului gotic. Și în realizarea fortificației se pot observa serioase neajunsuri; zidurile sunt destul de scunde și subțiri, iar gradul defensiv scăzut al fortificației va influența în mod negativ evoluția ulterioară a orașului, acesta fiind o pradă ușoară pentru turci.

Dezvoltarea orașului a fost frânată, într-o mare măsură, de donarea sa de către regele Sigismund de Luxemburg (1387-1437), după bătălia de la Nicopole (1396), fraților Mihai și Solomon de Sighișoara ca răsplată pentru modul în care au comandat oștile sale. Orașul și-a pierdut libertatea și privilegiile până în anul 1438, când regele Albrecht (1437-1439) i le-a restituit sebeșenilor⁴¹. Primele semne ale decăderii orașului se văd destul de repede; Sebeșul pierde statutul de *civitas*, fiind numit în documentele de la începutul secolului al XV-lea având statutul de „târg”: *oppidum Sebes* (1402), *oppidum Mukenbach* (1423)⁴².

Dar, un alt eveniment, mult mai grav, va afecta Sebeșul iremediabil: în anul 1438 orașul este cucerit de turci, iar toate eforturile depuse ulterior pentru refacerea localității se vor dovedi ineficiente și insuficiente pentru înlăturarea efectelor acestui

⁴¹ Dorin O. Dan, *Contribuții la cunoașterea rolului politic al Sebeșului (sec. XIV-XIX)*, în *Apulum*, XXXV, 1998, p. 309.

⁴² Coriolan Suciș, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, București, Editura Academiei R.S.R., 1968, p. 112.

dezastru. Datorită anarhiei din regatul maghiar, provocată de disputele interne, turcii nu au întâmpinat o rezistență serioasă în Transilvania, în afară de apărarea cu succes a Sibiului și a Cetății de Baltă.

La Sebeș, majoritatea populației, împreună cu parohul Antonie (doctor al Universității din Viena) și fruntașii orașului, răspunzând propunerii lui Vlad Dracul - vasal în tabăra otomană - au hotărât să predea orașul fără luptă și au deschis porțile turcilor. La intervenția domnitorului român, sebeșenii au avut parte de o captivitate mai ușoară, fiind duși - cu bunurile lor -, fruntașii în Țara Românească, iar ceilalți în provinciile Imperiului Otoman, de unde s-au putut întoarce mai târziu în Transilvania, cu excepția preotului și a unor fruntași cărora regele Albrecht (1437-1439) le-a interzis, în anul 1439, întoarcerea în țară, fiind considerați trădători pentru că au predat orașul turcilor⁴³. S-a opus totuși o timidă rezistență la predarea orașului, repede lichidată de turci; printre orașenii care s-au baricadat în Turnul Croitorilor a fost și „Școlarul anonim de la Sebeș” care, după înfrângerea rezistenței a fost dus și el prizonier în imperiu, de unde se va elibera după douăzeci de ani; a devenit călugăr și, mai târziu, a descris, pe lângă întâmplările din viața sa, și moravurile turcilor, într-o carte foarte citită în a doua jumătate a secolului al XV-lea și în secolul următor⁴⁴.

În anul următor - 1439 - sunt reînnoite privilegiile localității, între care și cel din 1387, care privea vânzarea vinurilor străine, la care se putea percepe o suprataxă destinată continuării lucrărilor de fortificare a orașului, iar în anul 1457 regele Ladislau al V-lea (1444/1453-1457) acordă orașului dreptul de a ține încă două târguri anuale. Cu toate aceste privilegii, dobândite sau reînnoite, orașul se află într-un declin accentuat, vizibil și în situația demografică: dacă în Sebeș, în anul 1347, trăiau aproximativ 2500 de locuitori, în anul 1450 mai erau abia 1000⁴⁵. O nouă lovitură vor primi sebeșenii în

⁴³ Francisc Pall, *Știri noi despre expedițiile turcești din Transilvania în 1438*, în *AIIC*, I-II, 1958-1959, p. 19.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 19.

⁴⁵ Dorin O. Dan, *Contribuții la cunoașterea rolului economic al Sebeșului (sec. XIV-XIX)*, în *Apulum*, XXXIV, 1997, p. 276.

Călin Anghel

anul 1465, când Matia Corvin (1458-1490) dăruiește orașul și scaunul Sebeș fraților Andreas și Johann Pongratz⁴⁶ care s-au distins în luptele cu turcii. Dărilor mari impuse de noii proprietari vor slăbi în continuare orașul, încă afectat de cucerirea de către turci din anul 1438. După moartea lui Johann Pongratz - în decembrie 1476 - orașul și scaunul Sebeș trec în posesia moștenitorului Matei Pongratz, iar în anul următor sașii din cele șapte scaune se revoltă și o alungă din oraș pe Elisabeta, văduva voievodului. După un proces între sași și văduva lui Johann Pongratz, Sebeșul primește îngăduința de a se răscumpăra, sașii din cele șapte scaune fiind nevoiți să plătească Elisabetei Pongratz 20.000 florini-aur⁴⁷.

Multe dintre breslele amintite în documentul din 1376 și-au continuat activitatea și în secolul al XV-lea. Breasla cizmarilor și-a reînnoit statutele în anul 1455, iar în anul 1484 calfele cizmarilor din orașele importante din Transilvania au înființat la Sibiu o organizație, *Frăția Sfântul Iacob*, în care s-au înscris și 13 calfe din Sebeș. Din numărul mic al calfelor înscris în frăție se observă o stagnare a acestui meșteșug la Sebeș⁴⁸. Breasla țesătorilor și-a înnoit statutul în anul 1469, iar în anul 1485 a fost amintită și breasla croitorilor, care și-a modificat statutele. Meșteșugul tăbăcitului pare că s-a dezvoltat, în anul 1494 breslele din Sibiu, Sebeș, Sighișoara și Orăștie și-au înnoit vechile statute din 1376⁴⁹.

În secolul al XVI-lea, declinul orașului, început în secolul anterior, s-a accentuat. În urma războaielor și după pierderea, în două rânduri, a libertăților și privilegiilor, viața economică a orașului a fost grav afectată, iar cel mai mult a avut de suferit activitatea de producție meșteșugărească. Este posibil ca mulți dintre orașeni, în special, bunii meseriași sau comercianți, să fi părăsit orașul, stabilindu-se în alte orașe, precum Sibiu sau Brașov. Gradul defensiv scăzut al fortificației de la Sebeș s-a resimțit în mod negativ pentru dezvoltarea localității, ea neputând oferi minima

⁴⁶ Johann Pongratz a fost voievod al Transilvaniei în: 1462-1465, 1468-1472 și 1475-1476.

⁴⁷ Ferdinand Baumann, *Schenkung der Stadt und Stuhles Mühlbach an die Bruder Johann und Andreas Pongratz*, în *PUM*, 1876, p. 3-50.

⁴⁸ Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 139.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 109.

siguranță orășenilor și afacerilor lor. În paralel, o serie de mecanisme economice au acționat, accentuând declinul localității. Piața deservită de orașele ardelenene s-a extins treptat, ajungându-se, în unele cazuri, la situația ca piața de desfacere a unui oraș să se suprapună, parțial sau total, cu cea a altuia, sau chiar cu a mai multor orașe. Acest fenomen a afectat Sebeșul, care avea în vecinătate - la mică distanță - încă două orașe: Alba Iulia și Orăștie, care-și vor frâna reciproc dezvoltarea⁵⁰. Ca urmare a lărgirii piețelor, mai multe orașe, care s-au dezvoltat ca centre meșteșugărești în secolul al XIV-lea, intră acum într-un declin accentuat ca urmare a neadaptării producției și schimbului de mărfuri noilor condiții impuse de concurență. Piața deservită acum de orașele ardelenene va depăși granița *hinterlandului* lor, extinzându-se și în Țara Românească și Moldova, iar drumurile directe de acces spre țările române devin foarte importante pentru dezvoltarea acestor orașe. Totodată efectele crizei agrare medievale încep să se estompeze, înregistrându-se creșteri sensibile ale prețurilor produselor agricole. Și în acest context, se poate explica interesul sebeșenilor pentru moșia Gusu - aflată de mult timp în dispută cu Capitlul bisericii catolice din Alba Iulia - pe care regele Vladislav al II-lea (1490-1516) o dăruiește orașului în anul 1514. Agricultură devine acum o ocupație preferată de către locuitorii Sebeșului, constituindu-se ca o alternativă la scăderea în importanță a meșteșugurilor.

Cu toate acestea, producția meșteșugărească nu este abandonată, ci trece pe un plan secund, în secolul al XVI-lea fiind amintite în documente mai multe bresle. În anul 1512, blănarii din Sebeș își înnoiesc statutul, adoptând unul identic cu cel al breslelor similare din Sibiu, Brașov, Bistrița, Sighișoara și Mediaș⁵¹. Meșteșugul cizmăritului, se pare că și-a păstrat importanța, breasla cizmarilor primind în anul 1513 două lacuri și turnul din colțul de nord-vest, pentru a le întreține și apăra. În anul 1562 breasla pielarilor din Sibiu și-a redactat noi statute, care vor fi copiate de breslele similare din mai multe orașe ardelenene mai târziu, în anul

⁵⁰ Paul Niedermaier, *Evoluția rețelei de orașe în Transilvania medievală*, în *HU*, tom. I, nr. 1, 1993, p. 25.

⁵¹ Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 122-123.

Călin Anghel

1577. În acest statut s-a stabilit numărul ucenicilor pentru cele mai importante orașe din Transilvania, iar după numărul lor se poate deduce importanța meșteșugului în fiecare din aceste orașe, deoarece numărul ucenicilor se stabilea în raport cu cel al meșterilor. În timp ce la Sibiu erau 10, la Bistrița 8, la Sebeș erau doar 2 ucenici⁵².

Declinul general al orașului este vizibil și în plan demografic, populația scăzând între anii 1500 și 1550 de la 1000 la 900 de locuitori și, se pare, că sașii ajung în ipostaza de a fi minoritari, dimensiunile suburbiilor crescând, ele fiind amintite într-un document din 1531, prin care Ioan Zápolya le mulțumea sașilor din oraș și românilor din suburbii pentru sprijinul acordat împotriva lui Ferdinand I de Habsburg⁵³.

Atât geneza și dezvoltarea orașului medieval Sebeș, cât și decăderea lui, mai accentuată în secolul al XVI-lea, au fost, în mare măsură, consecințe ale mecanismelor economice generate unele, iar altele influențate numai, de criza agrară medievală. La aceste mecanisme s-au asociat altele, tot de natură economică, legate de progresul general din toate domeniile economiei - progres cu care orașul Sebeș nu a putut ține pasul -, și o serie de evenimente nefericite cărora orașul le-a căzut victimă: pierderea repetată a libertăților, rămânerea în afara jurisdicției Sibiului, până la sfârșitul secolului al XV-lea, cu toate dezavantajele care au decurs din această situație, cucerirea și distrugerea orașului în anul 1438 de către turci ș.a.

În aceste condiții și în contextul estompării efectelor crizei agrare medievale, la începutul secolului al XVI-lea, puținii locuitori ai Sebeșului, stimulați de creșterile sensibile ale prețurilor produselor agricole, au devenit interesați, într-o mai mare măsură, de agricultură, iar în anul 1514 au intrat în posesia moșiei nobiliare Gusu, situată în partea de sud a orașului⁵⁴.

⁵² *Ibidem*, p. 116-117.

⁵³ Ferdinand Baumann, *Zur Geschichte von Mühlbach 1526-1571*, în *PUM*, 1889, p. 83, nr. 15.

⁵⁴ Călin Anghel, *Considerații privind geneza orașului medieval Sebeș și evoluția sa în timpul crizei agrare medievale*, în *AUA Historica*, 4-5, 2000-2001, p. 64-65.

Și în secolul al XVII-lea Sebeșul se află în declin, din punct de vedere economic și demografic. Cu toate că principele Gheorghe Rákóczy II (1648-1660), în cadrul dietei din 12 februarie 1651 de la Alba Iulia, reînnoiește vechile privilegii ale orașului⁵⁵, această măsură se va dovedi a fi insuficientă. Moștenirea secolelor trecute persistă și acum, iar localitatea nu va mai depăși modesta condiție de târg. Meșteșugurile nu vor fi complet abandonate dar nu vor mai avea importanța din trecut. Un rol tot mai important, în economia localității, îl va ocupa acum agricultura.

Din descrierea realizată în anul 1656 de Conrad Jacob Hildebrandt se observă că orașul Sebeș, la jumătatea secolului al XVII-lea nu mai putea fi comparat cu orașele importante ale Transilvaniei.

„[...] Este numit *Zabessus*, *Schebesch* pe ungurește; este primul oraș curat săsesc de care am dat, și cel mai vechi după Mediaș [...]. Astăzi este un orașel mic, așezat pe o câmpie, într-o adâncitură. Apărat dinspre apus de bălți, mlaștini și ape bogate în pești, el are un aer bun și sănătos și case bine clădite [...]”⁵⁶.

În anul 1658 turcii au atacat din nou Transilvania, devastând Țara Făgărașului, scaunele Cincu, Sibiu și Miercurea, Apoldu Mare, Vințu de Jos, Alba Iulia, Aiudul, Turda și Gherla. Sebeșul scapă de distrugerii răscumpărându-se cu 4000 de taleri. Dar nu va mai avea aceeași soartă în 1661 când Sebeșul va fi grav afectat de atacul turcilor conduși de Ali Pașa. Acum orașul a fost din nou distrus de către turci și „[...] nu a mai rămas nimic, decât biserica, școala și o parte din casa parohială [...]” neatins de flăcări⁵⁷. În anul 1815, cu ocazia renovării turnului bisericii, a fost descoperit un document în care era prezentat evenimentul. El a fost publicat

⁵⁵ Serviciul Județean Hunedoara al Arhivelor Naționale ale României (mai departe, SJHANR), fond *Scaunul Săsesc Sebeș*, 2/1651, f. 1, (vezi și Dorin O. Dan, *Contribuții la cunoașterea rolului politic al Sebeșului (sec. XIV-XIX)*, în *Apulum*, XXXV, 1998, p. 314.).

⁵⁶ *Călători străini despre țările române*, vol. IV, București, Editura Științifică, 1972, p. 576-577.

⁵⁷ Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș (mai departe, MMIRS), *Biblioteca documentară*, nr. inv. 2622 (copie).

Călin Anghel

de David Krasser (1821-1898)⁵⁸ în anul 1857, în anuarul Gimnaziului Evanghelic C. A. din Sebeș⁵⁹. Câțiva ani mai târziu, Albert Amlacher (1847-1939) a descoperit un document în arhiva orașului, al cărui cuprins, referitor la distrugerea Sebeșului de către turci în anul 1661, este aproape identic cu cel publicat de David Krasser⁶⁰. În urma acestui dezastru orașul se reface greu, iar sărăcia de mai târziu este datorată, în principal, evenimentului amintit. Au avut din nou de suferit meșteșugarii și comercianții ale căror afaceri au fost serios afectate și din nou fortificația orașului și-a demonstrat ineficacitatea datorată și absenței lucrărilor de modernizare. Evliya Çelebi, cronicarul turc, care însoțea trupele otomane în acțiunile militare, a realizat o sumară descriere a orașului: „[...] avea puțini oameni [...], iar locuitorii sunt faliți și foarte săraci [...]”⁶¹. La câțiva ani după cucerirea din 1661, același cronicar turc vizitează din nou Sebeșul, pe care acum îl vede înfloritor și prosper⁶², afirmație evident exagerată. După această incursiune în Transilvania pretențiile Porții otomane cresc, tributul stabilit în 1661 ajunge la suma de 40.000 de galbeni.

În secolele al XVII-lea și al XVIII-lea sașii vor lupta împotriva negustorilor străini, greci și evrei, care pătrund în comerțul Transilvaniei. Sașii intervin în cadrul dietelor pentru a se adopta măsuri legislative care să stopeze pătrunderea acestor negustori pe piețele orașelor ardelenene⁶³. Însă, în anul 1636, principele Gheorghe Rákóczy I (1630-1648) acordă privilegiile negustorilor greci, permițând accesul companiilor lor pe piețele din Transilvania.

⁵⁸ David Krasser a fost profesor și, mai târziu, rector al Gimnaziului evanghelic C. A. din Sebeș.

⁵⁹ David Krasser, *Geschichte des Mühlbacher Untergymnasiums A.B.*, în PUM, 1857, p. 10.

⁶⁰ Albert Amlacher, *Zur Geschichte der zweiten Zerstörung Mühlbach durch die Türken im Jahre 1661*, în KVS, 9, 1886, p. 5-7.

⁶¹ Mihail Guboglu, *Din călătoriile lui Evliya Çelebi*, în *Apulum*, V, 1965, p. 364.

⁶² *Ibidem*, p. 369.

⁶³ Ion Lupaș, *Măsuri legislative luate de dietele ardelenilor contra grecilor*, în AIIIN, III, 1924-1925, Cluj, 1926, p. 537-539.

Evoluția urbanistică a orașului Sebeș

Multe dintre breslele care existau în secolele trecute își continuă și acum activitatea. Se cunoaște un statut al breslei tâmplarilor din anul 1631⁶⁴, iar în decembrie 1665, breasla cuștarilor din Sebeș depune la Universitatea Săsească din Sibiu noul ei statut scris pe pergament „întărit cu sigiliu”. Datorită pierderii statutului breslei, în numele lui Michael Schletters, starostele breslei, primarul și judele regal al scaunului Sebeș cer Universității Săsești o copie a acestui statut⁶⁵.

În urma păcii de la Karlowitz din 1699, Imperiul otoman renunță la suzeranitatea asupra Transilvaniei în favoarea Imperiului habsburgic care va organiza principatul pe baza Diplomelor Leopoldine, limitându-i considerabil autonomia. Imperiul se va implica - prin guvernii - în politica economică a principatului stimulând dezvoltarea producției manufacturiere, deși a promovat o fiscalitate dură.

În secolul al XVIII-lea, declinul pare să se estompeze, dar creșterile, inconsecvente, pe care le înregistrează Sebeșul sunt departe de cele atinse în evul mediu și sub posibilitățile orașului. Din datele consemnate în conșcripția din anul 1703 se cunoaște că populația Sebeșului, care număra 1933 de locuitori, era structurată astfel: 956 români, 902 germani, 40 maghiari, 15 armeni, 15 sârbi, și 5 evrei⁶⁶. Nici în secolul al XVIII-lea localitatea nu a fost ferită de evenimente violente. Între 1703 și 1707, Sebeșul este atacat și incendiat de trupele lui Francisc Rákóczy, iar un an mai târziu este cucerit de generalul Karoly, evenimente ce vor contribui și ele la scăderea populației⁶⁷. Deși populația orașului este în creștere în deceniile următoare, numărând aproximativ 2000 de locuitori în intervalul 1720-1740, potrivit unor estimări, aceasta va scădea

⁶⁴ Dorin O. Dan, *Noi contribuții la studiul breslelor. Statutul breslei tâmplarilor din Sebes (1631)*, în *Apulum*, XXXII, 1995, p. 327-334.

⁶⁵ Ioan Frățilă, Maria Andrițoiu, *op. cit.*, p. 161.

⁶⁶ Theobald Streitfeld, *Eine Konskription aus dem jahre 1703*, în *Studii și comunicări Sibiu*, 1981, tom 21, p. 121-135.

⁶⁷ Ion Raica, *Sebeșul*, Cluj-Napoca, Editura George Barițiu, 2002, p. 132-133.

Călin Anghel

brusc după epidemia de ciumă din 1738-1739, care a provocat 227 de decese⁶⁸.

În anul 1736, Johann Conrad von Weiss realizează o descriere a Sebeșului:

„În vremurile de demult el a fost împrejmuit de un zid dublu și înconjurat de un șanț cu apă; însă, în timpul tulburărilor curuților, a fost făcut aproape în întregime una cu pământul, iar din cauza mării sărăcii a locuitorilor nu a fost reconstruit în întregime. [...] Sașii au biserica cea mare, care este înconjurată de un zid simplu. De asemenea, franciscanii au primit o clădire de biserică veche și în ruine, care însă nu se reconstruiește încă”⁶⁹.

După ce a fost părăsită timp de aproape două sute de ani, fosta mănăstire dominicană, a fost cedată de către magistratul și comunitatea cetățenilor din Sebeș, în anul 1731, ordinului franciscan⁷⁰. Biserica acesteia a fost din nou sfințită, primind hramul Sf. Bartolomeu, pe care îl are și în prezent. În anul 1740, biserica și anexele mănăstirii au fost renovate, în stil baroc, cu sprijinul împărătesei Maria Tereza, după cum o arată și inscripția plasată deasupra intrării în biserică⁷¹.

În anul 1724 este menționată existența la Sebeș a unei școli seminariale evanghelice care s-a transformat, ulterior, în *Latein Gramatikal Schule*, apoi din 1750 în Școală Primară și Gimnaziu Evanghelic C. A⁷².

Locuitorii din Sebeș au înaintat o plângere guvernatorului Transilvaniei, în care se arată că erau obligați să-și folosească vehiculele pentru a transporta trupe și echipamente militare care vin sau pleacă din țară dinspre Banat sau Alba Iulia o dată la trei zile sau săptămânal, diminuându-le considerabil câștigurile⁷³. Sașii continuă lupta pentru a împiedica accesul negustorilor greci

⁶⁸ Anton Dörner, *Date privind evoluția ciumei din Transilvania în perioada anilor 1738-1739*, în *Manuilă Sabin: Istorie și demografie*, Cluj-Napoca, 1995, p. 195.

⁶⁹ Apud Sebeș, *Atlas*, București, 2004, p. VIII.

⁷⁰ SJHANR, fond Scaunul Săsesc Sebeș, 7/1731 și 8/1731.

⁷¹ Mihaela-Sanda Salontai, *op. cit.*, p. 203.

⁷² Radu Cărpinișianu, *Școlile Sebeșului*, în *Sebeș. Vârstele orașului*, Sebeș, 1995, p. 61.

⁷³ Ioan Frățilă, Maria Andrișoiu, *op. cit.*, p.162.

pe piețele ardelenene. Cu toată opoziția breslelor, grecii reușesc să pătrundă tot mai mult în comerțul Transilvaniei; exista și la Sebeș o companie a negustorilor greci, aceștia având un cartier propriu situat între râul Sebeș și Canalul morii, zona păstrând până azi denumirea *La Greci*⁷⁴.

Pe fondul reformelor pe care le întreprinde administrația habsburgică în vederea modernizării economiei, breslele ardelenene vor primi o lovitură grea în anul 1715, când Dieta va reduce taxa de înscriere a noilor membrii de la 300 la 30 de florini. Statul se implică tot mai mult în economie, în anul 1769 luându-se măsuri împotriva monopolului impus producției de către bresle. Acestea opun rezistență ignorând măsurile legislative care vor fi reînnoite în 1771 și 1775.

La sfârșitul secolului al XVIII-lea, pe latura de vest a Pieței Mari, în imediata vecinătate a corului bisericii evanghelice, adosate incintei acesteia, se construiesc halele orașului în care breslașii își etalau produsele și primeau noi comenzi. Orașul Sebeș a construit între 1772 și 1773 o moară de hârtie la Strungari care a fost arendată imediat după terminarea ei. Între 1778 și 1784 a fost exploatată în regie de către oraș, dar cu rezultate slabe, iar mai târziu moara ajunge în proprietatea unor particulari⁷⁵. La sfârșitul secolului al XVIII-lea funcționau în Transilvania trei turnătorii de aramă la: Sibiu, Orlat și Sebeș. La Sebeș exista un atelier de turnat clopote care folosea ca materie primă doar cupru vechi.

Deși, în baza privilegiilor dobândite de către sași, în localitățile acestora nu puteau deține proprietăți reprezentanți ai altor naționalități, la începutul secolului al XVIII-lea, între zidurile orașului trăiau 35 de români - 20 dintre ei proprietari, iar 15 chiriași - și 35 de unguri. Situația s-a schimbat abia începând cu anul 1781, când, în cadrul reformelor promovate de împăratul Iosif al II-lea, s-a introdus și *concivilitatea*, care anula constituția

⁷⁴ Ion Raica, *op. cit.*, p. 129-132.

⁷⁵ Bujor Surdu, *Problema nașterii manufacturilor din Transilvania*, în AIIC, VII, 1964, p. 182.

stărilor și dizolva Universitatea Națională Săsească⁷⁶. Deși, cu puțin timp înainte de a muri, prin *edictul de restituire*, Iosif al II-lea a anulat majoritatea reformelor sale, *conciivilitatea* nu a fost abrogată⁷⁷.

La Sebeș, românii locuiau într-o suburbie - *Hochstadt* - situată în partea de vest a cetății, de-a lungul râului, pe malul stâng al acestuia, iar mai târziu și în grădinile sașilor, situate în jurul fortificației orașului, în ceea ce se numea *Măierimea*.

La începutul secolului al XVIII-lea, din cei 956 de locuitori români ai Sebeșului, în afară de cei 35 care locuiau în orașul dintre ziduri, 465 aveau case în suburbie, iar 456 erau „măiereni”⁷⁸. Comunitatea avea cinci preoți, scutiți de plata impozitelor. În cimitirul suburbiei românești exista o biserică din piatră ridicată, probabil, în timpul protopopului Nicolae, atestat documentar între 1682 și 1700 (1703)⁷⁹. Prima atestare certă a unei biserici aparținând românilor din suburbii se datorează unei conscripții a episcopului Inocențiu Micu-Klein, din anul 1733. Este menționată ca biserică pentru cele 262 de familii de români greco-catolici (1310 suflete)⁸⁰. În perioada 1756-1762, a fost folosită de ortodocși, iar apoi a revenit uniților. Credincioșii ortodocși au primit o parte a cimitirului pentru a-și construi aici o nouă biserică, pe care o vor termina în anul 1778⁸¹. Cea veche, greco-catolică, în timp s-a degradat, din ea rămânând, în final, doar absida, care a devenit criptă a familiei lui Gregoriu de Pap, judecător de ocol în Sebeș. Mai târziu, cripta a ajuns în proprietatea familiei Balomiri (Simeon Balomiri a fost primar al orașului între 1877-1879)⁸².

⁷⁶ Walter König, *Teze privind revoluția educațională la sașii ardeleni, în Transilvania și sașii ardeleni în istoriografie. Din publicațiile Asociației de Studii Transilvoane Heidelberg, Sibiu, Editura Hora, 2001, p. 107.*

⁷⁷ *Ibidem*, p. 107.

⁷⁸ Theobald Streitfeld, *op. cit.*, p. 127.

⁷⁹ Nicolae Dănilă, *Vechea biserică greco-catolică din Sebeș, în Verbum, V, București, 1995, p. 320-321.*

⁸⁰ *Ibidem*, p. 320-321.

⁸¹ Sebastian Stanca, *Biserica ortodoxă din Sebeș, Cluj, Tiparul Tipografiei eparhiale Ort. Rom, 1928, p. 4.*

⁸² Nicolae Dănilă, *op. cit.*, p. 327.

Evoluția urbanistică a orașului Sebeș

Nu există informații că ar fi existat în Sebeș o școală românească mai veche de începutul secolului al XIX-lea, dar este posibil să fi funcționat una după reformele împăratului Iosif al II-lea⁸³. În prefața *Paliei de la Orăștie* (1582) sunt amintiți câțiva învățați care au colaborat la tipărirea ei: „[...] Herce Ștefanu, preot în Sebeș și Zăcanu Efrem, dascăl de dascălie tot în Sebeș. [...] *Dăscălia* această în vechime se'nțelegea cântăreți din biserici [...]”, deci Zăcanu Efrem era un instructor al viitorilor cântăreți⁸⁴.

Datorită numărului mic al etnicilor germani în secolul al XVIII-lea, la Sebeș, dar și în alte locuri, s-au stabilit emigranți din vestul și sud-vestul Germaniei de azi⁸⁵. Durlach-erii s-au stabilit în Sebeș în anul 1749, formând un grup consistent de coloniști, ce număra în total 583 de persoane, iar în 1770 s-a mai așezat un grup, ceva mai mic, numărând 176 de persoane, provenind, de această dată din Hanau. Primii au fost așezați în nordul orașului, unde și-au constituit propriul cartier. Deși Magistratul orașului a avut cele mai bune intenții, ajutând pe noii veniți cu locuri pentru case și scutiri de dări, viața acestora nu a fost imediat mai bună. Între 1746 și 1749 a avut loc o mare invazie de lăcuste, iar în anii care au urmat au căzut precipitații abundente⁸⁶. La sosirea, în 1770, a Hanau-erilor teritoriul acestuia a fost împărțit în două, provocându-se astfel nemulțumirea Durlach-erilor care s-au plâns autorităților orașului. Pentru a se evita contopirea emigranților cu sașii din oraș, cartierul primilor a fost izolat de oraș prin intermediul unor grădini și ferme. Ei se autoadministrau și din 1771 aveau o școală proprie⁸⁷. Treptat, în urma căsătoriilor mixte, emigranții vor fi asimilați și diferențele dintre ei și sași vor

⁸³ Gheorghe Albu, *Monografia școlilor primare românești din Sebeș-Alba*, Sibiu, Tiparul Institutului de arte grafice „Dacia Traiană”, 1928, p. 12.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 12.

⁸⁵ Theobald Streitfeld, *Durlachisch-Hanauisches aus Mühlbach*, București, Editura Kriterion, 1984, 75 p.

⁸⁶ Anton Dörner, *Colonizări din Baden-Durlach la Sebeș (mijlocul veacului al XVIII-lea)*, în *Dann hier ist beser zu leben als in dem Schwabenland: vom deutschen Südwesten in das Banat und nach Siebenbürgen; Katalog zur gleichnamigen Ausstellung des Hauses der Heimat des Landes Baden – Württemberg*, Stuttgart, 2002, p. 87.

⁸⁷ Theobald Streitfeld, *op. cit.*, p. 35.

Călin Anghel

dispare. Mulți durlach-eri se vor stabili, ulterior, în centrul orașului, unde vor desfășura activități industriale de succes ca: Ferdinand Baumann sen., Karl Dahinten sau Joseph Glaser sen. Și în profesiile care necesitau pregătire universitară existau în Sebeș mulți durlach-eri, iar dintre ei cei mai mulți au fost preoți și profesori. Cei mai cunoscuți sunt: Ferdinand Baumann jun., istoricul, rector al gimnaziului evanghelic, Albert Amlacher, preot în Orăștie și istoric și Harald Krasser, profesor, traducător și istoric⁸⁸.

Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, se constată o creștere relativă a populației, dar nu în măsura posibilităților. Potrivit unei conscripții datând din anul 1783, Sebeșul avea 4040 de locuitori: 1715 germani, dintre care 510 erau Durlach-eri și Hanau-eri, 2110 români, 85 de greci și 130 de țigani. Se remarcă procentul mare al românilor ca locuitori ai suburbiilor care cer să fie și ei reprezentați în organele de conducere orășenești și scaunale. Potrivit unei alte conscripții, datând din 1785, între zidurile orașului existau 284 de case locuite de 241 familii de sași. În suburbii trăiau aproape 500 de familii de români, 17 de greci și 26 de țigani⁸⁹. În anul 1782 Johann Lehmann (Christopher Seipp) călătorind de la Bratislava la Sibiu, a trecut și prin Sebeș și a realizat o descriere a acestuia:

„[...] un oraș liber regesc [...]. Între zidurile cetății nu sunt mai mult de 200 de case. Orașul e curat săsesc. [...] Mahalalele sunt locuite de români, două din străzile sale de sași, altele de badenezi⁹⁰, emigranți din cauza religiei”.

Amintește existența unui han „La Mielul Alb”, cu camere curate și a unei prăvălii armenesti (probabil pe strada Grecilor, în afara zidurilor). De asemenea, remarcă bogăția parohiei evanghelice⁹¹.

În anul 1799 s-a deschis prima farmacie din Sebeș, numită „La Îngerul” și aparținea lui Adam Martin Thomas Mauksch. Ea

⁸⁸ *Ibidem*, p. 48.

⁸⁹ Ioan Frățilă, Maria Andrițoiu, *op. cit.*, p. 164, nota 17.

⁹⁰ Emigranți din zona Baden-Durlach.

⁹¹ *Călători străini despre țările române*, vol. X/1, București, Editura Academiei Române, 2000, p. 576-577.

funcționa într-un local de pe *Petrigasse* (bd. *Lucian Blaga*), în colțul de sud-vest al Pieței Mari, care, până în prezent, a păstrat aceeași destinație⁹².

În prima jumătate a secolului al XIX-lea, între românii din suburbii și magistratul orașului au existat o serie de neînțelegeri ce au condus la apariția unor repetate stări de tensiune între cele două părți. Ele au fost generate, în principal, de nemulțumirile românilor față de tratamentul discriminatoriu la care erau supuși în folosirea pământurilor, pădurilor, pășunilor și morilor care aparțineau orașului⁹³. Românii din Sebeș au cerut în anul 1801 permisiunea să folosească și ei moara bisericii evanghelice, dar Curtea le-a respins cererea. În anul 1832, un incendiu de mari proporții afectează partea sudică a orașului, distrugând 105 gospodării și cartierul românesc⁹⁴.

Comunitatea greco-catolică, sprijinită financiar de episcopul Ioan Bob de la Blaj, își construiește un nou lăcaș de cult, cu hramul *Schimbarea la Față*, pe strada *Grecilor*. Construcția bisericii s-a încheiat în 11 iunie 1818, după cum reiese și dintr-o inscripție din interior⁹⁵.

În ianuarie 1817 se hotărăște ridicarea celei de a doua biserici ortodoxe. Protopopul Zaharie Moga a fost „sufletul” inițiativei și al întregii activități. S-au strâns contribuții de la credincioși, s-a cumpărat terenul, în apropierea râului, și s-a adresat o cerere Magistratului, în vederea aprobării ridicării noii construcții. În mai 1819, au început lucrările, iar în anul 1824, biserica era terminată și amenajată, provizoriu, pentru a se putea oficia slujbe în ea⁹⁶.

Primul dascăl român, cunoscut, din Sebeș este Avram Moga, activ între 1807 și 1817. Lui îi urmează Ștefan Moga, Vintilă Vintilă, între 1828 și 1844) și Ștefan Moga II⁹⁷. Inițial, școala românească a avut un singur învățător, iar din anul 1850, se vor

⁹² Michael Acker, *Despre trecutul farmaciștilor din Sebeș și despre farmaciști sebeșeni din trecut*, în *Apulum*, VIII, 1971, p. 271-281.

⁹³ Ion Raica, *op. cit.*, p. 150-157.

⁹⁴ *Sebeș, Atlas*, p. III.

⁹⁵ Nicolae Dănilă, *op. cit.*, p. 325.

⁹⁶ Sebastian Stanca, *op. cit.*, p. 7.

⁹⁷ Gheorghe Albu, *op. cit.*, p. 14.

ocupa de educația copiilor doi dascăli. În această perioadă începe ridicarea unui clădiri pentru școala românească, iar meritul pentru aceasta îi va reveni lui Nicolae Sava. La 1 septembrie 1875 s-a finalizat edificiul școlii, de lângă noua biserică ortodoxă, care, de acum, va funcționa cu cinci învățători. Începând cu anul 1919, la Sebeș vor exista două școli românești, cu edificii corespunzătoare, una în apropierea centrului (fosta școală maghiară) și una lângă biserica ortodoxă (școala veche)⁹⁸.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea meșteșugul săsesc intră într-o criză accentuată, stagnează, iar apoi decade. Economia săsească era depășită, în special, din cauza perpetuării breslelor. Micile ateliere meșteșugărești produceau, în preajma revoluției de la 1848, 41,61% din valoarea totală a producției industriale, acest fapt arătând o rămânere în urmă a Transilvaniei în acest domeniu⁹⁹. Breslele vor fi treptat eliminate din viața economică și înlocuite de corporații ale meșterilor, legea industrială din 1852 înlăturând monopolurile și îngrădirile breslelor care din anul 1873 își vor înceta activitatea. De acum și românii vor putea practica nestingheriți meserii pe care până atunci nu le puteau exercita datorită restricțiilor impuse de bresle. Astfel, în anul 1878, la Sebeș se încearcă organizarea unei reuniuni a meseriașilor și comercianților români, iar în anul 1893 s-a constituit *Reuniunea „Andreiana” pentru meserii și industrie* urmată în 1898 de *Reuniunea „Andreiana” pentru meserii și comerț*¹⁰⁰. A fost ales numele *Andreiana* datorită faptului că patronul spiritual al reuniunii a fost Andrei, baron de Șaguna. Scopul acesteia era acela de a promova dezvoltarea economică și socio-culturală a românilor. Reuniunea participa, prin membrii ei, și organiza, la rândul ei, expoziții cu caracter profesional, în care erau reunite meseriile membrilor săi, dar erau ilustrate și meșteșugurile casnice. Organiza conferințe pe

⁹⁸ *Ibidem*, p. 23.

⁹⁹ Ladislau Gyémánt, *Imaginea statistică oficială a Transilvaniei în preajma Revoluției de la 1848*, în *AHCN*, XXXI, 1992, p. 186.

¹⁰⁰ Ion Raica, Gheorghe Fleșer, *Prima organizație a meseriașilor și comercianților din Sebeș: reuniunea „Andreiana”*, în *Apulum*, XIV, 1976, p. 473-481; Radu Totoianu, Marian Paraschiv, *„Andreiana”. Un capitol din istoria culturală și economică a Sebeșului. 1878-1948*, Sibiu, Psihomedica, 2004, 195 p.

teme profesionale, dar și cu subiecte de interes mai larg, cum ar fi agricultura și igiena sau chiar literatura sau filozofia¹⁰¹.

În secolul al XIX-lea, la Sebeș, oraș care în secolul al XIV-lea era unul dintre cele mai importante centre de producție meșteșugărească, abia se mai poate vorbi de meseriași¹⁰². Un rol important îl joacă în economia orașului agricultura și în special cultivarea viței de vie. Deși producția manufacturieră este destul de slab reprezentată, în secolul al XIX-lea se înființează noi manufacturi ca: manufactura de pânzărie Baumann¹⁰³, fabrica de piele Dahinten (1843)¹⁰⁴, fabrica de hârtie de la Petrești (1852), fabrica de cherestea din „Arini” (1877)¹⁰⁵ s.a. Între 1843 și 1846 populația Sebeșului număra 4800 de locuitori. Scaunul Sebeș are, în 1847, 21.700 locuitori, 3.200 de case în cele 10 sate și orașul liber regesc Sebeș.

În anul 1848 locuitorii Sebeșului s-au înrolat în armata lui Axente Sever. Între 4 și 6 februarie 1849 s-au dat lupte grele între avangarda armatei generalului Bem - care își avea cartierul general la Sebeș - și garnizoana din Alba Iulia, în urma cărora cetatea va fi din nou distrusă și orașul incendiat¹⁰⁶. În armata generalului Bem era înrolat și poetul Petöfi Sandor, care pe durata staționării în Sebeș a locuit în casa preotului Filtsch (tatăl pianistului Carl Filtsch). La Sebeș, generalul Bem a fost decorat pentru cucerirea orașelor Sibiu și Brașov. Cu acest prilej este descris orașul de către un participant la evenimente: „[...] casele vechi erau neîngrijite și acoperite cu șindrilă, străzile erau nepavate, murdare [...]” și neiluminate pe timpul nopții¹⁰⁷.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 159-161.

¹⁰² Thomas Nögler, *op. cit.*, p. 326.

¹⁰³ MMIRS, Biblioteca Documentară, *Istoricul industriei textile la Sebeș (1834-1948)*, mss., nr. inv. 162.

¹⁰⁴ Aneta Sârbu, Simion Mutu, *De la meșteșuguri la întreprinderi industriale, în Sebeș. Vârstele orașului*, Sebeș, 1995, p. 91; Mühlbach Industrie, în *Der Unterwald*, nr. 39, 1924, p. 4.

¹⁰⁵ Volker Wollmann, *Arheologie industrială*, Alba Iulia, Editura Ulise, 2003, p. 112.

¹⁰⁶ Theobald Streitfeld, *Sebeșul în anii vițoroși 1848-1849 (Din amintirile lui Andreas Heitz)*, în *Apulum*, VIII, 1971, p. 317-330.

¹⁰⁷ R. Bon, *Petöfi in Mühlbach*, în *Der Unterwald*, nr. 15, 1923, p. 2-3.

Călin Anghel

După revoluția de la 1848 sașii au pierdut, unul câte unul, din vechile drepturi: în anul 1867 a fost desființat Pământul Crăiesc, în anul 1872 s-au desființat breslele, iar în anul 1876, Universitatea Națională săsească a fost din nou desființată¹⁰⁸. Acum, fostul Pământ Crăiesc este împărțit, iar prerogativele comitelui sașilor revin înalților funcționari ai comitatelor, desemnați de guvern¹⁰⁹. Scaunul săsesc Sebeș își încheie, deci, existența în anul 1876¹¹⁰, când este desființat și înglobat în noul comitat, al Sibiului.

La sfârșitul secolului al XIX-lea existau în Sebeș următoarele școli: Gimnaziul evanghelic C. A., care din anul 1866 a fost înzestrat cu o clădire nouă, de mari dimensiuni, Școala ortodoxă română cu șase clase și Școala maghiară confesională cu un învățător, iar în anul 1886 a fost înființată o Școală primară, de stat, maghiară¹¹¹.

Primele decenii ale secolului XX sunt caracterizate de o relativă prosperitate pentru orașul Sebeș. Acum localitatea este înzestrată cu o serie de obiective moderne: edilitare și industriale. Între 1905 și 1906 a fost construită Uzina electrică care în 18 februarie 1906 a intrat în funcțiune¹¹². Cele mai multe realizări edilitar-urbanistice au avut loc în timpul mandatelor primarului Johann Schöpp, între 1907 și 1918, când au fost construite: noua primărie (1909), poșta, baia de sare, cazarma, spitalul Sf. Sofia, abatorul și Casa Pădurilor¹¹³.

¹⁰⁸ Călin Anghel, *Din istoriografia sașilor ardeleni: Ferdinand Baumann (1840-1911). Preliminarii*, în *AUA Historica*, 8, 2004, p. 125.

¹⁰⁹ Carl Göllner, *Die Auflösung der sächsischen Nationsuniversität (1876) Vorgeschichte und Folgen*, în *Gruppenautonomie in Siebenbürgen. 500 Jahre siebenbürgisch-sächsische Nationsuniversität*, Böhlau, 1990, p. 355-366.

¹¹⁰ Sorina Paula Bolovan, Ion Bolovan, *Germanii din România. Perspective istorice și demografice*, Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane, 2000, p. 50.

¹¹¹ *Sebeșul de altădată*, Sebeș, Albaprint, 2002, p. 12.

¹¹² Dorin O. Dan, *O contribuție de arheologie industrială transilvană. Uzina electrică Sebeș*, în *PA*, III, 2003, p. 216-226; Ion Raica, *op. cit.*, p. 234.

¹¹³ *Kalender des Siebenbürger Volksfreundes*, Hermannstadt, XLIII, 1912, p. 122-123.

III. ORAȘUL SEBEȘ ÎN ISTORIOGRAFIE

Sebeșul, după cum s-a arătat în capitolul anterior, a fost un important centru urban transilvănean în evul mediu, când a înregistrat, pe rând, o dezvoltare spectaculoasă și considerabilă în cursul secolului al XIV-lea - în anul 1341 având statutul de *civitas* -, o stagnare în secolul următor și un accentuat declin declanșat de cucerirea de către turci în anul 1438 și amplificat de donarea sa și a Scaunului Sebeș, de către regele Matia Corvin (1458-1490), în anul 1464, fraților Johann și Andreas Pongratz. În secolul al XIV-lea și la începutul celui de al XV-lea, deci în perioada de înflorire, orașul a fost înzestrat, prin grija locuitorilor săi, cu câteva construcții, unele remarcabile, cum ar fi biserica parohială Sf. Maria, Capela Sf. Iacob, fortificația orașului și biserica fostei mănăstiri dominicane.

Trecutul și monumentele Sebeșului au stârnit de timpuriu interesul cercetătorilor, care, de-a lungul timpului, au scris multe articole, studii și monografii, unele având ca subiect episoade din istoria orașului, iar altele referindu-se la clădirile importante de aici, cu fazele de construcție, succesiunea și datarea lor. Prezentarea lucrărilor care au ca subiect orașul Sebeș se dovedește a fi un demers relativ complex, din mai multe motive, între care amintim numărul mare și valoarea inegală a acestora. Aceste impedimente ne-au determinat să realizăm o atentă selecție a lucrărilor prezentate. Dificultăți au apărut și în alegerea metodei de abordare a temei. Am avut de optat între gruparea lucrărilor, aduse în discuție, tematic (istorie, istoria artei etc.) și prezentarea lor cronologică, în corelație cu succesiunea și caracteristicile curenților istoriografice. În final, am optat pentru aceasta din urmă, din mai multe considerente, dar și din dorința de a evita inerentele repetiții. Demersul nu și-a propus și nici nu poate fi unul exhaustiv, dar, prin el, s-a dorit trecerea în revistă a celor mai importante și reprezentative contribuții la clarificarea istoriei orașului și a monumentelor sale medievale.

III.1. SURSE ISTORICE DIN SECOLELE XVI-XVIII PRIVIND ORAȘUL SEBEȘ

Informațiile referitoare la trecutul și monumentele Sebeșului provin dintr-o mare varietate de surse istorice, între care descrierile călătorilor străini și cronicile dețin o pondere semnificativă. Dacă din descrierile călătorilor străini se poate intui aspectul orașului sau al unor clădiri importante ale acestuia, la data redactării lor, în cronici sunt consemnate și evenimente importante care pot explica o anumită evoluție a localității, la un moment dat. În abordarea cronicilor din secolul al XVIII-lea am optat pentru prezentarea doar a acelor care au ca subiect Sebeșul. Un al treilea tip de sursă îl reprezintă lucrarea lui Georg Marienburger (1751-1827), *Topographie der Stadt Mühlbach*, publicată în 1785, în *Hermannstädter Zeitung*, care se încadrează categoriei literaturii statistice ce ia naștere, în Transilvania, în secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea¹¹⁴. Aceste surse istorice, cu toate limitele lor, ne oferă posibilitatea de a creiona o imagine a Sebeșului medieval și premodern cât mai apropiată de realitate¹¹⁵.

Din secolul al XVI-lea, pe fondul interesului arătat de umaniștii din vestul Europei față de țările române, în legătură cu presiunea exercitată aici de către turci¹¹⁶, datează și primele descrieri ale orașului Sebeș. Acestea, mai ample sau mai lapidare, au fost realizate de călători străini, adesea emisari politici, care, în drumurile lor, au poposit aici și au vizitat orașul. O primă descriere a realizat-o Georg Reicherstorffer în anul 1550 care ne relatează că:

¹¹⁴ Aurel Răduțiu, Ladislau Gyemant, *Repertoriul izvoarelor statistice privind Transilvania, 1690-1847*, Cluj-Napoca, Editura Univers Enciclopedic, 1995, p. XXIII-XXIV.

¹¹⁵ Călin Anghel, *Surse istorice din secolele XVI-XVIII privind orașul Sebeș*, în *AUA Historica*, 11/I, 2007, p. 303.

¹¹⁶ Pompiliu Teodor, *Introducere în istoria istoriografiei din România*, Cluj-Napoca, Editura Accent, 2002, p. 44.

Evoluția urbanistică a orașului Sebeș

„[...]orașul Sebeș se află la o mică depărtare de Alba Iulia, pe un loc șes, și e apărat de o vale adâncă cu ape foarte bogate în pești, deși nu e întărit de lucrări de fortificații așa de puternice. Înăuntru e împodobit de clădiri frumoase și se spune că a fost prima așezare a sașilor.[...] Acest oraș are șaptesprezece sate regești [...]”¹¹⁷.

Câțiva ani mai târziu, în 1566-1567, Giovan Andrea Gromo, călătorind prin Transilvania, relatează în descrierea sa:

„[...] Sebeșul Săsesc - altădată oraș de seamă al sașilor, acum însă nu mai e oraș, ci doar un târg mai mare - este așezat la o depărtare de șapte mile de Alba Iulia, pe drumul dinspre Sibiu, pe un șes cu totul neted, între pâraie în care trăiesc pești foarte gustoși și din ale căror ape se formează un râu mare, ce înconjoară orașul de două părți și se varsă mai jos de Alba Iulia în Mureș. Drepturile sale orașenești au fost trecute asupra Orăștiei, amintită mai sus, măcar că acesta (Sebeșul Săsesc) are înfățișare de oraș [...]. Are case bune, putând sta alături de oricare oraș al acestei țări, are o catedrală prea frumoasă, și este foarte bine populat de negustori și orașeni civilizați și a fost întărit mai înainte de Castaldo [...]”¹¹⁸.

Antonio Possevino, în anul 1583, vizitează și el orașul, pe care îl consideră ca fiind dintre cele mai vechi ale sașilor și, de asemenea, remarcă faptul că între zidurile acestuia trăiesc destul de puțini locuitori¹¹⁹. Și din aceste informații se poate constata faptul că, la jumătatea secolului al XVI-lea, localitatea intrase, deja, într-un profund declin economic și demografic. A pierdut statutul de *civitas* pe care îl deținea în anul 1341, din cauza evenimentelor din secolul al XV-lea, dar și din cauza incapacității de a ține pasul și de a concura, din punct de vedere economic, cu orașele Sibiu și Brașov, care acum cunosc o dezvoltare spectaculoasă.

Acest gen literar continuă și în secolul al XVII-lea, iar după o pauză de mai mult de o jumătate de secol, Conrad Iacob Hildebrandt realizează, în anul 1656, o descriere a orașului, însoțită și de un scurt istoric al acestuia:

¹¹⁷ *Călători străini despre țările române*, vol. I, București, Editura Științifică, 1968, p. 220.

¹¹⁸ *Călători străini despre țările române*, vol. II, București, Editura Științifică, 1970, p. 352-353.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 547-548.

Călin Anghel

„[...] Este numit *Zabessus*, *Schebesch* pe ungurește; este primul oraș curat sășesc de care am dat, și cel mai vechi după Mediaș, își trage numele de la râul *Müll* ce curge pe alături. Sebeșul a fost întemeiat în Transilvania în anul 1150. Astăzi este un orașel mic, așezat pe o câmpie, într-o adâncitură. Apărat dinspre apus de bălți, mlaștini și ape bogate în pești, el are un aer bun și sănătos și case bine clădite”.

În încheiere, când vorbește de cucerirea orașului de către turci din 1438, greșește plasând evenimentul în anul 1426¹²⁰.

Cronicarul turc Evliya Çelebi, care însoțea trupele otomane în acțiunile militare, a realizat o descriere a Sebeșului în preajma celei de a doua distrugerii a orașului de către turci în anul 1661.

„[...] E o cetate mare, pătrată, înconjurată cu un zid simplu și scund. Unele porțiuni din zid sunt construite din cărămidă, iar altele din piatră; dar e mai mare decât cetatea Sibiului (!) [...] se puteau vedea șase mii de case acoperite cu stuf și cinci mănăstiri cu clopotnițe. [...] N-are bastioane [...]. Șanțul cetății nu-i prea adânc și e năpădit de mlaștini și de păpuriș [...]”¹²¹.

Conform autorului citat, cetatea ar fi fost construită în timpul lui Gabriel Bethlen, dar informația pe care a primit-o se referea probabil la o reparație mai importantă din acea perioadă. Unele dintre informațiile sale sunt complet eronate, cum ar fi cele referitoare la mărimea orașului și la numărul caselor. În continuare, prezintă eforturile pe care le depuneau sebeșenii pentru a reface orașul distrus de turci cu cinci luni în urmă¹²².

De acum datează și primele informații referitoare la Sebeș provenind de la cronicari ardeleni. Cronicile din această perioadă au ca elemente caracteristice consemnarea întâmplărilor contemporane și îmbină observația și opinia personală cu știri aflate accidental. Aceste însemnări nu depășesc stadiul

¹²⁰ *Călători străini despre țările române*, vol. V, București, Editura Științifică, 1972, p. 576-577.

¹²¹ *Călători străini despre țările române*, vol. VI, București, Editura Științifică, 1976, p. 618-619.

¹²² *Ibidem*.

istoriografiei analitice¹²³. Cronicarul sibian, Johann Tröster (? - 1670), rector al școlii săsești din Cincu Mare, în lucrarea sa *Das Alt- und Neue- Teutsche Dacia, das ist Neu Beschreibung des Landes Siebenbürgen*, tipărită la Nürnberg în anul 1666¹²⁴ - o amplă descriere geografică și etnografică a Transilvaniei, cu mențiuni și la trecutul ei¹²⁵ -, referindu-se la Sebeș consideră că așezarea a fost fondată în 1150 de către coloniștii sași; tot aici este reprodusă gravura lui Jacob Schollenberger, înfățișând orașul, în cea mai mare parte fantezistă¹²⁶.

În secolul al XVIII-lea se disting două mari perioade, despărțite convențional de anii 1771-1772: cea a Barocului târziu și cea a Iluminismului¹²⁷. În Transilvania se observă existența unei perioade preiluministe, sub aspect istoriografic, care durează până în deceniul opt al secolului al XVIII-lea, urmată de cea iluministă¹²⁸. În acest interval se înregistrează un salt important, atât din punct de vedere numeric, cât și calitativ în domeniul scrisului istoric. Asistăm acum și la o însemnată diversificare a genurilor abordate. Caracteristică pentru istoriografia săsească continuă acum să fie împletirea formelor tradiționale ale scrierii istoriei cu necesitatea impusă de spiritul iluminismului și resimțită de istoricii sași, spre o înnoire a metodelor de investigație și spre extinderea orizontului. Se impune acum monografia amplă, cuprinzătoare a localităților săsești¹²⁹. Până la mijlocul secolului, limba latină domină în fața creației culturale în limba maternă.

Din prima jumătate a secolului al XVIII-lea datează cronică *Particula historica in urbem Sabesum* a lui Georg Soterius (1704-

¹²³ Adolf Armbruster, *Dacoromano-Saxonica*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1980, p. 60.

¹²⁴ Johann Tröster, *Das Alt- und Neu- Teutsche Dacia. Das ist: Neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen*, Nürnberg, 1666; Gheorghe I. Andrieșescu, *O carte veche despre români: „Das Alt- un Neu- teutschei Dacia” von J. Tröster, 1666*, în *Revista din Iași*, I, 1908, p. 98-104.

¹²⁵ Adolf Armbruster, *op. cit.*, p. 111.

¹²⁶ Călin Anghel, *Orașul Sebeș în reprezentări de epocă*, în *AUA Historica*, 10/I, 2006, p. 187-188.

¹²⁷ *Istoria Românilor*, București, Editura Enciclopedică, 2004, p. 834 - 835.

¹²⁸ Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 76.

¹²⁹ Adolf Armbruster, *op. cit.*, p. 71.

Călin Anghel

1765), unul dintre cei mai prolifici istorici sași din această perioadă¹³⁰. A fost scrisă în anul 1735 și în ea sunt consemnate aspecte diverse din trecutul orașului¹³¹. În prima parte abordează problema denumirii localității, prezintă numele dat acesteia de germani, maghiari și români și încearcă să-i deslușească etimologia. În partea a doua prezintă unele din cele mai importante evenimente din istoria orașului, începând cu anul 1224 când în *diploma andreeană* apare mențiunea *terra Sebus*. În anul 1377 [corect: 1387], orașul primește dreptul de a se înconjura cu ziduri. Consemnează anul 1150 ca dată a întemeierii localității de către coloniștii sași, citându-l pe Andreas Gunesch (1648-1703). Nu respectă cu rigurozitate cronologia în prezentarea evenimentelor, iar unele date consemnate sunt greșite¹³². În partea a treia se ocupă de privilegiile obținute de oraș, din partea regilor maghiari, în secolele XIV și XV. În ultima parte, după ce prezintă mai detaliat cucerirea orașului de către turci, din anul 1348 [corect: 1438]¹³³, expune succint evenimente mai importante din trecutul Sebeșului.

Alături de cronici continuă să se redacteze și descrierile călătorilor străini. Din anul 1736 datează cea realizată de Johann Conrad von Weiss:

„[...] După Mediaș, este cel mai vechi oraș liber regesc din Transilvania, fiind construit în 1150. În vremurile de demult el a fost împrejmuț de un zid dublu și înconjurat de un șanț cu apă; însă, în timpul tulburărilor curuților, a fost făcut aproape în întregime una cu pământul, iar din cauza mării sărăcii a locuitorilor nu a fost reconstruit în întregime. Orașul este așezat într-o frumoasă câmpie întinsă pe râul Sebeș. Sașii au biserica cea mare, care este înconjurată de un zid simplu. De asemenea, franciscanii au primit o clădire de biserică veche și în ruine, care însă nu se reconstruiește încă [...]”¹³⁴.

¹³⁰ *Ibidem*, p. 76-77.

¹³¹ SJAANR, fond *Parohia Evanghelică C. A. Sebeș*, dosar 2/1735, 11 f.

¹³² Lucrarea la care ne referim este o copie din epocă a manuscrisului lui Georg Soterius, iar unele erori puteau să apară la transcrierea anilor, care sunt scriși în cifre romane.

¹³³ SJAANR, fond *Parohia Evanghelică C. A. Sebeș*, dosar 2/1735, fila 7.

¹³⁴ *Apud Sebeș, Atlas*, p. VIII.

Câțiva ani mai târziu, în 1738, un anonim latin, după un popas la Sebeș relatează:

„[...] locul, în afară de unul sau doi proprietari catolici, are o populație în întregime săsească, adică luterană. Am mai apucat în această reședință pe un preot stând cu un frate convers; în curte mai rămân încă zidurile întregi, și aproape în stare perfectă, ale unei biserici vechi, mari și înalte. Dar în clipa de față catolicii au doar capela sărăcăcioasă de mărimea unei cămăruțe de culcare ceva mai mare [...]”¹³⁵.

Din anul 1745 datează o altă lucrare, semnată de Weidenfelder Laurentius (1693-1755), preotul Cisnădioarei. Aceasta este, de fapt, o prezentare, cu observații a cronicii lui Soterius¹³⁶. Sunt consemnate și aici cele mai importante evenimente din istoria orașului: 1150 – fondarea de către coloniștii sași, 1387 – înconjurarea așezării cu ziduri în baza unui privilegiu acordat sebeșenilor de regele Sigismund de Luxemburg (1387-1437) și reconfirmat un an mai târziu, 1438 – cucerirea orașului de către turci și re acordarea privilegiilor în anul următor. De altfel insistă asupra privilegiilor pe care orașul le-a primit, în secolele XIV-XV din partea regilor maghiari. Consemnează activitatea de excepție a judeului regal al orașului Johann Sachs, evenimentele din timpul disputei dintre Ioan Zápolya și Ferdinand I de Habsburg la tronul Ungariei. Încheie enumerând alte date importante din istoria Sebeșului din secolele XVII și XVIII¹³⁷.

În secolul al XVIII-lea, în domeniul cronicării, se constată o îmbunătățire în ceea ce privește metoda și concepția scrierilor istorice, ca urmare a inovațiilor pietistă și iluministă¹³⁸. Dacă în secolul al XVII-lea, în descrierile istorico-geografico-etnografice, din care face parte și lucrarea lui Johann Tröster, *Das Alt- und Neu-*

¹³⁵ Călători străini despre țările române, vol. IX, București, Editura Academiei Române, 1997, p. 220.

¹³⁶ Volker Wollmann, *Adnotațiunile cronicarului Laurentius Weidenfelder pe marginea manuscrisului lui Georg Soterius despre istoria Sebeșului, intitulat „Particula historica in urbem Sabesum”*, în *Terra Sebus*, 1, 2009, p. 217-231.

¹³⁷ SJAANR, fond *Parohia evanghelică C. A. Sebeș*, dosar 1/<1745>, 4 f.

¹³⁸ Edit Szegedi, *Tradiție și inovație în istoriografia săsească între baroc și iluminism*, Cluj-Napoca, Editura Casa Cărții de Știință, 2004, p. 160.

Călin Anghel

Teutsche Dacia, amintită mai sus, o temă dominantă era cea a originii daco-geto-gote a sașilor¹³⁹, începând cu prima jumătate a celui următor se renunță la această teorie și se argumentează concepția potrivit căreia aceștia sunt descendenții coloniștilor așezați aici în timpul regelui Géza al II-lea (1141-1162), fiind consemnate și privilegiile cu care ei au fost înzestrați, de-a lungul timpului, de către regii maghiari. Această schimbare se produce în contextul intrării Transilvaniei sub guvernarea habsburgică.

În anul 1782, Johann Lehmann (Christopher Seipp) călătorind de la Bratislava la Sibiu, a trecut și prin Sebeș și a realizat o descriere a acestuia:

„[...] un oraș liber regesc, și-a luat numele de la pârâul Sebeș (Bach Müll), care solid îndiguit curge limpede de-a lungul său. Între zidurile cetății nu sunt mai mult de 200 de case. Orașul e curat săsesc. Sunt în el franciscani. Mahalalele sunt locuite de români, două din străzile sale de sași, altele de badenezi, emigranți din cauza religiei [...]”.

Amintește existența unui han „La Mielul Alb”, cu camere curate și a unei prăvălii armenesti (probabil pe strada Grecilor, în afara zidurilor). De asemenea, remarcă bogăția parohiei evanghelice¹⁴⁰. Câțiva ani mai târziu, după 1790, Johann Lehmann scria:

„[...] Sebeșul mai era încă la începutul domniei lui Iosif al II-lea oraș săsesc. Apoi i s-a luat, curând privilegiul de oraș, fiind coborât la rangul de târg. De la începutul domniei lui Leopold (al II-lea), târgul a devenit din nou oraș.[...] Un argintar din Königsberg are aici o industrie foarte frumoasă. Turnătoria de clopote lucrează pentru Transilvania întregă [...]”¹⁴¹.

Din cronică *Primae Lineae Fatorum Civitatis Sabesi* scrisă de preotul din Răhău, Georg Dietrich (în 1784), atribuită însă și lui Michael Conrad¹⁴², aflăm detalii despre drama prin care Sebeșul a trecut în anul 1438, în timpul cuceririi și devastării de către turci,

¹³⁹ *Ibidem*, p. 155.

¹⁴⁰ *Călători străini despre țările române*, vol. X/1, București, Editura Academiei Române, 2000, p. 576-577.

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 617

¹⁴² Senator al Sebeșului, mort după 1784.

dar și că în anul următor invaziei, negustorii de aici și-au reluat activitatea, iar în anul 1440 era complet refăcut¹⁴³.

În anul 1785 a fost publicată, în *Hermannstädter Zeitung* o amănunțită descriere a Sebeșului - *Topographie der Stadt Mühlbach*¹⁴⁴ - scrisă de Georg Marienburger (1751-1827)¹⁴⁵. După o scurtă descriere a zonei, din punct de vedere geografic, și o incursiune în istoria orașului - a cărui întemeiere o plasează în 1150, citând cronici mai vechi - realizează o descriere detaliată a unor construcții importante din Sebeș. Descrie amănunțit fortificația orașului, oferind informații valoroase despre porțile principale ale acesteia și despre barbacanele acestora, care nu se mai păstrează. Nu omite nici turnurile și curtile cetății și transcrie inscripțiile existente pe acestea. Amintește existența șanțurilor inundate și a lacurilor din jurul cetății, ca elemente suplimentare de fortificare, care în acea perioadă au fost asanate, umplute cu pământ și transformate în grădini. De asemenea, descrie și clădiri situate în interiorul incintei, între care, de o atenție de specială se bucură biserica parohială, al cărei cor îl datează în secolul al XIII-lea [corect: secolul al XIV-lea!], la fel procedând și cu altarul poliptic.

„[...] Nava bisericii, [...] opera unor timpuri mai recente, datând probabil din 1520 [...]. Este cu mult mai scundă decât corul, întunecoasă și după un gust diferit față de cor [...]”¹⁴⁶.

Amintește și capela, pe care o consideră ca fiind prima „Casă a Domnului” din Sebeș, biserica mănăstirii franciscanilor, cu hramul Sf. Iacov [corect: Sf. Bartolomeu!], indus în eroare, probabil, de numele străzii - *Jakobigasse*. Realizează și descrieri ale suburbiilor românești, în care existau două biserici, una a ortodocșilor, cealaltă a uniților, care trăiau din agricultură. Suburbia emigranților din Durlach și Hanau (sosiți în 1749, respectiv în

¹⁴³ Adolf Armbruster, *op. cit.*, p. 181-182.

¹⁴⁴ Georg Marienburger, *Topographie der Stadt Mühlbach*, în *Hermannstädter Zeitung*, Hermannstadt, Erster Jahrgang, 1785, nr. 28-39.

¹⁴⁵ Georg Marienburger a fost rector al Gimnaziului evanghelic C. A. din Sebeș și jude regal al orașului.

¹⁴⁶ Apud Sebeș, *Atlas*, p. IX.

1770), recent constituită, se delimita de cea românească prin râul Sebeș. Noii veniți nu aveau o biserică proprie și participau la serviciul divin oficiat la biserica din oraș¹⁴⁷. Încheie descrierea făcând o analiză a ocupațiilor sebeșenilor de-a lungul timpului și constată decăderea economică a orașului.

În anul 1786, aflăm de la Joseph-Gabriel Monnier că la Sebeș, „[...] un târg împrejmuț cu un zid crenelat [...]”, se afla o garnizoană de cavalerie¹⁴⁸. De la sfârșitul secolului al XVIII-lea, mai precis din anul 1799, datează o altă descriere a Sebeșului semnată de Michael Lebrecht (1757-1809), preot sas din Șura Mică (jud. Sibiu), care a preluat majoritatea informațiilor pe care le relatează din lucrarea lui Georg Marienburger. Observă declinul economic al orașului și opțiunea spre agricultură a sebeșenilor, în special spre cultivarea viței de vie¹⁴⁹.

Valoarea descrierilor realizate de călătorii străini era determinată, între altele, de scopul și durata călătoriei, la care se adăugau formația profesională, cea culturală și apartenența confesională a călătorului, care se reflectau în mod direct în cele relatate¹⁵⁰. Astfel, emisarii Georg Reicherstorffer și Conrad Iacob Hildebrandt sunt preocupați de poziția strategică a orașului și de valoarea defensivă a lucrărilor de fortificare care îl înconjoară. Pe de altă parte, în descrierile realizate de clerici, mai ales în cele ce datează din secolul al XVIII-lea, în contextul eforturilor Romei de întărire a catolicismului în Transilvania, se poate observa faptul că aceștia acordă o importanță aproape exclusivă credincioșilor catolici din oraș, așa cum este cazul anonimului care în anul 1738, în relatarea sa, prezenta situația acestora, starea lăcașului de cult destinat lor și a preoților care îi slujeau.

Cu toate aceste determinări, care se răsfrâng uneori asupra calității informațiilor transmise, aceste surse istorice permit

¹⁴⁷ *Ibidem*, p. X.

¹⁴⁸ *Călători străini despre țările române*, vol. X/1, București, Editura Academiei Române, 2000, p. 789.

¹⁴⁹ Apud Theobald Streitfeld, *Eine Beschreibung Mühlbachs aus dem Jahre 1799*, în *Der Unterwald*, nr. 10, 1931, p. 1.

¹⁵⁰ Mihaela Grancea, *Reprezentări ale spațiului urban transilvănean în relațiile de călătorie din secolul al XVIII-lea*, în *HU*, tom. IX, nr. 1-2, 2001, p. 54.

Evoluția urbanistică a orașului Sebeș

surprinderea aspectului unei localități, în momentul redactării lor și unele tendințe din evoluția acesteia. Dintre lucrările prezentate mai sus, cea mai valoroasă este cea a lui Georg Marienburger, *Topographie der Stadt Mühlbach*. Descrierea pe care acesta o realizează nu se referă doar la orașul *intra muros*, ci vizează și suburbiile locuite de români și de emigranții germani, din Durlach și Hanau, stabiliți aici în secolul al XVIII-lea. Cu siguranță, unele dintre informațiile transmise de autor sunt foarte valoroase, în special cele referitoare la fortificația orașului și la unele clădiri civile, dar altele, cum ar fi cele privind datarea și succesiunea fazelor de construcție ale bisericii evanghelice, sunt greșite, ele provenind, probabil, din tradiția orală. Cu toate aceste neajunsuri, lucrarea este cea mai amănunțită descriere a orașului păstrată până în prezent și ea a permis identificarea și clarificarea aspectului unor elemente ale fortificației medievale de la Sebeș.

III.2. ORAȘUL SEBEȘ ÎN ISTORIOGRAFIA DIN SECOLELE XIX-XX

În secolul al XIX-lea, pe fondul efervescentei culturale care cuprinde societatea transilvăneană, asistăm la o dezvoltare fără precedent a istoriografiei, la îmbunătățirea calitativă și la diversificarea scrisului istoric. Și acum, interesul pentru istoria și monumentele Sebeșului este mai viu la istoricii sași care, pe fondul curentelor preromantic și romantic, acordă o mare importanță trecutului propriu și în special evului mediu. Acum, asistăm la constituirea istoriografiei moderne a sașilor ardeleni. În evoluția ei, se disting mai multe faze, aflate în strânsă legătură cu derularea evenimentelor politice din Imperiu. În anii care au urmat *dietei restituționale*, în scrisul istoric accentul cade în special pe istoria dreptului și pe cunoștințele juridice, ca arme pe care sașii le-au folosit până la jumătatea secolului al XIX-lea în încercările lor de a rezista în fața schimbărilor. Dacă în primele patru decenii ale secolului al XIX-lea nu s-a remarcat, în mod deosebit vreun istoric, apogeul acestui gen istoriografic a fost atins în anul 1855, odată cu lucrarea *Siebenbürgische Rechtsgeschichte* a lui Friedrich Schuler von Libloy¹⁵¹. Deși atenția sa nu a căzut exclusiv pe sași, ci a privit legile Transilvaniei în ansamblu, prin acest demers a dorit să intervină în viața conaționalilor și să le ofere mijloace cu care cu care, indirect, să lupte pentru păstrarea vechilor drepturi¹⁵².

După revoluția de la 1848, în mediul săsesc, s-a afirmat o nouă generație de istorici. Locul istoriei dreptului și al cunoștințelor juridice este luat de recursul la trecutul glorios al sașilor, de evocarea rolului important pe care ei l-au jucat în istoria Transilvaniei. Acestea vor deveni elementele de acțiune principale, pe care le vor aduce în atenția contemporanilor sași, unguri, secui sau români. Alături de istorie, limba maternă (germana) se afirmă în

¹⁵¹ Andreas Möckel, *Istoriografie și conștiință istorică la sașii ardeleni*, în *Transilvania și sașii ardeleni în istoriografie. Din publicațiile Asociației de Studii Transilvane Heidelberg*, Sibiu, Editura Hora, 2001, p. 12.

¹⁵² *Ibidem*, p. 14

conștiința sașilor, devenind una dintre principalele elemente constitutive ale națiunii.

În secolul al XIX-lea a atins apogeul un gen istoriografic, născut în secolul al XVIII-lea, cel al monografiei consacrată unei localități¹⁵³. Din anul 1831 datează manuscrisul lui Michael Gestalter (1801-1883)¹⁵⁴, *Notitia quaedam statistico-topograficae civitatis et territorii Sabesium (Dissertatio)*, o „monografie”, care cuprinde, între altele, date foarte diverse referitoare la trecutul și la locuitorii Sebeșului¹⁵⁵. Lucrarea începe cu prezentarea succintă a istoriei orașului: 1150 – fondarea de către sași, 1387 – privilegiul acordat orașului de regele Sigismund de Luxemburg (1387-1437), pentru ridicarea fortificației de piatră, 1438 – cucerirea orașului de către turci și luarea în captivitate a locuitorilor, donarea, de către regele Matia Corvin (1458-1490), în anul 1464, a orașului și a scaunului fraților Johann și Andreas Pongratz etc. De asemenea, realizează o descriere a orașului, a principalelor clădiri situate în centrul acestuia și acordă o mare importanță structurii demografice, atât a orașului vechi, cât și a suburbiilor. Prezintă, în câteva tabele, structura și evoluția numerică a populației orașului în anii 1824 și 1830¹⁵⁶, iar apoi realizează câte un scurt istoric și descrie fiecare etnie care trăiește în Sebeș: sași, români, „greci”, durlach-eri, hanau-eri etc. A folosit ca bibliografie, între altele, lucrarea lui Martin Felmer¹⁵⁷, *Primae lineae M. Principatus Transylvaniae*, ediția din anul 1803, cu notele critice ale lui J. Karl Eder, cronică *Particula historica in urbem Sabesum* a lui Georg Soterius (1735) și *Primae Lineae fatorum Civitatis Sabesi* scrisă de preotul din Răhău, Georg Dietrich, în 1784 (atribuită însă și lui Michael Conrad).

¹⁵³ Adolf Armbruster, *op. cit.*, p. 75.

¹⁵⁴ Michael Gestalter a fost profesor și rector al Gimnaziului Evanghelic C. A. din Sebeș (1836-1837), preot în Pianu de Jos (Deutsh-Pien) – până în 1842, preot în Miercurea Sibiului (Reußmarkt) – până în 1855 și decan al Capitlului Unterwald-ului (vezi Joseph Trausch, Friedrich Schuller, Hermann A. Hienz, *Schriftsteller – Lexikon der Siebenbürger Deutschen*, 7/II, Böhlau, 1983, p. 4.).

¹⁵⁵ SJAANR, fond *Parohia Evanghelică C. A.*, dosar 1/1831, 64 f.

¹⁵⁶ *Ibidem*, f. 23.

¹⁵⁷ Martin Felmer, paroh sibian, a trăit între 1720 și 1764 (apud Adolf Armbruster, *op. cit.*, p. 72.)

În anul 1845, David Krasser (1821-1898), profesor și, mai târziu, rector al Gimnaziului din localitate a scris, în limba germană, o lucrare referitoare la istoria Sebeșului¹⁵⁸. A fost redactată sub forma unei enumerări de date importante din istoria orașului, dar grupate tematic: istorie politică și militară (1301-1818), istoricul moșiei Gusu („Gießhübel - 1330, [...] 1341 - Kiszybul” - când era în posesia familiei Hening, intrarea orașului în posesia moșiei și confirmarea oficială dată de regele Vladislav al II-lea, în 1514 ș. a.), privilegiile acordate de regii maghiari orașului și date din istoria economică și culturală a Sebeșului. A folosit ca bibliografie, între altele, cronicile *Particula historica in urbem Sabesum* (1735) și *Primae Lineae fatorum Civitatis Sabesi* (în 1784) și lucrarea lui Michael Gestalter, *Dissertatio* (1831). În cadrul aceluiași dosar existent la Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale, Fond *Parohia Evanghelică C. A. Sebeș* se mai află un manuscris referitor la istoria orașului Sebeș, scris în anul 1846 și atribuit tot lui David Krasser¹⁵⁹. Această lucrare este cu mult superioară, din punct de vedere calitativ, precedentei. Autorul a renunțat la prezentarea evenimentelor ca o înșiruire de date și a realizat o sinteză a istoriei orașului în intervalul de timp cuprins între 1150 și 1525 (data fondării Sebeșului, potrivit tradiției, și anul care precede cucerirea Ungariei de către turci). A început relatarea cu sosirea coloniștilor germani în Transilvania și cu consemnarea privilegiilor acordate acestora de către regele Géza al II-lea (1141-1162), la jumătatea secolului al XII-lea. Explică etimologia numelui localității, amintește mențiunea din *diploma andreeană* (1224) - *terra Siculorum terrae Sebus* și denumirile sub care apare menționat în documente de-a lungul timpului (1376 - Müllnbach, 1387 - Sebes, Zaz Sebes - 1439 și variante derivate din Mühlbach în secolele XV-XVII: Mulembach - 1456 și 1457, Myllbach - 1539¹⁶⁰ etc.). Consemnează și privilegiul acordat orașului de către Sigismund de Luxemburg (1387-1437), în anul 1387 când a permis sebeșenilor să ridice o fortificație de piatră care să protejeze orașul, de invaziile turcești care debutează în această perioadă. Sunt amintiți și juzi ai

¹⁵⁸ SJAANR, fond *Parohia Evanghelică C. A.*, dosar 2/1845-1846.

¹⁵⁹ *Ibidem*.

¹⁶⁰ *Ibidem*, f. 17.

orașului: Andreas – cel care a solicitat regelui Sigismund de Luxemburg reconfirmarea privilegiilor pentru construirea fortificației și Johann Sachs – cu o activitate foarte utilă localității, după distrugerea sa de către turci în anul 1438. Relatează evenimentele din 1438, din anii care au urmat și episodul donării orașului și scaunului Sebeș, de către regele Matia Corvin (1458-1490), fraților Johann și Andreas Pongratz, în anul 1464.

David Krasser este primul istoric care a prezentat corect succesiunea fazelor de construcție ale bisericii evanghelice, afirmând că nava și turnul sunt mai vechi decât corul. El a datat corpul bazilical în secolele XIII-XIV, iar corul în secolele XIV-XV.

Același autor a scris, în anul 1857, un studiu referitor la istoricul Gimnaziului evanghelic din Sebeș¹⁶¹ și o lucrare, *Contribuții la istoria comerțului din Sebeș*, al cărei manuscris nedatat, se păstrează la Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale, Fond Parohia Evanghelică C. A. Sebeș¹⁶².

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, istoriografia privind orașul Sebeș¹⁶³ este evident legată de numele lui Ferdinand Baumann (1840-1911), profesor și rector al Gimnaziului evanghelic din localitate¹⁶⁴. În paralel cu activitatea didactică, acesta a derulat și o remarcabilă activitate de cercetare, care s-a materializat sub forma unor articole de istorie¹⁶⁵ publicate în Programul Gimnaziului Evanghelic C. A. din Sebeș și în revista *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* dintre care, aici, le vom analiza doar pe cele referitoare la istoria orașului:

- *Die Erbgrafen des Unterwaldes*, în *Programm des vierklassigen evangelischen Gymnasiums A. B. und der damit verbundenen Elementar*
- *Volksschule in Mühlbach* (mai departe, PUM), 1868, p. 3-33.

¹⁶¹ David Krasser, *op. cit.*, p. 1-57.

¹⁶² SJAANR, Fond Parohia Evanghelică C. A., dosar 2/sec. XIX.

¹⁶³ Călin Anghel, *Din istoriografia sașilor ardeleni: Ferdinand Baumann (1840-1911). Preliminarii*, în *AUA Historica*, 8, 2004, p. 125-130.

¹⁶⁴ Joseph Trausch, Friedrich Schuller, Hermann A. Hienz, *op.cit.*, p. 20-21.

¹⁶⁵ Hermann A. Hienz, *Bücherkunde zur Volks- und Heimatforschung der Siebenbürger Sachsen*, München, 1960, p. 455.

Călin Anghel

- *Geschichte der „terra Siculorum terrae Sebus“ des Andreanischen Freibriefes oder des adeligen Gutes Gießübel bei Mühlbach* în PUM, 1874, p. 1-50.
- *Die Schenkung der Stadt und des Stuhles Mühlbach an die Brüder Johann und Andreas Pongratz*, în PUM, 1876, p. 3-50.
- *Zur Geschichte von Mühlbach*, în PUM, 1882.
- *Zur Geschichte von Mühlbach 1526-1571*, în PUM, 1889, p. 3-108.
- *Geschichte des evangelischen Gymnasiums A. B. in Mühlbach*, în PUM, 1896.

Dacă în primul dintre studiile amintite a prezentat genealogia familiilor nobiliare săsești din zona *Unterwald*, în cel de al doilea și-a propus să clarifice o serie de aspecte controversate din trecutul Sebeșului. Începe cu controversa care a iscat multe discuții între istorici și anume: care este localitatea la care se referă *diploma andreeană* (1224), prin exprimarea *terra Siculorum terrae Sebus*, Sebeșul sau Sepsi din secuime? Problema a apărut deoarece, în cronicile medievale, ambele erau menționate cu numele Sebus. Autorul, după ce a făcut o trecere în revistă a opiniilor exprimate de istorici, și-a exprimat părerea, invocând în acest sens argumente, în special de ordin toponimic și care demonstrează că la Sebeș a existat, încă înainte de venirea sașilor, o mică așezare secuiască și că diploma andreeană se referea cu siguranță la aceasta. A amintit o serie de documente în care este menționat „cartierul secuilor” și faptul că strada care iese din cetate, spre Sibiu, care trecea prin acest „cartier”, s-a numit pentru mult timp *Sikulorumgasse* (bd. *Lucian Blaga* - parțial).

„Nu trebuie să înțelegem prin *terra Siculorum*, țara secuilor, deoarece completarea *terrae Sebus* denotă că *terra Siculorum* este o parte a unui întreg, iar acest întreg este *terra Sebus*. Astfel, a aparținut secuilor doar o parte din *terra Sebus*, ei formând o parte a populației”¹⁶⁶.

Un alt aspect controversat din trecutul orașului este cel al identificării unei așezări din apropierea Sebeșului, menționată în documente sub numele *Malum prandium*. Ferdinand Baumann a

¹⁶⁶ Ferdinand Baumann, *Geschichte der „terra Siculorum terrae Sebus“ des Andreanischen Freibriefes oder des adeligen Gutes Gießübel bei Mühlbach*, în PUM, 1874, p. 1-2.

ajuns la concluzia că este vorba de așezarea secuilor care se afla în partea de est a orașului. A prezentat apoi evenimentele din anul 1438 când orașul este cucerit de turci, distrus, locuitorii duși în robie și consecințele negative pe care acest episod nefericit le-a avut asupra evoluției viitoare a localității.

Sebeșul se învecina în partea sudică și de răsărit cu un domeniu nobiliar cunoscut și sub numele de moșia Gusu. După ce face un scurt istoric al acestei moșii, autorul prezintă detaliat eforturile pe care sebeșenii le fac, începând anul 1481, pentru a intra în posesia sa. Acest fapt se realizează definitiv abia în anul 1514, când regele Vladislav al II-lea (1490-1516) dăruiește moșia orașului care avea mare nevoie de ea pentru a-și putea extinde fortificația¹⁶⁷.

În articolul *Die Schenkung der Stadt und des Stuhles Mühlbach an die Brüder Johann und Andreas Pongratz*, publicat în anul 1876, Ferdinand Baumann a prezentat detaliat evenimentele care au premers și au urmat donării orașului și scaunului Sebeș, în anul 1464, de către regele Matia Corvin (1458-1490), fraților Pongratz, care s-au distins în luptele cu turcii. Cele șapte scaune săsești au luat atitudine împotriva acestui act arbitrar, prin care erau din nou încălcate privilegiile și libertățile săsești, și au depus în martie 1473, la Capitlul din Alba Iulia un protest atât împotriva dăruirii orașului și scaunului Sebeș, cât și a punerii în posesie a fraților Pongratz. Protestul n-a dus la rezultatul dorit, încă din 1472 Johann Pongratz se stabilește, împotriva voinței localnicilor, în Sebeș. Dările mari impuse de noii proprietari au slăbit în continuare orașul, încă afectat de cucerirea de către turci din anul 1438. După moartea lui Johann Pongratz - în decembrie 1476 - orașul și scaunul Sebeș trec în posesia moștenitorului, Matei Pongratz, iar în anul următor sașii din cele șapte scaune se revoltă și o alungă din Sebeș pe Elisabeta, văduva voievodului. După un proces între sași și văduva lui Johann Pongratz, Sebeșul primește îngăduința de a se răscumpăra, sașii din cele șapte scaune fiind nevoiți să plătească Elisabetei Pongratz 20.000 florini-aur¹⁶⁸.

¹⁶⁷ *Ibidem*, p. 14

¹⁶⁸ *Idem*, *Die Schenkung der Stadt und des Stuhles Mühlbach an die Brüder Johann und Andreas Pongratz*, în *PUM*, 1876, p. 3-50.

În articolul *Zur Geschichte von Mühlbach*, publicat în anul 1882 în Programul gimnaziului¹⁶⁹, autorul este preocupat să scrie o istorie cât mai completă a orașului și a fostului Scaun Sebeș. Merge înapoi în timp și își începe relatarea cu colonizarea sașilor în Transilvania. Sașii, consideră el, s-au așezat într-o „[...] țară neatinsă de sapă și târnăcop, ale cărei părți sudice erau un deșert [...]”. Și la Ferdinand Baumann se poate observa respectul pe care sașii l-au purtat regelui Géza al II-lea (1141-1162), considerat ca un protector al lor, el fiind primul rege maghiar care le-a acordat importante privilegii și libertăți. Prezintă detaliat organizarea administrativă și religioasă a coloniștilor. Descrie rapida revenire a așezărilor săsești după dezastrul provocat de tătari la 1241. Face o succintă trecere în revistă a clădirilor romanice construite de sași, dorind să pună în evidență priceperea și hărnicia conașionalilor. Cu acest prilej, realizează și o descriere amănunțită a fortificației cu care a fost înzestrată biserica orașului și propune datarea ei în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, la scurt timp după invazia tătarilor. O atenție specială acordă conflictelor violente pe care sașii din zona Sebeșului le-au avut cu Episcopia din Alba Iulia, în 1277 și 1308.

Atenția sa este apoi concentrată pe dezvoltarea spectaculoasă a orașului din secolul al XIV-lea. Amintește că la Sebeș, încă de acum, funcționa o școală, din moment ce în anul 1352 este menționat un profesor, *Magister Johannes Scholasticus de Sebus*. Vede orașul ca un puternic centru meșteșugăresc și comercial în această perioadă, concluzie susținută și de documentul prin care, în anul 1376, se reînnoiau statutele breslelor din Sibiu, Sighișoara, Sebeș și Orăștie¹⁷⁰. În strânsă legătură cu aceste progrese pe plan economic și cultural, vede și demararea lucrărilor de construcție a bisericii în stil gotic, care urma să înlocuiască vechea bazilică romanică, din care s-a executat, din păcate, doar impunătorul cor. Nu precizează anul în care a început construcția, dar spune că ea s-a realizat concomitent cu lucrările de fortificare a orașului, care se pare că au început imediat după ce regele Sigismund de Luxemburg (1387-1437), în anul 1387, a permis sebeșenilor să ridice o fortificație de piatră care

¹⁶⁹ Idem, *Zur Geschichte von Mühlbach*, în *PUM*, 1882, p. 1-76.

¹⁷⁰ Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 85-86.

să protejeze orașul. Realizează și o descriere a acesteia oferind și informații despre construcția ei. Relatează și evenimentele din anul 1438, când orașul este cucerit de turci și distrus.

În articolul *Zur Geschichte von Mühlbach 1526-1571*¹⁷¹, publicat în anul 1889 în Programul gimnaziului sebeșean, Ferdinand Baumann vrea să continue ceea ce a început în studiul anterior. După ce face, la început, o trecere în revistă a principalelor evenimente care au dus la declinul economic al Sebeșului din secolele al XV-lea și al XVI-lea, atenția autorului se mută asupra evenimentelor care au precedat și au urmat luptei de la Mohács (1526). Descrie pregătirile de război, bătălia și îl consideră vinovat, într-o mare măsură, pe voievodul Ioan Zápolya, de întârzierea cu care armata transilvăneană a ajuns la Mohács. Urmează prezentarea amănunțită a disputei dintre Zápolya și Ferdinand I la tronul Ungariei, încercând să explice poziția pe care sașii au avut-o în desfășurarea conflictului. Merge mai departe cu prezentarea evenimentelor și după moartea lui Ioan Zápolya.

După ce relatează cu lux de amănunte desfășurarea unor evenimente care se derulau în Transilvania în acea perioadă, consemnează sporadic altele fără o importanță deosebită din trecutul Sebeșului, cum ar fi procesele în care a fost implicat orașul. Amintește cutremurul din 19 noiembrie 1523, care a afectat și biserica, distrugând o parte a bolții corului și unul din stâlpii interiori.

În final, prezintă contextul în care sașii au adoptat luteranismul și ungurii calvinismul. Tot aici, face mai multe referiri la români, în contextul încercărilor de atragere a lor către calvinism.

„[...] Valahii țineau totuși mult la credința părinților lor și au opus o rezistență puternică răspândirii noii învățături și apostolilor câștigați prin favoruri regale [...]”¹⁷².

Fiecare din studiile luate în discuție, este însoțit de o anexă consistentă, care conține transcrierea documentelor folosite, în limba latină, majoritatea inedite, însoțite de scurte rezumate în limba

¹⁷¹ Ferdinand Baumann, *Zur Geschichte von Mühlbach 1526-1571*, în *PUM*, 1889, p. 3-108.

¹⁷² *Ibidem*, p. 64

Călin Anghel

germană. În încheiere sunt prezentate informații referitoare la fiecare document folosit: dacă este copie sau original, suportul pe care s-a scris, hârtie sau pergament, arhiva și fondul în care poate fi găsit. Cele mai multe documente provin din arhiva orașului Sebeș, din „Arhiva Țării” din Alba Iulia și câteva din arhiva orașului Sibiu.

Folosește un aparat critic bogat; citează autori importanți, atât sași cât și unguri, între care îi amintim pe Georg Daniel Teutsch, Friedrich Teutsch, Friedrich Müller, Josef Benkö, Joseph Kemény, Albert Amlacher, Joseph Karl Eder, David Krasser, Johann Mailath, Fraknoi Vilmos, Georg Pray, Johann Schuller ș. a.

Tot din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, pe fondul constituirii pe baze științifice a istoriei artei, asistăm la creșterea interesului față de monumentele medievale ale Sebeșului. De o atenție specială s-a bucurat biserica parohială, al cărei aspect deosebit, cu corpul bazilical scund și întunecos, contrastând cu înălțimea, eleganța și frumusețea corului, a stârnit de mult timp interesul oamenilor, provocându-i să caute o clarificare a particularităților acestui monument.

Friedrich Müller (1828-1915)¹⁷³, în *Siebenbürgische Sagen*, apărută în 1885, a publicat două legende referitoare la construcția bisericii parohiale. Din prima aflăm că:

„[...] sebeșenii, datorită creșterii demografice, nu mai aveau loc în capela care în prezent se află lângă actuala biserică și au hotărât să construiască un Dom impunător. Au găsit un meșter renumit care a terminat corul bisericii însă apoi a murit. Însă, nici unul dintre meșterii care au fost angajați pentru finalizarea construcției nu reușea să ridice bolta părții apusene atât de sus cât era necesar. Astfel că, lângă un cor mareț, stă o navă scundă și grosolană”.

A doua legendă relatează că:

„[...] sebeșenii au angajat pentru construirea bisericii lor un meșter care în același timp ridica biserica din Brașov. Acesta a însărcinat cu supravegherea lucrului la Sebeș pe cea mai capabilă calfă a sa. Când corul bisericii a fost terminat meșterul a venit în inspecție și a văzut că opera calfei era mult mai frumoasă decât a sa. Din invidie l-a

¹⁷³ Friedrich Müller a fost profesor și rector (1863) al Gimnaziului evanghelic din Sighișoara, apoi preot și episcop (1893-1906).

Evoluția urbanistică a orașului Sebeș

împins de pe schelă, iar acesta s-a prăbușit la pământ. Nu a mai fost găsit nimeni care să fie capabil să termine opera cu măiestria primului. De aici rezultă lipsa de uniformitate a bisericii [...]”¹⁷⁴.

Aceste legende au servit probabil ca sursă de inspirație lui Georg Marienburger în lucrarea amintită mai sus, unde a greșit, atât în stabilirea succesiunii etapelor de edificare, cât și la datarea diferitelor părți ale construcției.

Friedrich Müller, prin lucrarea sa *Über den älteren sachsiscen kirchenbau und insbesondere die evangelischen Pfarrkirche von Mühlbach*, publicată în anul 1851 în periodicul brașovean *Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde* și preluată fără acordul său de revista *Mitteilungen der kais.-könig. Centralkommission*, din anul 1856, apărută la Viena, a pus bazele cercetărilor de istoria artei care au urmat. El a ajuns la concluzia că biserica a fost construită în trei faze. Inițial, a fost construită o bazilică romanică în secolul al XII-lea sau la începutul secolului al XIII-lea. Corpul bazilical și altarul acesteia au fost demolate și în locul lor a fost ridicată o construcție „pre-gotică”. El considera că noul cor gotic a fost construit în perioada cuprinsă între sfârșitul dinastiei de Anjou și anul 1418. Aceste limite temporale le-a stabilit pe baza indiciilor găsite în cor și anume blazonul lui Ludovic cel Mare, de pe o cheie de boltă și „falsul” an 1418 de pe altar. În anii următori, în secolul al XV-lea s-au executat și alte lucrări¹⁷⁵.

În lucrarea *Die kirchliche Baukunst des romanischen Styles in Siebenbürgen*, Friedrich Müller, referindu-se la Sebeș spunea că

„[...] în podul bisericii avem dovada conform căreia turnul era odinioară construit separat. Portalul vestic al bisericii este integrat turnului și prezintă forme specifice de stâlpi și capiteluri romanice [...]. Portalul și fundația ar putea data din secolul al XIII-lea”¹⁷⁶.

¹⁷⁴ Apud Harald Krasser, *Zur Geschichte der Erforschung der Mühlbacher Stadtpfarrkirche*, în SSK, 1976, p. 14.

¹⁷⁵ *Ibidem*, p. 14.

¹⁷⁶ Friedrich Müller, *Die kirchliche Baukunst des romanischen Styles in Siebenbürgen*, în *Jahrbuch der kais.-könig. Centralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, Wien, 1859, Bd. III, p. 39.

În anul 1878, Friedrich Reuschel (1853-1888)¹⁷⁷ a publicat în Programul gimnaziului din Sebeș articolul *Die evangelische Pfarrkirche in Mühlbach*¹⁷⁸. Autorul a preferat să realizeze o descriere destul de detaliată a bisericii parohiale și nu a adus nimic nou în ceea ce privește succesiunea etapelor de construcție și datarea acestora. A început prezentarea bisericii cu partea romanică (turnul, portalul, nava centrală și colateralele), a cărei construcție s-a finalizat în jurul anului 1300 (citându-l pe Georg Daniel Teutsch) și a continuat cu cea gotică (interiorul și exteriorul corului, cu elementele sale de structură și decorative, altarul poliptic), care nu a putut fi finalizată datorită cuceririi orașului de către turci în anul 1438¹⁷⁹.

Tot în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, două aspecte din trecutul Sebeșului devin foarte interesante pentru istorici. Prima este disputa - mai veche - pe marginea localizării regiunii la care se referă exprimarea *terra Siculorum terrae Sebus* din *diploma andreeană* (1224), amintită mai sus. Au existat, în general, două opinii, după cum aminteam: una potrivit căreia, prin această exprimare, diploma se referă la o mică așezare de secui, situată, probabil, în partea de est a Sebeșului, iar cea de a doua consideră că documentul se referă la o așezare din secuime (Sepsi). În 1862, Georg Friedrich Marienburg (1820-1881) - preot și istoric - credea că este vorba de estul orașului Sebeș, mai precis, de așezarea Gießhübel. A ajuns la această concluzie invocând o serie de toponime existente aici. A contat și *Vecinătatea Siculorum*, care exista încă din secolul al XVII-lea, și numele străzii Secuilor - *Sikulorumgasse* - care unea partea de răsărit a orașului cu Gießhübel¹⁸⁰.

¹⁷⁷ Friedrich Reuschel a fost profesor de desen la gimnaziul din Sebeș între 1875 și 1881.

¹⁷⁸ Friedrich Reuschel, *Die evangelische Pfarrkirche in Mühlbach*, în PUM, 1878, p. 3-8.

¹⁷⁹ *Ibidem*, p. 8.

¹⁸⁰ Georg F. Marienburg, *Zur Berichtigung einiger alturkundlicher siebenbürgischer Ortsbestimmungen, I (Die terra Syculorum terre Sebus im Andreeanischen Freibrief vom Jahre 1224)*, în AVSL, 5, 1862, p. 213-239.

Celălalt subiect, care a stârnit interesul istoricilor în această perioadă, a fost acela al emigrărilor care au avut loc în secolul al XVIII-lea din sud-vestul Germaniei înspre Transilvania. În anul 1749 s-a stabilit la Sebeș un grup consistent de coloniști, în total 583 de persoane, majoritatea provenind din comitatul de marcă Baden-Durlach, iar în 1770 s-a mai așezat un grup, ceva mai mic, numărând 176 de persoane, provenind, de această dată din Hanau. Christian Möckel (1849-1909), preot în Petrești, a fost primul istoric care, în anul 1884, a realizat un studiu¹⁸¹, bazat pe documente, în care și-a propus să afle locurile de baștină ale noilor veniți și diferitele aspecte ale emigrării (cauze, modalități de recrutare, drumul urmat). De acest episod s-a ocupat și Albert Amlacher într-un articol publicat în anul 1888¹⁸². A studiat registre bisericești aparținând parohiilor evanghelice din Sebeș, Petrești și Pianu de Jos (Sășesc) și a identificat 33 de localități de baștină ale noilor veniți. Aceștia proveneau, în principal, din zona superioară și mijlocie a Baden-ului de azi, iar, o mai mică parte, din Württemberg și Bayern¹⁸³.

De altfel, Albert Amlacher (1847-1939) - predicator în Sebeș, iar după aceea preot paroh în Romos¹⁸⁴ - a fost unul dintre cei mai activi istorici, de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui următor, care s-au ocupat de istoria Sebeșului. În anul 1886, a publicat, într-un mic articol¹⁸⁵, conținutul unui document pe care l-a descoperit în arhiva orașului, al cărui cuprins, referitor la distrugerea orașului de către turci în anul 1661, este aproape identic cu cel descoperit, cu ocazia renovării turnului bisericii, în anul 1815 și publicat de David Krasser în anul 1857¹⁸⁶.

¹⁸¹ Christian Möckel, *Die Durlacher und Hanauer Transmigranten in Mühlbach*, în *PUM*, 1884, p. 5-32.

¹⁸² Albert Amlacher, *Heimatsorte der nach Mühlbach und Umgebung eingewanderten Baden- Durlacher*, în *KVS*, XI. Jahrg., 12 Hermannstadt, 1888, p. 125-129.

¹⁸³ *Ibidem*, p. 125.

¹⁸⁴ Theobald Streitfeld, *Durlachisch-Hanauisches aus Mühlbach*, București, Editura Kriterion, 1984, p. 49.

¹⁸⁵ Albert Amlacher, *Zur Geschichte der zweiten Zerstörung Mühlbach durch die Türken im Jahre 1661*, în *KVS*, 9, 1886, p. 5-7.

¹⁸⁶ David Krasser, *op. cit.*, p. 10.

Documentul original se pare că a dispărut, în arhiva orașului existând o copie a acestuia, al cărei conținut îl reproduce.

În anul 1895, Andreas Heitz a publicat în ziarul sibian *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*, sub forma unui foileton, o comunicare pe care a susținut-o în fața *Asociației Femeilor Evanghelice* în iarna din 1893-1894¹⁸⁷. Este o detaliată și interesantă descriere a Sebeșului, presărată cu amintiri ale autorului despre locuri sau clădiri care nu mai existau la momentul relatării. A descris fortificația orașului împreună cu elementele defensive suplimentare ale acesteia: șanțul, valul și lacurile amenajate în jurul ei. A prezentat și transformarea acestora în grădini, la inițiativa magistratului orașului, de către cetățenii care aveau mijloace pentru a transporta pământul necesar umplerii șanțurilor. A descris și fortificația bisericii, pe care o considera a doua întăritură a Sebeșului, în ordinea executării, dar admite că ar putea fi contemporană cu cea orașului. Pe latura de sud a incintei, între locuința rectorului și a cancelarului, până la vechea școală, existau „arce rotunde”, la a căror demolare, elev fiind, a participat. Locuința rectorului se afla într-o clădire, transformată, care inițial a fost un turn rotund (!) și care a servit și ca sediu al Primăriei. A prezentat și dezvoltarea „cartierelor” orașului și, potrivit unor documente datând de la sfârșitul secolului al XVII-lea, inițial exista o singură suburbie românească *Hochstadt (Suseni)*.

La începutul secolului XX, în anul 1904, Albert Amlacher a publicat două articole referitoare la transformările pe care biserica parohială le-a suferit la sfârșitul secolului al XVIII-lea. În primul dintre ele a descris aspectul exterior al bisericii, cu galeria de piatră care înconjură corul în partea superioară, până în 1798, când a fost demontată și își exprimă nemulțumirea față de decizia de îndepărtare a acesteia:

„[...] Este straniu faptul că atunci când consistoriul din Sebeș scria, la 22 martie 1797, comitelui Brukenthal despre *grija ca edificiul bisericii locale dărăpănate în decursul timpului să fie menținut la*

¹⁸⁷ Andreas Heitz, *Alt-Mühlbach. Kreuz- und Querzüge durch unsere Stadt und Gemeinde an der Hand unserer alten Matrikeln*, în *SDT*, nr. 6166, 6167, 6168, 6170, 6171, 6172, 6173, Hermannstadt, 1894.

Evoluția urbanistică a orașului Sebeș

demnitatea vechimii lui [s. n.] - în anul 1798, galeria și coronamentul contraforturilor au fost îndepărtate și contraforturile au fost acoperite cu vechi pietre de mormânt [...]”¹⁸⁸.

În cel de al doilea articol a prezentat informații din socotelile bisericești pe anul 1796, conform cărora, în timpul renovării altarului, au fost desfăcute podelele și s-au scos toate pietrele funerare. Ele au fost folosite pentru diferite lucrări din exteriorul corului, la acoperirea părților superioare ale contraforturilor sau ca pietre pentru cornișă.

„[...] Din păcate, acest act de barbarie nu a rămas singurul, ci a fost însoțit de altele în acest *secol al iluminismului*. Marea pierdere care, prin distrugerea monumentelor funerare, a fost cauzată istoriei artei și istoriei locale nu poate fi măsurată și nici înlocuită de simple presupuneri [...]”¹⁸⁹.

În primele decenii ale secolului XX, istoriografia referitoare la orașul Sebeș este strâns legată de preocupările lui Viktor Roth (1874-1939). El a realizat o importantă activitate de cercetare în domeniul istoriei artei săsești, în cadrul căreia, o atenție specială, a acordat monumentelor și operelor de artă plastică din orașul Sebeș¹⁹⁰. În anul 1903 a publicat un amplu studiu referitor la altarul poliptic din corul bisericii parohiale¹⁹¹, în care și-a propus

¹⁸⁸ Albert Amlacher, *Zur Baugeschichte der evangelischen Pfarrkirche in Mühlbach*, în KVS, 27, nr. 6-7, 1904, p. 76-78.

¹⁸⁹ Idem, *Die Vernichtung der Grabdenkmäler der evangelischen Pfarrkirche in Mühlbach*, în KVS, 27, nr. 8-9, 1904, p. 91-93.

¹⁹⁰ Pentru activitatea lui științifică vezi, între altele: Viktor Roth, *Ausgabe und Ziel der siebenbürgisch-sächsischen Kunst-geschichtsforschung*, în AVSL, 32, 1903; Idem, *Das Mühlbacher Altarwerk*, în AVSL, 32, 1903, p. 40-87; Idem, *Geschichte der deutschen Baukunst in Siebenbürgen*, în *Studien zur deutschen Kunstgeschichte*, Heft 64, Straßburg, 1905; Idem, *Geschichte der deutschen kunstwerkes in Siebenbürgen*, Straßburg, 1908; Idem, *Geschichte der deutschen Plastik in Siebenbürgen*, în *Studien zur deutschen Kunstgeschichte*, Heft 75, Straßburg, 1906; Idem, *Die siebenbürgisch-sächsische Kunst in der magyarischen Forschung*, în AVSL, 39, 1915, p. 511-624; Idem, *Siebenbürgische Altäre*, Straßburg, 1916; Idem, *Die kirchlichen Baudenkmäler des Unterwaldes*, în *Siebenbürgen. Festschrift Fr. Teutsch zum 70. Geburtsag*, Hermannstadt, 1922; Idem, *Die deutsche Kunst in Siebenbürgen*, în *Auftrag der deutschen Akademie herausgegeben von V. Roth*, Berlin-Hermannstadt, 1934.

¹⁹¹ Idem, *Das Mühlbacher Altarwerk*, în AVSL, 32, 1903, p. 40-87.

să clarifice câteva din aspectele controversate referitoare la acesta. Datarea altarului a fost mult timp subiect de dezbateră pentru cercetători. Până odinioară, se considera că a fost realizat la începutul secolului al XV-lea, ca dovadă stând inscripția cu anul 1418 și blazonul de pe partea de nord a acestuia. Viktor Roth apreciază, bazându-se pe mai multe dovezi, că lucrarea a fost executată în primul sfert al secolului al XVI-lea. Este influențat și de importanta apreciere a profesorului Beissels, care a afirmat că sculptura altarului amintește de școala lui Veit Stoss. Anul 1418 este „fals”, în opinia lui Viktor Roth. El consideră că acesta a fost citit sau scris greșit, cu ocazia unei restaurări, astfel în loc de 1518 s-ar fi putut citi 1418¹⁹². A realizat și o descriere a blazonului, atribuit regelui Sigismund de Luxemburg (1387-1437). În problema meșterului care a lucrat altarul, autorul a înaintat ipoteza că literele *V* și *A*, gravate pe două potire de pe latura de nord a mensei, ar putea fi inițialele numelui sculptorului.

Un an mai târziu, în 1904, Albert Amlacher a realizat o recenzie a articolului lui Viktor Roth¹⁹³, în care, după câteva aprecieri pozitive la adresa demersului autorului, exprimă și observații critice față de unele aspecte care au fost tratate ambiguu sau chiar greșit. Este rezervat în privința anului propus de Viktor Roth pentru datarea altarului – 1518 –, modificarea accidentală a cifrei 5 în 4, părându-i-se puțin probabilă. Admite că anul 1418 înscris pe el este „fals”, dar crede că, mai degrabă, cifrele 7 sau 9 s-ar fi putut transcrie greșit. Consideră anul 1478 ca o dată mai credibilă a construcției altarului invocând în acest sens și unele motive de istorie locală expuse și de Ferdinand Baumann¹⁹⁴. În ceea ce privește blazonul, Albert Amlacher aprecia că aparținut regelui Vladislav al II-lea (1490-1516) sau fiului său Ludovic al II-lea (1516-1526). L-a contrazis pe Viktor Roth și în ceea ce privește semnificația literelor *V* și *A*. Literele sunt reprezentate pe două mici cupe ce erau folosite în timpul liturghiei, una pentru vin, iar cealaltă pentru apă: *V* este abrevierea de la *vinum*, iar *A* de la *aqua*,

¹⁹² *Ibidem*, p. 47.

¹⁹³ Albert Amlacher, *Das Mühlbacher Altarwerk*, în *KVS*, 27, nr. 3-4, 1904. p. 35-41.

¹⁹⁴ *Ibidem*, p. 35-36.

elemente folosite în timpul ofierii serviciului divin în cadrul cultului catolic. „Cupele liturgice medievale poartă adeseori aceste litere; aceste litere nu pot să îl indice pe sculptorul în piatră [...]”. A recunoscut că altarul este rezultat al activității școlii lui Veit Stoss și că aspectul său a fost alterat de repetatele restaurări pe care le-a suferit.

Viktor Roth i-a răspuns în același an¹⁹⁵ și a clarificat punctual problemele sesizate de Amlacher. A admis că literele V și A de pe stâlpii mensei sunt prescurtări de la *vinum* și *aqua* și sunt în legătură cu cupele liturgice. Referitor la anul datării - 1518 -, consideră că acesta nu poate fi stabilit cu certitudine și ca altarul a fost lucrat în primul sfert al secolului al XVI-lea când au fost realizate și altele de acest tip (Biertan, Sighișoara, Cisnădie, Prejmer etc.)¹⁹⁶.

Monumentele medievale ale orașului Sebeș au atras atenția și cercetătorilor maghiari. În anul 1906, Gyula Halaváts (1853-1926) a realizat o prezentare a centrului istoric al orașului și în special a bisericii parohiale și a identificat pe o cheie de boltă a corului blazonul lui Ludovic de Anjou (1342-1382)¹⁹⁷. A descris și altarul poliptic și a remarcat faptul că anul 1418, înscris pe el, nu poate să reprezinte data la care a fost realizat, deoarece în execuția lui se observă influențe ale Renașterii. A amintit și casa în care a murit Ioan Zápolya, în 22 iulie 1540, care are un blazon cu o stea cu cinci colțuri, identică cu una dintre cheile de boltă din colaterala sudică a bisericii parohiale.

În anul 1915, Viktor Roth a consemnat contribuția maghiară la istoria artei săsești și preocupările unor cercetători față de monumentele din Sebeș¹⁹⁸. A făcut o serie de corecturi acolo unde informațiile expuse erau greșite. A prezentat și opinia lui Gyula Halaváts referitoare la datarea corului gotic:

¹⁹⁵ Viktor Roth, *Zu A. Amlacher meiner Arbeit über „Das Mühlbacher Altarwerk“*, în *KVS*, 27, nr. 6-7, 1904, p. 78-81.

¹⁹⁶ *Ibidem*, p. 79.

¹⁹⁷ Gyula Halaváts, *Úti jegyzetek Szászebes környékéből*, în *Archaeologiai Értesítő*, 26, Budapest, 1906, p. 355-360.

¹⁹⁸ Viktor Roth, *Die siebenbürgisch-sächsische Kunst in der magyarischen Forschung*, în *AVSL*, 39, 1915, p. 511-624.

Călin Anghel

„[...] acest cor nu a fost construit, așa cum au crezut autorii sași, în timpul domniei regelui Carol Robert, ci în timpul lui Ludovic cel Mare [...]”¹⁹⁹.

Referindu-se la altar, la datarea lui, Halaváts a sesizat că blazonul, reprodus pe el, nu este cel al regelui Sigismund de Luxemburg (1387-1437), ci al unui rege din casa regală Jagello. Zidurile orașului au fost construite, în opinia sa, în anul 1385 și înălțate în secolul al XV-lea, iar dintre turnuri s-au păstrat doar trei (!), afirmație evident eronată.

Viktor Roth care, din anul 1918, s-a stabilit la Sebeș, după o cercetare de câteva decenii a bisericii parohiale, a enunțat noi ipoteze referitoare la istoria construirii ei, care au fost rezumate în lucrarea publicată în anul 1922 și apoi în anul 1929²⁰⁰. Pe la 1200, sau ceva mai devreme, a fost construită o bazilică romanică cu trei nave, cu cea centrală tăvănită, colateralele boltite, și două dintre nivelele inferioare ale turnurilor de vest. Cât de departe către est se întindea biserica nu se putea afla fără săpături arheologice. După invazia tătarilor, pe la 1250, nava centrală a fost boltită într-un „stil de tranziție” și, în partea de vest, între cele două turnuri, a fost ridicat un turn-clopotniță. Între 1342 și 1382 a fost construit corul în maniera goticului târziu, ca o primă etapă a unei impozante biserici-hală. Corpul bazilical romanic a fost păstrat în timpul ridicării corului. În secolul al XV-lea, s-a încercat continuarea construcției bisericii, conform planului inițial, dar lipsa mijloacelor materiale a făcut imposibil acest fapt. Pentru a se armoniza cele două părți, corpul bazilical, scund, al vechii biserici romanice cu noul și înaltul cor gotic, s-au executat mai multe lucrări: colateralele au fost lărgite și înălțate, pereții superiori ai navei centrale au fost înălțați și toate au fost acoperite cu o singură învelitoare în două ape, iar turnul a fost ridicat cu încă un nivel²⁰¹.

Astfel, Viktor Roth a conturat o imagine a istoricului construirii bisericii, care a rămas mult timp valabilă și chiar confirmată de cercetări ulterioare. A prezentat detaliat și

¹⁹⁹ *Ibidem*, p. 564.

²⁰⁰ *Idem*, *Die evangelische Kirche A. B. in Mühlbach*, Mühlbach, 1922, 1929.

²⁰¹ *Ibidem*, p. 29.

elementele de plastică decorativă din interiorul și exteriorul corului, identificând unele personaje, ca Sf. Petru, Sf. Ștefan, Sf. Nicolae (pe care îl consideră patron al bisericii), Fecioara Maria cu coroană și Pruncul Isus, Sf. Iacob, Sf. Urban, Ioan Botezătorul, trei evangheliști etc. O atenție aparte a acordat cheilor de boltă, decorate și consolelor, în special celor de forma unor capete umane, pe care le considera portrete ale arhitectului și ale calfelor sale²⁰². A amintit și pierderile pe care le-a suferit monumentul prin îndepărtarea galeriei de piatră, din partea superioară a corului, care servea la devierea apei din precipitații și a fialelor din partea superioară a contraforturilor, degradate, operații care au avut loc, după cum s-a amintit, la „restaurarea” din 1789-1798. În locul galeriei s-a realizat o cornișă profilată, folosindu-se fragmente din pietre funerare scoase din biserică.

„[...] Nici nu mai trebuie sa subliniem ce pierdere nerecuperabilă am suferit prin această dublă barbarie a unui patriciat lipsit de pietate și de simț artistic”²⁰³.

A realizat și o scurtă prezentare a capelei situate în partea de nord a corului. Aprecia că a fost terminată ceva mai repede decât corul, iar elementele de structură și decorative sunt caracteristice goticului târziu. În ceea ce privește destinația capelei, nu a fost de acord cu opiniile vehiculate până atunci; nu credea că ea a fost ridicată pentru oficierea liturghiei, în perioada construcției noii biserici și nici că a fost utilizată ca o capelă cimiterială. Considera că ea a fost consacrată unui anumit sfânt și a fost construită ca urmare a donației unui orășean înstărit. În continuare, a făcut o prezentare detaliată a altarului poliptic și „episodul” înstrăinării statuii ce o reprezintă pe Fecioara Maria, predată, la 15 decembrie 1731, fostului guvernator, contele Sigismund Kornis, pentru ca orașul să scape de „amenințătoarele măsuri de constrângere”. Acest conte, iubitor de artă, în opinia lui Viktor Roth, a depus statuia într-o capelă situată pe moșia sa de la Kóród de lângă Cluj.

²⁰² *Ibidem*, p. 21.

²⁰³ *Ibidem*, p. 37.

În anul 1927, Viktor Roth a publicat un nou articol referitor la biserica evanghelică din Sebeș²⁰⁴, în care a făcut o analiză a plasticii decorative a corului gotic, în special, a consolelor de forma unor capete umane, pe care le considera, după cum s-a amintit, portrete ale meșterilor care au lucrat la înfrumusețarea corului. Cele șase reprezentări, realizate în perioada 1330-1355²⁰⁵, de către meșteri străini sunt - în opinia autorului - autoportretele acestora. Virgil Vătășianu, într-o recenzie a lucrării lui Viktor Roth, apărută un an mai târziu, a fost primul cercetător care a sesizat legătura plasticii sebeșene cu cea de la Praga, din ambianța Parler-ilor²⁰⁶.

După unirea Transilvaniei cu România, în 1918, asistăm la apariția și înmulțirea lucrărilor scrise de români, referitoare la trecutul și instituțiile lor din orașul Sebeș. După cum se știe, românii, dar nici alte naționalități, nu au avut dreptul, până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, să se stabilească în interiorul orașelor săsești. Așa s-a întâmplat și la Sebeș, unde românii locuiau într-o suburbie - *Hochstadt (Suseni)* - situată în partea de vest a cetății, de-a lungul râului și în *măierile* ce înconjurau orașul interior. Suburbia a fost amintită într-un document, în anul 1531, când Ioan Zápolya le mulțumea sașilor din oraș și românilor din suburbie pentru sprijinul acordat împotriva lui Ferdinand I de Habsburg. După cum am putut observa, informațiile referitoare la români sunt destul de puține și lapidare chiar și în secolul al XIX, cu puține excepții, cum ar fi manuscrisul lui Michael Gestalter, *Dissertatio*, din 1831.

În anul 1928, Sebastian Stanca (1878-1947)²⁰⁷, a publicat la Tipografia Eparhială ortodoxă din Cluj o carte referitoare la istoria bisericii ortodoxe din Sebeș²⁰⁸. Prezintă eforturile depuse de credincioșii ortodocși pentru ridicarea unei biserici, deoarece cea

²⁰⁴ Idem, *Sechs künstlersebstbildnisse des 14. Jahrhunderts*, în *Academie Roumaine, Bulletin de la section historique*, Bukarest, 1927, p. 1-22.

²⁰⁵ *Ibidem*, p. 6.

²⁰⁶ Virgil Vătășianu, *O lucrare de Dr. Victor Roth*, în *Transilvania*, 5, 1928, p. 420-422.

²⁰⁷ Sebastian Stanca a fost preot la Sebeș între 1911 și 1922.

²⁰⁸ Sebastian Stanca, *op. cit.*, 35 p.

veche a devenit greco-catolică. Aceasta însă, în timp, s-a degradat, din ea rămânând, în final, doar altarul, care servește drept criptă. Ortodocșii au primit o parte a cimitirului pentru a-și construi aici o nouă biserică, pe care o vor termina în anul 1778²⁰⁹. În ianuarie 1817, se hotărăște ridicarea celei de a doua biserici. Protopopul Zaharie Moga a fost „sufletul” inițiativei și al întregii activități. S-au strâns contribuții de la credincioși, s-a cumpărat terenul, în apropierea râului, și s-a adresat o cerere Magistratului, în vederea aprobării ridicării noii construcții. În mai 1819, au început lucrările, iar în anul 1824, biserica era terminată și amenajată, provizoriu, pentru a se putea oficia slujbe în ea²¹⁰. În continuare, autorul a prezentat eforturile protopopului Zaharie Moga, în încercarea de a obține fonduri, necesare construcției, din partea orașului, iar în final o listă cu preoții ortodocși din Sebeș între 1682 și 1890.

În același an, a apărut la Sibiu cartea lui Gheorghe Albu (1877-?)²¹¹ referitoare la istoria învățământului românesc din Sebeș²¹². Autorul a urmărit „[...] originea, fazele prin care a trecut și starea actuală a școlii românești din Sebeș, atât cât privește edificiile, cât și personalul didactic [...]”. Nu există informații că ar fi existat o școală românească mai veche de începutul secolului al XIX-lea, dar este posibil să fi existat una după reformele împăratului Iosif al II-lea²¹³. În prefața *Paliei de la Orăștie* (1582) sunt amintiți câțiva învățați care au colaborat la tipărirea ei: „[...] Herce Ștefanu, preot în Sebeș și Zăcanu Efrem, dascăl de dascălie tot în Sebeș. [...] *Dăscălia* această în vechime se’nțelegea cântăreți din biserici [...]”, deci Zăcanu Efrem era un instructor al viitorilor cântăreți. Prezintă și o lungă listă cu învățătorii din școlile românești din Sebeș. Primul dascăl român cunoscut este Avram Moga activ între 1807 și 1817. Lui îi urmează Ștefan Moga, Vintilă Vintilă (între 1828 și 1844) și Ștefan Moga II²¹⁴. Inițial, școala

²⁰⁹ *Ibidem*, p. 4.

²¹⁰ *Ibidem*, p. 7.

²¹¹ Gheorghe Albu a fost învățător și director de școală în Sebeș.

²¹² Gheorghe Albu, *op. cit.*, 77 p.

²¹³ *Ibidem*, p. 12.

²¹⁴ *Ibidem*, p. 14.

Călin Anghel

românească a avut un singur învățător, iar din anul 1850, se ocupau de educația copiilor doi dascăli. În această perioadă a început ridicarea unui sediu pentru școala românească, iar meritul pentru aceasta îi va reveni lui Nicolae Sava. La 1 septembrie 1875 s-au finalizat lucrările de construcție a edificiului școlii, de lângă noua biserică ortodoxă, iar, de acum, va funcționa cu cinci învățători. Începând cu anul 1919, la Sebeș existau două școli românești, cu edificii corespunzătoare, una în apropierea centrului (fosta școală de stat maghiară) și una lângă biserica ortodoxă (școala veche)²¹⁵.

La sfârșitul anilor '20 ai secolului trecut, Alfred Möckel (1885-1954) a publicat câteva studii referitoare la istoria orașului Sebeș²¹⁶. În anul 1928, într-un scurt articol, a analizat denumirile străzilor, ulițelor și a piețelor din oraș²¹⁷. A observat legătura existentă între denumirile acestora și poziția lor față de unele edificii, parcuri, sau așezări învecinate: *Rathausgasse* (ulița Primăriei), *Klostergasse* (ulița Mănăstirii), *Spitalgasse* (ulița Spitalului), *Obergasse* (ulița de sus sau *Suseni*), *Untergasse* (ulița de jos sau *Joseni*), *Petersdorfergasse* (ulița Petrești), *Mühlplatz* (Piața Morii), *Großer și Kleiner Platz* (Piața Mare și Piața Mică), *Altgasse* (Ulița veche) și *Neuegasse* (Ulița nouă) unde s-au stabilit noii veniți din Durlach și Hanau, în secolul al XVIII-lea. În lucrarea *Aus Mühlbachs Vergangenheit*, publicată în 1929, a prezentat evenimente din trecutul așezării, de la „fondarea” din 1150, până în secolul XX. Pe lângă consemnarea evenimentelor militare sau politice, cunoscute, a realizat și descrieri ale principalelor monumente medievale: biserica parohială și altarul poliptic, fortificația bisericii și cea a orașului. De asemenea, a făcut și o scurtă incursiune în istoria învățământului săsesc din oraș.

²¹⁵ *Ibidem*, p. 23.

²¹⁶ Alfred Möckel, *Von Straßennamen, im besonderen von denen Mühlbachs*, în *SDT*, nr. 16399, Hermannstadt, 1928; Idem, *Aus Mühlbachs Vergangenheit*, Sebeș, 1929; Idem, *Mühlbachs Wirtschaft in Vergangenheit und Gegenwart*, Hermannstadt, [1931].

²¹⁷ Idem, *Von Straßennamen, im besonderen von denen Mühlbachs*, în *SDT*, nr. 16399, Hermannstadt, 1928, p. 4.

În deceniul al patrulea al secolului trecut, interesul față de trecutul Sebeșului se menține ridicat. Acum au stârnit interesul cercetătorilor și alte monumente, în afara bisericii parohiale. În anul 1935, Theobald Streitfeld (1902-1985)²¹⁸ a publicat un articol referitor la mănăstirea dominicană²¹⁹. În cea mai mare parte a studiului, autorul a încercat să identifice data întemeierii așezământului monastic de la Sebeș. A pornit de la anul 1322, indicat de Miklós Pfeiffer, într-o lucrare din 1917 și de la testamentul Elisabetei, văduva contelui Herbord din Vinț, care, în anul 1300, lăsa sume de bani unor mănăstiri dominicane și franciscane din Transilvania. Cum cea de la Sebeș nu figura în testament, înseamnă că aceasta încă nu exista și ea putea fi întemeiată abia după această dată, dar nu după 1322. La mănăstirea din Sebeș exista o confrerie care îl avea ca patron pe Sf. Nicolae și, probabil, în biserică exista un altar închinat acestuia. Autorul nu a exclus posibilitatea ca acest sfânt să fi fost chiar patronul bisericii mănăstirii²²⁰.

Un an mai târziu, același autor a publicat un articol în care și-a propus să clarifice unele amănunte controversate referitoare la capela din vecinătatea corului gotic²²¹. Aceasta a fost considerată, mult timp, ca fiind cea mai veche „Casă a Domnului” din oraș. Friedrich Müller afirma că ar putea fi gotică și a optat pentru datarea ei în secolele XIII sau XIV, iar Viktor Roth considera că a fost ridicată în al treilea sfert al secolului al XIV-lea. În ceea ce privește destinația sa, Friedrich Müller s-a pronunțat pentru posibilitatea ca această capelă să fi servit ca baptisteriu sau să fi fost închinată unui anumit sfânt. Emil Sigerius nu a exclus posibilitatea ca ea să fi folosită chiar și drept capelă funerară, fără a se putea decide însă pentru una

²¹⁸ Theobald Streitfeld a fost profesor la Gimnaziul evanghelic din Sebeș, începând cu anul 1925. A studiat în Hamburg și Marburg și a absolvit al Universitatea din Cluj în anul 1921. Ca profesor, a predat Istoria și Limba română. În anul 1945 a fost deportat timp de 11 luni în URSS (vezi Dorin O. Dan, Iulia Ramona Dan, *Istoricul Theobald Streitfeld (1902-1985)*, în *PA*, II, 2002, p. 187-189).

²¹⁹ Theobald Streitfeld, *Das Mühlbacher Dominikanerkloster*, în *SV*, 58, 1935, p. 1-11.

²²⁰ *Ibidem*, p. 3.

²²¹ Idem, *Die Cappella Sancti Jacobi in Mühlbach*, în *SV*, 59, 1936, p. 289-306.

dintre aceste trei alternative. În anul 1905, Viktor Roth o considera o capelă funerară, iar în lucrările publicate în anii 1922 și 1929 s-a pronunțat însă pentru posibilitatea ca ea să fi fost consacrată unui anumit sfânt și să fi fost ridicată ca o ctitorie a unui sebeșean înstărit²²².

Theobald Streitfeld a fost primul cercetător care a pus capela în relație cu informații din documente medievale. Astfel, în anul 1382 era atestată la Sebeș o capelă cu hramul Sf. Iacob. S-a pus firesc întrebarea dacă documentul se referă într-adevăr la capela în discuție sau, de ce nu, chiar la o altă biserică. Dar se putea afirma cu certitudine că alte edificii de cult, în afara bisericii parohiale, a celei a mănăstirii și a capelei nu au existat. Biserica parohială avea hramul Sf. Maria și astfel ieșea din discuție. Rămâneau necunoscute hramul bisericii mănăstirii dominicane și al capelei din vecinătatea corului. Faptul că biserica mănăstirii era situată pe *Jakobigasse* (str. *Mihai Viteazul*) și că numele străzilor din oraș sunt foarte vechi, putea sugera posibilitatea ca aceasta să-și fi primit numele de la biserică consacrată Sfântului Iacob. Dar această ipoteză nu se putea confirma deoarece, în anul 1382, mănăstirea dominicană exista (atestată în 1322), iar bisericii ei nu-i putea fi atribuit, datorită dimensiunilor, numele de capelă. Totuși aceasta s-ar putea să nu fie prima biserică a mănăstirii, ea a fost construită, probabil, în secolul al XV-lea, iar în locul ei se poate să fi existat anterior o biserică mai mică care putea fi numită „capelă”²²³. Analizând conținutul documentului din 1382, a ajuns la concluzia că acea „Capella Sancti Jacobi” era chiar capela situată la nordul corului bisericii parohiale. Un alt aspect care trebuia clarificat era cel al hramului capelei deoarece în Evul Mediu au existat mai mulți sfinți cu numele Iacob (*Jacobus Major*, *Jacobus Minor* etc.). Între statuile corului există una care a fost identificată de Viktor Roth ca fiind Sf. *Jacobus Major*. Iacob cel Mare (sau cel Bătrân) este patronul pelerinilor. Această statuie a Sf. Iacob împodobește un contrafort situat față în față cu locul altarului capelei și era vizibilă numai din capelă și din altarul ei. El considera că această poziționare a statuii Sf. Iacob nu putea fi o simplă coincidență, ea fiind așezată

²²² *Ibidem*, p. 291-292.

²²³ *Ibidem*, p. 294-295.

acolo intenționat. În continuare, a adus dovezi în favoarea acestei ipoteze.

După cel de Al Doilea Război Mondial, orașul și monumentele sale continuă să fie interesante pentru istorici și istorici de artă. În anul 1957, în lucrarea *Bisericile cetăți ale sașilor din Ardeal*, George Oprescu a realizat o scurtă descriere a bisericii parohiale din Sebeș și a altarului poliptic. A prezentat etapele de construcție stabilite de Viktor Roth și a pus în legătură cu activitatea lui Peter Parler, lucrările la corul gotic²²⁴.

Virgil Vătășianu, în lucrarea sa *Istoria artei feudale în țările române*, publicată în anul 1959, a creionat, prin valorificarea rezultatelor cercetărilor de până atunci, locul pe care îl ocupă biserica din Sebeș în dezvoltarea artei transilvănene, în ansamblu și în corelație cu alte monumente autohtone din epocă. A observat apariția în sudul Transilvaniei, după invazia tătarilor, a unui tip de bazilică romanică cu două turnuri și cu tribună în partea de vest a navei centrale, de influență maghiară. Acest influențe vor ajunge la Acâș și Herina, iar în jurul anului 1260 la Sebeș²²⁵. A identificat și enumerat părțile romanice ale vechii bazilici conservate în ansamblul monumentului: fațada de vest cu portalul (datat în jurul anului 1260), clopotnița din partea de sud-vest, stâlpii și pereții superiori ai navei centrale. Într-o primă fază biserica a fost tăvănită, până la sfârșitul secolului al XIII-lea, când toate cele trei nave au fost acoperite cu bolți în cruce pe ogive, descărcate pe console, după modelul cistercian²²⁶. Corul gotic al bisericii din Sebeș este, în opinia sa, primul exemplu de biserică de tip hală din Transilvania și reprezintă un caz rar de contact direct al arhitecturii săsești cu marile șantiere central-europene. Analiza stilistică a mulurilor ferestrelor bipartite și cheia de boltă cu stema regelui Ludovic cel Mare, a demonstrat că zidirea corului s-a încheiat în anul 1382. Începerea lucrărilor nu putea avea loc cu mult timp înainte, deoarece faza stilistică corespunde corului bisericii Sf. Sebaldus din

²²⁴ George Oprescu, *Bisericile cetăți ale sașilor din Ardeal*, București, 1957, p. 36.

²²⁵ Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, București, Editura Academiei R.P.R., 1959, p. 39.

²²⁶ *Ibidem*, p. 40.

Călin Anghel

Nürnberg (1361-1372), operă a lui Heinrich Parler jr. Astfel, anul 1361 este data la care au început lucrările de construcție a corului bisericii din Sebeș, care s-au încheiat în jurul anului 1382²²⁷. În deceniile care au urmat s-a mai lucrat doar pentru completarea decorului sculptural. După ezitări, șantierul a fost definitiv părăsit și alți meșteri au realizat racordul dintre corul gotic și vechiul corp bazilical romanic.

Analizând decorul sculptat al bisericii din Sebeș, cel mai bogat din Transilvania, autorul a observat că unele dintre figuri prezintă caractere mai arhaice și au fost puse în legătură cu tradiția șantierelor austriece de la jumătatea secolului al XIV-lea, ca realizări ale unor pietrari mediocri, iar la altele este vizibil stilul răspândit de școala lui Peter Parler, iar ca dovadă sunt consolele în formă de capete umane. Virgil Vătășianu avertiza că aceste console au fost greșit interpretate. Ele nu trebuie puse în legătură cu influențele din zona Rinului inferior, ci trebuie să li se vadă analogiile din Praga. Totuși, meșterul de la Sebeș nu a mers cu individualizarea figurilor așa de departe ca în cazul analogiilor de la Praga, el a imitat doar curente noi, naturaliste, și de fapt repetă doar scheme, ca cea din ambianța Parler-ilor din Boemia²²⁸.

Referindu-se la altarul poliptic al bisericii sebeșene, sublinia că, deși a suferit multe restaurări, compoziția și majoritatea figurilor au rămas intacte, cu excepția cromaticii²²⁹. A observat asemănări între acesta și altarul principal din biserica Sf. Jacob din Levoča, realizat în jurul anului 1508. Altarul bisericii din Sebeș a fost lucrat în intervalul 1518-1526²³⁰.

Capela cimiterială, probabil cu hramul Sf. Iacob, situată în apropierea de corului gotic, în partea de nord a acestuia, a fost ridicată, conform analizei stilistice, în ultimii ani ai secolului al XIV-lea²³¹.

²²⁷ *Ibidem*, p. 222.

²²⁸ *Ibidem*, p. 321.

²²⁹ *Ibidem*, p. 751.

²³⁰ *Ibidem*, p. 752-753.

²³¹ *Ibidem*, p. 241.

Cu lucrarea lui Virgil Vătășianu se încheie o epocă a cercetării monumentului de la Sebeș. Pentru clarificarea unor chestiuni ca: orientarea bazilicii romanice spre est, forma corului romanic și gotic-timpuriu erau necesare alte metode de cercetare, în primul rând săpături arheologice.

Intervențiile de restaurare din anii 1961-1964 au fost precedate de săpături arheologice și de decapări de tencuieli, iar aceste lucrări au avut meritul de a elucida o bună parte din aspectele încă neclare privind trecutul și importanța monumentului²³². Alături de aceste metode de investigare, cercetarea arhivei Parohiei evanghelice C. A. din Sebeș și a altor fonduri arhivistice a adus o serie de informații noi și importante în clarificarea unor aspecte controversate sau insuficient documentate din trecutul edificiului.

În anul 1964, arheologul Radu Heitel a publicat lucrarea *Monumentele medievale din Sebeș-Alba*, unde, la prezentarea bisericii evanghelice a folosit și unele observații și concluzii desprinse din cercetarea arheologică și de parament, realizate cu ocazia restaurării monumentului²³³. În edificarea bisericii, autorul distinge cinci faze de construcție. Prima corespunde ridicării bazilicii romanice în cimitirul așezării și poate fi datată în a doua treime a secolului al XIII-lea. Acum construcția avea absida semicirculară, corpul bazilical și cele două turnuri de pe latura de vest²³⁴. În cea de a doua fază s-a înlocuit absida cu una poligonală, prevăzută cu patru contraforturi la colțuri, nava centrală a fost acoperită cu bolți în cruce, iar la extremitatea ei vestică, după o prealabilă îngroșare a fundațiilor și zidurilor turnurilor s-a ridicat, între ele o nouă clopotniță cu plan dreptunghiular. Tot în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, s-a realizat și portalul vestic al bisericii. Majoritatea lucrărilor din această fază poartă amprenta

²³² Restaurarea bisericii Sf. Maria din Sebeș a fost realizată de către un colectiv condus de arhitectul R. Bordenache: arhitect Mariana Angelescu – șef de proiect, ing. T. Barbu – pentru probleme de rezistență și Radu Heitel – arheolog. Lor li s-au alăturat Gustav Gündisch, Albert Klein, Harald Krasser și Theobald Streifeld, pentru clarificarea problemelor de istorie și istoria artei.

²³³ Radu Heitel, *op. cit.*, 79 p.

²³⁴ *Ibidem*, p. 11-12.

șantierelor cisterciene²³⁵. Celei de a treia fază îi corespunde perioada în care s-a construit corul gotic. Acesta, dar și sacristia, adosată pe latura de nord, erau finalizate în anul 1383, fapt confirmat de descoperirea unei monede „in situ”. A patra fază este cea în care s-a realizat racordul între noul cor și vechiul corp bazilical romanic, după ce ideea continuării ridicării noii biserici-hală a fost definitiv abandonată. Lucrările s-au desfășurat în a doua jumătate a secolului al XV-lea. În cea de a cincia etapă, în secolele XVIII și XIX, biserica a fost înzestrată, pe latura de sud, cu două pridvoare și cu o nouă sacristie pe latura de nord. Toate aceste anexe au fost îndepărtate cu ocazia restaurării.

În aceeași lucrare, autorul a prezentat altarul poliptic al bisericii parohiale, capela Sf. Iacob, biserica mănăstirii predicatorilor dominicani, fortificația orașului și alte monumente din Sebeș (Casa Zápolya și Hala Breslelor). Referindu-se la fortificația bisericii, afirma că cercetările arheologice au demonstrat că zidul de incintă a fost ridicat în a doua jumătate a secolului al XV-lea, atunci când s-a realizat racordul între cor și corpul bazilical²³⁶.

În anul 1967, într-un consistent articol, Mariana Angelescu, Gustav Gündisch, Albert Klein, Harald Krasser și Theobald Streitfeld au făcut publice rezultatele cercetării bisericii Sf. Maria cu ocazia lucrărilor de restaurare²³⁷. Se confirma astfel ipoteza conform căreia prima bazilică a fost construită la începutul secolului al XIII-lea. Aceasta a fost ridicată în mijlocul unui cimitir preexistent, cu morminte tăiate sau acoperite de construcția bisericii. În trei dintre morminte, defuncții au fost așezați în câte o „cutie” lungă de piatră. Acest rit de înmormântare se pare că este originar din regiunile de baștină ale coloniștilor germani. Descoperirea unui astfel de mormânt imediat lângă portalul de vest al bisericii arată că biserica, deși era folosită la momentul

²³⁵ *Ibidem*, p. 13.

²³⁶ *Ibidem*, p. 22.

²³⁷ Mariana Angelescu, Gustav Gündisch, Albert Klein, Harald Krasser, Theobald Streitfeld, *Restaurarea unui monument de arhitectură din epocile romanică și gotică în cadrul ansamblului de monumente feudale de la Sebeș-Alba*, în *Monumente Istorice. Studii și Lucrări de Restaurare*, 2, 1967, p. 90-119.

înhumării, nu era terminată. Ea era închisă, provizoriu, în această parte și era o bazilică cu trei nave și absidă semicirculară, fără cor. În deceniul patru al secolului al XIII-lea, navele au fost alungite spre vest și tot acum a început construcția celor două turnuri cu plan pătrat. Lucrările au fost întrerupte de invazia tătarilor din 1241 și au fost reluate mai târziu după o concepție diferită de cea inițială. Acum s-a finalizat spre vest corpul bazilical, iar navele au fost acoperite cu bolți. S-a renunțat la ridicarea celor două turnuri de pe latura de vest și, între ele, s-a ridicat un singur turn-clopotniță, masiv, cu plan dreptunghiular. Sub influența mănăstirii de la Cârța s-au construit două aripi simetrice²³⁸, în dreptul primei travee a navelor, datorită cărora aspectul exterior al bisericii a fost asimilat tipului de biserică cu plan în formă de cruce latină (Cârța și Bartolomeu). După 1241, biserica a fost înzestrată cu o tribună în partea de vest a navei centrale care a fost demontată în anul 1756. Elementele stilistice ale acestei a doua faze permit datarea lucrărilor în intervalul 1250-1260²³⁹. Absida semicirculară, datând din prima fază de construcție, a fost înlocuită cu una poligonală acoperită cu bolți de tipul celei existente la Cârța. Numeroasele influențe cisterciene i-au determinat pe istoricii de artă să afirme că în cadrul șantierului de la Sebeș au activat meșteri formați la Cârța. În cursul cercetărilor s-a urmărit, de asemenea, identificarea unui eventual transept dar acesta, se pare, nu a existat. Portalul de vest, realizat în jurul anului 1260, imita, la o scară mai redusă, prototipul de la biserica din Ják (vestul Ungariei).

În ceea ce privește datarea corului, intervalul de timp avansat de Virgil Vătășianu a fost acceptat ca valabil și anume 1360 ca an de început și 1382 ca dată la care construcția era finalizată și deja dată în folosință²⁴⁰. După această dată lucrările au fost întrerupte sau au continuat lent, probabil, din cauza lucrărilor de fortificare a orașului. Pe latura de sud a corului s-a adăugat acum un pridvor pe locul capelei, iar în locul sacristiei romanice s-

²³⁸ Cu rol de sacristie, cea de pe latura de nord și capelă, cea de la sud.

²³⁹ Mariana Angelescu et alii, *op. cit.*, p. 94.

²⁴⁰ *Ibidem*, p. 100.

Călin Anghel

a construit una în stil gotic. Ambele anexe au fost demolate în secolul al XVIII-lea. Lettnerul nu a fost construit în același timp cu corul, ci a fost ridicat într-un stil gotic târziu, caracteristic celei de a doua jumătăți a secolului al XV-lea. Acum s-a renunțat definitiv la continuarea construcției bisericii după planul inițial și alți meșteri au realizat racordarea corului gotic la corpul bazilical romanic, care a suferit o serie de transformări pentru atenuarea discrepanțelor dintre cele două corpuri. Tot acum s-a încheiat confecționarea portalului gotic de pe latura de sud a corului, iar la montarea lui s-a eliminat o parte din cel romanic montat provizoriu aici la finalizarea corului. Aceste lucrări au fost executate între 1455, de când datează un act emis de papa Calixtus al III-lea (1455-1458), o indulgență, în sprijinul construirii bisericii sebeșene, și 1464, când orașul a fost donat fraților Andreas și Johann Pongratz²⁴¹. În secolul al XVIII-lea au avut loc o serie de transformări, atât în interiorul cât și în exteriorul bisericii: pictura murală și unele statui au fost acoperite cu zugrăveală în 1752, s-a confecționat un nou cafas în anul 1756 și o nouă orgă în 1760-1764 etc.

S-au descoperit și urme ale primei fortificații din jurul bisericii romanice, imediat lângă zidul de est al corului. După construirea corului aceasta a fost lărgită și i s-a modificat forma planului din eliptic în dreptunghiular²⁴².

În anul 1971, Otto Mittelstrass a reluat problema localizării teritoriului *terra syculorum terrae Sebus*, amintit în *diploma andreeană* (1224)²⁴³. Autorul a realizat un calcul pornind de la decima pe care capitlul Sebeș o plătea episcopiei din Alba Iulia, în anul 1397. Dacă orașul și celelalte așezări care făceau parte din capitlu plăteau aproape 52 de mărci, atunci diferența de până la 60, cât datora episcopiei, era plătită de așezarea numită „*terra syculorum*” într-un document în anul 1397. În anul 1309, Pianu Săsesc plătea decima separat, deși făcea parte din capitlul Sebeș, situație ce a generat

²⁴¹ *Ibidem*, p. 107.

²⁴² *Ibidem*, p. 114.

²⁴³ Otto Mittelstrass, *Terra syculorum terrae Sebus und der sächsische Unterwald*, în *Zur Rechts- und Siedlungsgeschichte der Siebenbürger Sachsen*, VIII, 1971, p. 88-110.

disensiuni și certuri între biserica din Sebeș și Pianu Săsesc. Acea „terra syculorum” din 1397 se poate localiza undeva în zona pârâului Pianu, așa putându-se explica situația specială a Pianului Săsesc și ea reprezintă doar o parte a teritoriului la care se referea diploma andreeană.

În același an, Gustav Treiber (1880-1973), inginer-constructor, a realizat o descriere a bisericii evanghelice din Sebeș și, pe un plan al orașului, a schițat câteva faze din evoluția urbanistică a așezării. El considera că prima colonie a fost fondată de o parte și de cealaltă a viitoarei străzi *Jakobigasse* (str. *Mihai Viteazul*), până în dreptul *Marienburgergasse* (str. *Patria*) și *Entengasse* (str. *9 Mai*)²⁴⁴.

De o importantă atenție s-a bucurat plastica decorativă a corului gotic al bisericii parohiale sebeșene din partea lui Gheorghe Arion, în cadrul lucrării sale având ca temă de cercetare sculptura gotică din Transilvania²⁴⁵. Aceasta se datorează și faptului că aici se găsește decorul sculptural cel mai bogat, atât în ceea ce privește numărul statuilor cât și al tematicii iconografice din Ardeal²⁴⁶. A realizat o atentă analiză a pieselor de plastică: chei de boltă, statui, console etc. Decorul sculptural al interiorului a fost realizat, se pare, în mai multe etape. O primă fază, în care s-au executat cheile de boltă, consolele și capitelurile e contemporană cu ridicarea corului și este evident că aici au lucrat meșteri formați la școala Parler-ilor²⁴⁷. Consolele – capete de expresie – sunt, probabil, opera unui meșter format undeva în Europa Centrală, destul de abil în redarea fizionomiei umane, dar care nu ajunge la nivelul unui portretist. Cea mai mare parte a statuilor din interior a fost executată în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Pentru exterior s-a proiectat un program mai vast. Decorul este purtat de contraforturile treptate și dispus pe trei mari registre. Datarea sculpturilor este dificilă și controversată și se poate deduce din principalele faze ale ridicării corului: 1361-1382 și a doua treime a secolului al XV-lea²⁴⁸.

²⁴⁴ Gustav Treiber, *Mittelalterliche Kirchen in Siebenbürgen*, München, Hilfskomitee d. Siebenbürger Sachsen, 1971, p. 85-88.

²⁴⁵ Gheorghe Arion, *op. cit.*, 115 p.

²⁴⁶ *Ibidem*, p. 53.

²⁴⁷ *Ibidem*, p. 59-60.

²⁴⁸ *Ibidem*, p. 68.

În anul 1976, Gheorghe Anghel a publicat un studiu referitor la fortificația orașului Sebeș, valorificând informații din scrieri mai vechi, din cercetarea de arhivă și de teren. Această fortificație a rămas în literatura de specialitate ca prima cetate orășenească despre care s-a păstrat un act oficial de construcție. Este vorba de documentul din 1387 prin care regele Sigismund de Luxemburg (1387-1437) le acorda sebeșenilor dreptul de a-și înconjura orașul cu ziduri de piatră²⁴⁹. Însă, potrivit autorului, prima etapă a fortificării orașului a avut loc în secolul al XIII-lea, în jurul anului 1260, când, după invazia tătară din 1241, sebeșenii și-au înconjurat biserica cu ziduri de piatră. Cea de a doua etapă a început, probabil, imediat după obținerea aprobării din partea regelui, dacă nu cumva cu câteva luni înainte. Între zidurile noii fortificații a fost cuprins, acum, aproape tot orașul. Dintre toate fortificațiile orașelor, în cea a Sebeșului s-au păstrat cele mai multe elemente originale datând de la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul celui de al XV-lea²⁵⁰. În secolul al XVIII-lea fortificația avea două barbacane, corespunzând porților de est și de vest și opt turnuri, dintre care în prezent s-au mai păstrat șase: turnul *croitorilor (studentului)*, turnul *cizmarilor* – atestat în 1513, turnul porții de nord, turnul de pe latura de vest, toate datând din secolele XIV-XV. S-au păstrat de asemenea un puternic turn poligonal, datând din secolul al XVI-lea și un turn semicircular construit în 1634²⁵¹.

În același an, în seria *Siebenbürgisches Archiv*, tomul 13, a fost publicat volumul *Studien zur Siebenbürgischen Kunstgeschichte*, care reunește o serie de articole avându-i ca autori pe Harald Krasser, Albert Klein, Gustav Gündisch și Theobald Streitfeld. În primul studiu al volumului, Harald Krasser (1906-1981) a realizat o trecere în revistă a cercetărilor de istoria artei care, începând din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, au avut ca obiect biserica parohială din Sebeș²⁵². A analizat și consemnat contribuțiile celor mai importanți istorici de artă: Friedrich Müller, Viktor Roth, Virgil

²⁴⁹ Gheorghe Anghel, *Fortificația orașului Sebeș*, în *Apulum*, XIV, 1976, p. 147.

²⁵⁰ *Ibidem*, p. 154.

²⁵¹ *Ibidem*, p. 155-157.

²⁵² Harald Krasser, *op. cit.*, p.13-22.

Vătășianu care, prin cercetările lor, au reușit să identifice principalele etape de construcție ale bisericii și să le dateze, fără a beneficia de rezultatele unor cercetări arheologice sau ale unor analize riguroase de parament²⁵³.

Într-un alt studiu, Albert Klein a reluat în discuție istoricul construirii bisericii Sf. Maria²⁵⁴, consemnând transformările pe care aceasta le-a suferit, de la startul lucrărilor, în secolul al XIII-lea și până în secolul al XIX-lea, când pe latura de nord a corului s-a ridicat o nouă sacristie pe locul celei gotice. Autorul nu s-a abătut prea mult de la ideile care au fost expuse de colectivul (din care a făcut și el parte) care a lucrat la restaurarea bisericii sebeșene, în articolul publicat în anul 1967.

Gustav Gündisch și Theobald Streitfeld, în schimb, și-au concentrat atenția asupra transformărilor pe care biserica Sf. Maria le-a suferit în secolul al XV-lea și a contextului istoric în care acestea au loc²⁵⁵. În partea introductivă autorii au prezentat condițiile care au favorizat dezvoltarea economică a orașului în secolul al XIV-lea, care le-a permis sebeșenilor să inițieze construirea unei biserici de asemenea dimensiuni. Lucrările de construcție a noului cor s-au încheiat în aceeași perioadă în care s-a demarat un alt proiect ambițios, construirea unui zid de apărare în jurul orașului. Construcția noului corp bazilical trebuia reluată după finalizarea zidului de incintă al orașului. Însă curând, s-a ajuns la concluzia că orașul nu mai deținea mijloacele materiale necesare continuării acestui proiect. Prin urmare s-au demarat lucrările de racordare și armonizare a celor două corpuri de clădire atât de diferite (corul gotic și corpul bazilical roman). Colateralele au fost lărgite, iar bolțile au fost ridicate aproape la același nivel cu cel a navei centrale. Zidurile acesteia au fost înălțate în partea superioară și întreaga construcție a primit o învelitoare în două ape. Tot acum, turnul clopotniță a fost înălțat cu un etaj, datorită noii înălțimi a coamei

²⁵³ *Ibidem*, p. 21.

²⁵⁴ Albert Klein, *Baugeschichte der evangelischen Kirche in Mühlbach*, în SSK, 1976, p. 23-59.

²⁵⁵ Gustav Gündisch, Theobald Streitfeld, *Der Umbau der Mühlbacher Marienkirche im 15. Jahrhundert und seine geschichtlichen Voraussetzungen*, în SSK, 1976, p. 60-80.

acoperișului²⁵⁶. Un document emis de papa Calixtus al III-lea (1455-1458), în anul 1455, prin care erau acordate indulgențe credincioșilor care contribuiau la reconstrucția bisericii Sf. Maria din Sebeș, a permis datarea acestei etape de edificare. Ea a început, probabil la mijlocul anilor 50 ai secolului al XV-lea și s-a încheiat înaintea donării orașului și Scaunului Sebeș, fraților Pongratz, în anul 1464²⁵⁷.

Cu ocazia lucrărilor de restaurare a bisericii evanghelice, din 1961-1964, au fost descoperite mai multe pietre de mormânt pe care Gustav Gündisch și Theobald Streitfeld le prezintă într-un alt articol²⁵⁸. Este vorba de șase pietre de mormânt, în stare fragmentară, datând din secolul al XVI-lea, aparținând unor preoți sebeșeni. În același volum, Harald Krasser și Theobald Streitfeld reiau în discuție problema dispariției statuii Fecioarei Maria din altarul bisericii din Sebeș²⁵⁹. După ce Viktor Roth a emis supoziții referitoare locul în care s-ar afla statuia originală și împrejurările în care ea a fost înstrăinată, s-a identificat locul în care a ajuns, și anume într-o capelă, în localitatea Coroi (Kóród), o fostă proprietate a familiei Kornis. Statuia reprezentând-o pe Fecioara cu Pruncul a fost demontată din altar și dată guvernatorului Transilvaniei, contele Sigismund Kornis, ca urmare a presiunilor acestuia. În locul ei, a fost montată o altă statuie – de factură barocă - reprezentând-o pe Fecioară (**fig. V**). Statuia de la Coroi, în opinia autorilor, aparține cu siguranță începutului secolului al XVI-lea și este o creație a unui meșter format în mediul artistic al școlii lui Veit Stoss.

În urma cercetării arheologice, în subsolul clădirii din colțul de sud-est al fortificației bisericii, arheologul Radu Heitel a descoperit fragmente ale fundației unei abside, cu contraforturi, și o parte din zidul sudic care au aparținut unei capele. Ca urmare a acestei descoperiri, Theobald Streitfeld a reluat subiectul Capelei Sf. Iacob

²⁵⁶ *Ibidem*, p. 68.

²⁵⁷ *Ibidem*, p. 71.

²⁵⁸ *Idem*, *Die Grabsteine der Mühlbacher evangelischen Stadtpfarrkirche*, în *SSK*, 1976, p. 81-95. (vezi și *Idem*, *Mühlbacher Miscellen*, în *Forschungen*), band 21, nr. 1, 1978, p. 73-85.

²⁵⁹ Harald Krasser, Theobald Streitfeld, *Zur Wiederauffindung der Madonna des Mühlbacher Altars*, în *SSK*, 1976, p. 96-109.

din Sebeș²⁶⁰. Radu Heitel a lansat ipoteza că fundația descoperită ar putea să aparțină unei mai vechi capele dedicată și ea Sf. Iacob. Este posibil ca aceasta să fie capela la care se referea documentul din 1382, dacă ținem cont că, atât Virgil Vătășianu, cât și istoricul de artă praghez Viktor Kotroba, considerau că actuala capelă, situată la nordul corului, a fost construită în ultimii ani ai secolului al XIV-lea sau în primele decenii ale secolului al XV-lea. Un alt document, datând din 1426, probabil se referea la aceasta din urmă și poate fi interpretat ca un act care reflectă construirea noii capele. Construcția, recent descoperită, datează, probabil, din perioada de după invazia tătară, adică din cel de al treilea sfert al secolului al XIII-lea. Dar, se pune întrebarea dacă este posibil să fi coexistat două capele învecinate și ambele cu același hram? Theobald Streitfeld presupunea că fortificația bisericii nu s-a ridicat în secolul al XIII-lea așa cum susținea Ferdinand Baumann, ci ea s-ar fi construit în paralel cu cea a orașului. În acest context, la momentul realizării turnurilor, această capelă a fost încorporată în cel din colțul de sud-est, iar în partea de nord a corului s-a construit o altă capelă dedicată Sf. Iacob²⁶¹.

Cercetătorul sibian Paul Niedermaier a creionat, în anul 1979, pe baza analizei sistemului de parcelare²⁶², etapele evoluției urbanistice a Sebeșului de la constituire până în secolul al XVI-lea²⁶³. Localitatea a fost întemeiată la încrucișarea a două drumuri comerciale importante care, ulterior i-au influențat dezvoltarea. A identificat o serie de gospodării, anterioare așezării sașilor aici, care probabil au aparținut secuilor. Ele se aflau în partea estică a orașului vechi, unele, probabil, pe *Petersdorfer Gasse* (str. *Bistrei*),

²⁶⁰ Theobald Streitfeld, *Mittelalterliche Kapellen in Mühlbach*, în *SSK*, 1976, p. 110-133.

²⁶¹ *Ibidem*, p. 129.

²⁶² Paul Niedermaier, *Dezvoltarea urbanistică și arhitectonică a unor orașe transilvănene din secolul al XII-lea până în secolul al XVI-lea* (mai departe, *Dezvoltarea urbanistică*), în *Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare și a înfrățirii lor cu națiunea română. Naționalitatea Germană*, vol. I, București, 1976, p. 115-197.

²⁶³ Idem, *Siebenbürgische Städte. Forschungen zur städtebaulichen und architektonischen Entwicklung von Handwerksorten zwischen dem 12. und 16. Jahrhundert*, București, Editura Kriterion, 1979.

altele lângă *Jakobigasse* (str. *Mihai Viteazul*) și *Entengasse* (str. *9 Mai*), precum și lângă Piața Mare. Estimează că noua colonie a fost întemeiată în jurul anului 1165, iar nucleul ei poate fi identificat ușor datorită formei închise și a poziției sale centrale, el aflându-se la nord de biserică, lângă *Rosengasse* (str. *24 Ianuarie*)²⁶⁴. Într-o a doua etapă s-au constituit alte proprietăți în prelungirea nucleului, lângă *Jakobigasse* (str. *Mihai Viteazul*). Acestea (cca. 20) sunt ceva mai mici decât primele, fiind realizate, probabil, în patru etape succesive până după anul 1200. Amplasarea ulterioară a celui de al treilea rând de parcele, la o distanță relativ mare, de peste 200 m, s-a datorat existenței unei pajiști intravilane, pe care se afla și cimitirul. Inițial, s-au constituit cinci proprietăți mai mari decât cele ale nucleului, care sunt situate în fața cimitirului și a bisericii. Această grupă a fost prelungită liniar spre est, de-a lungul pieței și a *Sikulorumgasse* (bd. *Lucian Blaga* - parțial), unde au fost constituite 26 de proprietăți. Mai târziu, prin prelungirea acestei linii spre vest, s-au mai realizat cel puțin nouă parcele, ce se întindeau până la capătul Pieței mici²⁶⁵. În a doua jumătate a secolului al XIII-lea întreaga suprafață a orașului vechi era ocupată și, probabil, înconjurată cu o întăritură. Ulterior au fost executate doar parcele de îndesire.

În anul 1980, Gheorghe Fleșer a publicat un articol având ca subiect biserică „din Greci”, fostă greco-catolică²⁶⁶. Construcția bisericii s-a încheiat la 11 iunie 1818 și a fost ridicată în maniera stilului baroc târziu. Edificiul, opera arhitectului clujean Antoniu Balog, se înscrie cronologic și stilistic în seria construcțiilor religioase ridicate de românii din Transilvania începând cu secolul al XVIII²⁶⁷.

În anul 1981, Vasile Drăguț a realizat o prezentare a corului gotic al bisericii evanghelice din Sebeș. Remarca abundența plasticii decorative și asemănarea corului cu cel al bisericii Sf.

²⁶⁴ *Ibidem*, p. 181.

²⁶⁵ *Ibidem*, p. 221-222.

²⁶⁶ Gheorghe Fleșer, *Un monument de arhitectură aparținând barocului târziu la Sebeș*, în *Apulum*, XVIII, 1980, p. 271-276.

²⁶⁷ *Ibidem*, p. 275.

Sebaldus din Nürnberg, construit de Heinrich Parler cel Tânăr în anii 1361-1372. Cheile de boltă și consolele prezintă asemănări stilistice cu cele ale catedralei Sf. Vitus din Praga, al cărei șantier era condus de Peter Parler²⁶⁸.

În același an, Theobald Streitfeld a publicat o conscripție referitoare la orașul Sebeș, datând din anul 1703, aflată la Serviciul Județean Sibiu al Arhivelor Naționale²⁶⁹. Ea a fost întocmită în vederea impunerii populației și în ea sunt cuprinși toți contribuabilii orașului cu averea, veniturile și ocupațiile lor. Aceștia sunt înregistrați nominal și grupați după situația lor de drept și după „cartierele” în care locuiesc. Oferă informații atât de detaliate încât se poate afla ce cultiva contribuabilul pe pământurile sale și ce animale de casă deținea.

Grigore Ionescu, referindu-se la corul bisericii evanghelice din Sebeș, afirma că lucrările de construcție au început aici în jurul anului 1370 și s-au încheiat abia către 1400. El reprezintă împământarea în Transilvania a celui de al doilea sistem structural de biserică gotică, tipul *Hallenkirche*, care va fi de acum preferat în locul celui bazilical²⁷⁰.

În anul 1983 a fost publicat un articol aparținând lui Michael Fleischer (1912-1982) referitor la cele mai vechi descrieri ale Sebeșului și care are ca element central un plan al orașului datând din 1769²⁷¹. Harta originală, realizată color, la scara 1:7200, este alcătuită din mai multe file și cuprinde întregul teritoriu al Scaunului Sebeș. Este însoțită și de o scurtă descriere a orașului și poate fi găsită în Arhiva de Război de la Viena²⁷². În planul

²⁶⁸ Vasile Drăguț, *Arta gotică în România*, București, Editura Meridiane, 1981, p. 43 (vezi și Idem, *Arta românească*, vol. I, București, Editura Meridiane, 1982).

²⁶⁹ Theobald Streitfeld, *Eine Konskription aus dem Jahre 1703*, în *Studii și comunicări Sibiu*, 1981, tom 21, p. 121-135.

²⁷⁰ Grigore Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, București, Editura Academiei R.S.R., 1982, p. 183-185; (vezi și Idem, *Istoria Arhitecturii în România*, I, București, Editura Academiei R.P.R., 1963, p. 167).

²⁷¹ Michael Fleischer, *Eine bisher unbekannter Stadtplan von Mühlbach vom Jahre 1769*, în *ZSL*, 1983, 6, Heft 2, p. 129-136.

²⁷² *Ibidem*, p. 132.

orașului se disting cu claritate unele elemente de detaliu, cum ar fi barbacanele fortificației.

În anul 1984, cercetătoarea maghiară Livia Varga a publicat o carte cu rezultatele cercetării pe care a întreprins-o la biserica evanghelică din Sebeș²⁷³. A realizat o descriere amănunțită a monumentului, pe faze de construcție. O atenție specială a acordat corului gotic al bisericii sebeșene. A identificat, în edificarea lui, două etape de construcție, precum și influențe ce provin din diferite centre artistice. Stabilirea cât mai exactă a momentului începerii construcției e ușurată de existența unor asemănări între biserica din Sebeș și biserica Sf. Mihail din Cluj-Napoca. Din analiza elementelor arhitecturale, de structură și decorative, a ajuns la concluzia că atelierele celor două biserici se aflau într-o legătură directă, dar nu erau identice. Cel de la Sebeș era net superior, în special, prin calitatea elementelor de plastică decorativă.

Într-o primă fază, la Sebeș, au fost ridicați, parțial, pereții corului, ai absidei și cei doi stâlpi din partea de est. Numărul mare de statui ronde-bosse și alte elemente decorative confirmă ipoteza că aici activa un puternic grup de meșteri pietrari. Concepția și dispunerea lor indică existența unui plan de execuție încă de la începerea lucrărilor. Înainte de începerea construcției, sau în prima fază, au fost executate, probabil, doar elementele care urmau să fie încastrate în ziduri: consolele, baldachinele și statuile aferente. Ținând cont de caracteristicile stilistice ale elementelor de decor plastic, din această primă etapă, și de cele ale elementelor de structură, poate fi precizat momentul începerii construirii corului: al treilea sfert al secolului al XIV-lea.

După 1370-1375, au avut loc o schimbare de stil și o modificare a proiectului, puse pe seama activității aici a unui nou atelier²⁷⁴. Pe baza noului plan a fost construit corul până la pereții de închidere din partea de vest, s-au realizat ornamentele, s-au ridicat contraforturile, s-au fixat statuile realizate în faza

²⁷³ Livia Varga, *A Szaszsebesi evangélikus templom középkori építéstörténete*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984, 107 p.

²⁷⁴ *Ibidem*, p. 51-52.

precedentă și s-au executat noi statui pentru partea superioară a contraforturilor, iar, în final, s-a construit bolta. În această fază de construcție sunt vizibile influențe provenind din spațiul francez și sud-german. Un model important pentru realizarea corului l-a constituit biserica din Friedberg, datând din secolele XIV-XV. Majoritatea cercetătorilor din România sunt de acord că sculpturile corului din Sebeș poartă amprenta Parler-ilor din Praga. Ei își bazează argumentația, în special, pe consolele-capete de expresie și pe cheile de boltă, dar, în schimb, ignoră eterogenitatea stilurilor în care s-au executat piesele de plastică decorativă. Livia Varga se îndoiește că, în realizarea decorului, la Sebeș se poate vorbi de o preluare directă a artei Parler-ilor și crede că aceasta ar fi pătruns aici printr-un intermediar.

Un aspect important și dificil al analizei corului gotic de la Sebeș este cel al datării sculpturilor acestuia și, mai precis, de stabilire a unei date limită până la care decorul a fost executat. Această dată poate fi stabilită, potrivit autoarei, și din urmărirea influenței pe care a exercitat-o biserica din Sebeș asupra altor monumente din Transilvania (Sighișoara). Autoarea consideră că decorul sculptat al corului din Sebeș era executat la începutul anului 1400²⁷⁵. Referindu-se la capela Sf. Iacob, susține că a fost construită imediat după terminarea lucrărilor la cor și, probabil, dată în folosință în 1382.

În același an, cercetătorul Entz Géza (1913-1993) a publicat un articol în care a analizat elementele planimetrice, volumetrice și decorative ale bisericilor parohiale din Cluj-Napoca și Sebeș, la care se pot observa strânse analogii, fiind, probabil, parțial contemporane²⁷⁶. Referindu-se la corul bisericii evanghelice din Sebeș, remarca faptul că în execuția lui sunt vizibile influențe foarte diverse. A identificat precursori austrieci și influențe provenind de la ordinele călugărești (la ogive - prezența formelor trapezoidale, în locul secțiunilor în formă de pară, stâlpii

²⁷⁵ *Ibidem*, p. 62.

²⁷⁶ Entz Géza, *Die Pfarrkirchen von Klausenburg und Mühlbach in der Zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts*, în *AHA*, tom XXX, fasc., 1-2, 1984, p. 65-108.

fasciculați, întrerupți de statuete pe console și o pereche de stâlpi octogonali, cu laturile netede și fără capitel).

Diferitele elemente arhitectonice, de structură sau decorative, au analogii cu elemente similare aparținând unor biserici din spațiul german, ca cea din Friedberg – structura haley și fațada exterioară – sau cea din Nürnberg²⁷⁷. Dacă o parte a literaturii de specialitate consideră că originea stilului în care a fost construit corul poate fi găsită la Praga, în ambianța artistică a Parler-ilor, cercetătorii maghiari au renunțat la analogiile pragheze, accentuându-le pe cele sud-germane, ale căror elemente au fost vehiculate de intermediari austrieci.

În ceea ce privește datarea corului bisericii din Sebeș, Entz Géza considera că momentul începerii construcției poate fi plasat în cel de al treilea sfert al secolului al XIV-lea, iar lucrările s-au încheiat în ultimii ani ai aceluiași secol, fapt care nu este contrazis de blazonul familiei de Anjou, de pe cheia de boltă din cor, deoarece el a fost folosit de Maria, văduva regelui Ludovic I, până prin 1395²⁷⁸.

În același an, Theobald Streitfeld a reluat un subiect care, începând din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, timp de aproape un secol a atras atenția cercetătorilor și anume cel al colonizărilor din secolul al XVIII-lea, când la Sebeș, dar și în alte locuri, s-au stabilit emigranți din vestul și sud-vestul Germaniei de azi²⁷⁹. Durlach-erii s-au stabilit în Sebeș în anul 1749, în nordul orașului, unde și-au constituit propriul cartier. La sosirea, în 1770, a Hanau-erilor teritoriul acestuia a fost împărțit în două, provocându-se astfel nemulțumirea Durlach-erilor care s-au plâns autorităților orașului. Pentru a se evita contopirea emigranților cu sașii din oraș, cartierul primilor a fost izolat de oraș prin intermediul unor grădini și ferme. Ei se autoadministrau și din 1771 aveau o școală proprie²⁸⁰. Treptat, în urma căsătoriilor mixte,

²⁷⁷ *Ibidem*, p. 99-100.

²⁷⁸ *Ibidem*, p. 100.

²⁷⁹ Theobald Streitfeld, *Durlachisch-Hanauisches aus Mühlbach*, București, Editura Kriterion, 1984.

²⁸⁰ *Ibidem*, p. 35.

emigranții au fost asimilați și diferențele dintre ei și sași au dispărut.

După 1989, odată cu repunerea în drepturi a confesiunii greco-catolice, interesul față de trecutul acesteia și a comunităților ei de credincioși a crescut. În anul 1994, Nicolae Dănilă (1954-2009) a publicat un articol referitor la prima biserică greco-catolică din Sebeș²⁸¹. Aceasta a fost, se pare, prima biserică românească ridicată din piatră din suburbia orașului. A fost construită, probabil, în timpul protopopului Nicolae, atestat documentar între 1682 și 1700 (1703) și era o biserică de tip sală având: pronaos, naos și absidă semicirculară. În prezent, se mai păstrează absida, în care accesul se realiza prin intermediul unui iconostas de cărămidă, ale cărui uși, diaconești și împărătească, zidite după dezafectare, pot fi identificate. Biserica este reprezentată într-o stampă a orașului din 1736²⁸² și în planul din 1769. În perioada 1756-1762, a fost folosită de credincioșii ortodocși, care, între 1778 și 1883, își vor construi altă biserică, la mică distanță de cea veche, în partea de sud a cimitirului. La începutul secolului al XIX-lea, biserica din cimitir a fost abandonată. Acum comunitatea greco-catolică, sprijinită financiar de episcopul Ioan Bob de la Blaj, își construiește un nou lăcaș de cult, cu hramul *Schimbarea la Față*, pe strada „Grecilor”. Biserica a fost terminată în 11 iunie 1818, după cum reiese dintr-o inscripție din interior²⁸³. Existând un al doilea edificiu de cult, iar comunitatea unită fiind destul de mică, biserica din cimitir a fost abandonată, și s-a degradat în scurt timp. Din ea s-a mai păstrat absida, care, din anul 1850, a devenit criptă familială. Același autor a publicat, doi ani mai târziu, un nou articol referitor la trecutul comunității greco-catolice din Sebeș²⁸⁴. După ce a descris, într-o primă fază, evoluția acesteia, pe baza conscripțiilor din secolul al XVIII-lea, din studierea actelor de stare

²⁸¹ Nicolae Dănilă, *op. cit.*, p. 317-333.

²⁸² Eugen Hulea, Theobald Streifeld, *Stampe din secolul XVIII privitoare la orașele Alba Iulia și Sebeș*, în *Apulum*, VI, 1967, p. 663-674.

²⁸³ Nicolae Dănilă, *op. cit.*, p. 325.

²⁸⁴ Idem, *Biserica Greco-Catolică în istoria Sebeșului*, în *Cultura Creștină*, 2, nr. 1, Blaj, 1996 (vezi și Idem, *Comunitatea greco-catolică, în Sebeș. Vârstele orașului*, Sebeș, 1995).

Călin Anghel

civilă din Arhiva protopopiatului și parohiei Sebeș a prezentat activitatea principalilor preoți din secolele XIX și XX. De asemenea, a reprodus o descriere noii biserici greco-catolice, care îl are ca autor pe Gheorghe Fleșer²⁸⁵.

Mihaela-Sanda Salontai a publicat în anul 1996 un articol referitor la mănăstirea dominicană din Sebeș²⁸⁶. După ce în anul 1322, la Viena, capitulul general al ordinului dominican a luat hotărârea întemeierii unei mănăstiri la Sebeș, prima mențiune despre activitatea călugărilor datează din 1368. Asemenea mențiuni există și în secolul al XV-lea. Ultima relatare datează din anul 1539. Ea a fost părăsită, probabil, cu ocazia secularizării averilor mănăstirești, după Reformă. La începutul secolului al XVIII-lea, complexul, preluat de călugării franciscani, a fost renovat cu sprijinul Mariei Tereza, biserica fiind din nou sfințită, primind hramul Sf. Bartolomeu. În prezent, aparține parohiei romano-catolice Sebeș. Biserica, de tip sală, mai păstrează destule elemente gotice, după ce la începutul secolului al XVIII-lea a primit un înveliș baroc²⁸⁷.

Informații despre monumentele medievale din Sebeș se regăsesc în lucrările lui Ferenc Léstyán²⁸⁸ și Hermann Fabini²⁸⁹, unde alături de descrieri sumare este indicată și o minimă bibliografie referitoare la ele.

În anul 2002, sub îngrijirea lui Anton Drăgoescu, a fost publicată o carte, avându-l ca autor pe Ion Raica (1903-1990), învățător și director al muzeului din Sebeș²⁹⁰. În continuarea

²⁸⁵ *Ibidem*, p. 131.

²⁸⁶ Mihaela-Sanda Salontai, *Mănăstirea dominicană din Sebeș (Alba)*, în *Ars Transsilvaniae*, VI, 1996, p. 27-32.

²⁸⁷ *Ibidem*, p. 203.

²⁸⁸ Ferenc Léstyán, *Megszentelt kövek. A középkori Erdélyi püspökség templomai*, I, II, Gloria Kiadó, Kolozsvár, 1996.

²⁸⁹ Hermann Fabini, *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*, Band I (Textband), Hermannstadt: Monumenta-Verlag; Heidelberg: Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, 1998, Band II (Bildband), Hermannstadt: Monumenta-Verlag; Heidelberg: Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, 1999.

²⁹⁰ Ion Raica, *op. cit.*, 341 p.

preocupărilor sale științifice²⁹¹, autorul a prezentat istoria politică, economică și culturală a orașului și a satelor învecinate (Petrești și Lancrăm). Însă, lucrarea nu depășește, ca modalități de exprimare și de concepție, nivelul anilor '70, ai secolului trecut, când a fost scrisă.

De asemenea trebuie remarcată activitatea deosebită a lui Dorin Ovidiu Dan (1953-2005) în cercetarea trecutului Sebeșului, care s-a materializat sub forma unor studii și articole care au ca obiect istoria politică, economică și culturală a orașului²⁹².

În anul 2004, un grup de cercetători din Sibiu și Cluj-Napoca, coordonat de Dan Dumitru Iacob, a realizat un atlas istoric al orașului Sebeș²⁹³. Acesta, pe lângă importantul material cartografic, specific unui atlas, cuprinde o scurtă prezentare a trecutului orașului. Sunt expuse, alături de cronică, evoluția demografică, structura morfologică și etapele de extindere a orașului. Alături de un mic catalog al monumentelor și un repertoriu al descoperirilor arheologice din localitate, în lucrare au fost transcrise, parțial, principalele descrieri ale orașului realizate de călători străini sau de transilvăneni²⁹⁴.

²⁹¹ Idem, *Un târg străvechi din apropierea Sebeșului*, în *Apulum*, V, 1964, p. 641-645; Ion Raica, Gheorghe Fleșer, *op. cit.*, p. 473-481.

²⁹² Dorin O. Dan, *O contribuție la studiul breslelor: statutul breslei dogarilor din Sebeș (1752)*, în *Apulum*, XXI, 1983; Idem, *Sebeșul în viziunea călătorilor străini (sec. XVI-XIX)*, în *Apulum*, XXIV, 1987; Idem, *Noi contribuții la studiul breslelor. Statutul breslei tâmplarilor din Sebeș (1631)*, în *Apulum*, XXXII, 1995; Idem, *Contribuții la cunoașterea rolului economic al Sebeșului (sec. XIV-XIX)*, în *Apulum*, XXXIV, 1997; Idem, *Contribuții la cunoașterea rolului politic al Sebeșului (sec. XIV-XIX)*, în *Apulum*, XXXV, 1998; Idem, *Noi date despre breasla tâmplarilor din Sebeș*, în *PA*, I, 2001; Idem, *Studenți din Sebeș și de pe meleagurile Albei la universitățile Europei (secolele XIV-XIX)*, în *Apulum*, XXXIX, 2002; Idem, *Contribuții demografice la istoria Sebeșului*, în *Apulum*, XL, 2003; Idem, *Contribuții la istoria școlilor din Sebeș*, în *PA*, IV, 2004; Idem, *Stemă și sigiliu. Contribuții heraldice la istoria Sebeșului*, în *PA*, IV, 2004.

²⁹³ *Sebeș, Atlas*, București, 2004.

²⁹⁴ *Ibidem*, p. I-XIV.

IV. EVOLUȚIA URBANISTICĂ A ORAȘULUI SEBEȘ, PÂNĂ ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

Distingerea etapelor de evoluție a centrelor urbane, a constituirii și succesiunii cvartalelor, împreună cu rețeaua stradală aferentă, precum și creionarea aspectului așezărilor și al clădirilor sunt elemente importante pentru istorie – în general – dar și pentru studiile de arhitectură și urbanism²⁹⁵. Centrele istorice ale orașelor au, în general, un bogat și valoros fond construit, care, de cele mai multe ori, conjugat și cu alte cauze, împiedică realizarea unor săpături arheologice sistematice ample care să permită reconstituirea trecutului așezării și a etapelor sale de evoluție urbanistică. Astfel, în acest sens, s-a apelat la alte metode de identificare a acestora și de stabilire a succesiunii lor. Toponime din interiorul sau vecinătatea unei așezări, coroborate cu știri documentare, vechi descrieri ale acesteia, imagini de epocă, conscripții și date desprinse din analiza documentelor cartografice, permit identificarea nucleului unei localități și creionarea etapelor de evoluție urbanistică. O metodă eficientă de analiză a evoluției urbanistice a orașelor din Transilvania este cea promovată de cercetătorul Paul Niedermaier ce are la bază analiza și interpretarea planurilor de parcelare ale localităților. Cercetări realizate în diferite state europene au dovedit faptul că structura planimetrică a orașelor medievale a suferit, în timp, în general, puține modificări, care, de cele mai multe ori, pot fi ușor recunoscute. Și în Transilvania, necesități pragmatice – reglementate prin cutume, iar mai târziu prin legi – au determinat menținerea limitelor vechilor proprietăți, de la data constituirii lor, până în prezent²⁹⁶.

Cercetările întreprinse de Paul Niedermaier indică existența, în cadrul majorității localităților din Transilvania, în care s-au stabilit coloniștii germani, a unor locuiri anterioare, de mică

²⁹⁵ Paul Niedermaier, *Geneza orașului Sighișoara*, în *RMMI*, 2, 1979, p. 68.

²⁹⁶ Idem, *Cu privire la planul de parcelare a centrului istoric clujean*, în *RMMI*, XIII, 2, 1982, p. 63.

intensitate, ce au aparținut autohtonilor români sau secuilor, care în acea perioadă erau mutați în partea de est a Transilvaniei. Urmele lăsate de aceștia se pot distinge în planurile așezărilor de mai târziu, sub forma unor parcele ovale, în cazul gospodăriilor românești, sau de formă aproape pătrată, în cazul celor secuiești, amplasate la distanțe destul de mari unele de altele, cu terenul dintre ele folosit pentru pășunat sau pentru agricultură²⁹⁷. La Sebeș, dar și în alte localități, a fost identificat și un al treilea tip de parcelare, caracterizat prin curți de mici dimensiuni, de formă aproape pătrată, dispuse izolat, la distanțe relativ mici unele de altele²⁹⁸.

Întretărirea a două drumuri de tranzit, importante în zonă, a favorizat constituirea, încă înainte de colonizarea sașilor, a unei mici așezări aici, locuită, probabil, de secui. Ea a fost, se pare, de timpuriu un loc destinat schimburilor, dacă luăm în considerare toponimul amintit mai sus *Dealul Târgului* - un platou situat la o distanță de 3 km de Sebeș, în partea de sud a drumului Sebeș-Daia Română -, care, după cum susține Ion Raica, este premergător fondării coloniei germane²⁹⁹. Probabil la această așezare se referă *diploma andreeană*, în 1224 prin formularea *terrae Sebus terra Siculorum*³⁰⁰. Loturile amintite erau dispuse în jumătatea estică a orașului vechi, între *Petersdorfer Gasse* (str. *Bistrei*), Piața Mare, *Jakobigasse* (str. *Mihai Viteazul*) și *Entengasse* (str. *9 Mai*). Existența acestor parcele cu forme și dimensiuni diferite de cele ale coloniștilor germani nu certifică existența unei vechi așezări secuiești aici, dar poate susține o ipoteză. Confirmarea ei o poate aduce doar o eventuală săpătură arheologică în zona respectivă.

Nucleul coloniei săsești a fost identificat în partea de nord-vest a orașului vechi (**fig. 1**); este vorba de cvartalul aflat la nord de *Rosengasse* (str. *24 Ianuarie*) și de Piața Mare, între *Mariengasse* (str. *Cetății*) și *Sachsgasse* (str. *I. L. Caragiale* - parțial). Acesta era compus inițial din 20-23 de loturi de pământ, cu suprafețe cuprinse între 800

²⁹⁷ Idem, *Dezvoltarea urbanistică*, p. 117-118.

²⁹⁸ *Ibidem*, p. 119.

²⁹⁹ Ion Raica, *op. cit.*, p. 641.

³⁰⁰ Felix Sutschek, *Statutele municipale ale sașilor din Transilvania*, Stuttgart, 1997, p. 299.

și 1500 m², probabil în funcție de averea sau îndeletnicirile coloniștilor sosiți aici în primul val³⁰¹.

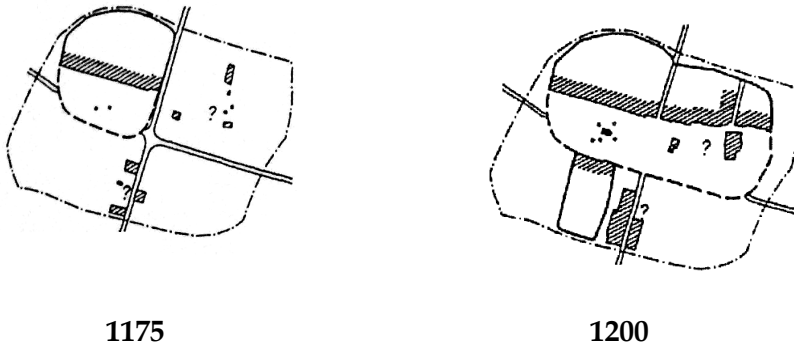

Fig. 1. Etape de extindere teritorială a orașului Sebeș

Pentru datarea acestui nucleu, Paul Niedermaier a avut în vedere mai multe aspecte: colonizarea germanilor în această zonă a început în a doua jumătate a secolului al XII-lea³⁰² și s-a încheiat abia în a doua jumătate a secolului al XIII-lea; în cimitirul așezării au fost descoperite morminte datând din a doua jumătate a secolului al XII-lea și începutul celui următor³⁰³; lucrările de construcție a bisericii, în cimitirul amplasat pe pajiștea intravilană, au început în primii ani ai secolului al XIII-lea³⁰⁴. Astfel, a ajuns la concluzia că nucleul coloniei a fost constituit cel târziu în intervalul 1175-1180³⁰⁵. A doua etapă de parcelare a urmat în continuarea primelor, spre est, la nord de *Jakobigasse* (str. *Mihai Viteazul*), între *Sachsgasse* (str. *I. L. Caragiale - parțial*) și fosta mănăstire dominicană. Acestea (cca. 20) sunt ceva

³⁰¹ Paul Niedermaier, *Siebenbürgische Städte. Forschungen zur städtebaulichen und architektonischen Entwicklung von Handwerksorten zwischen dem 12. und 16. Jahrhundert*, București, Editura Kriterion, 1979, p. 51.

³⁰² Thomas Nägler, *Așezarea sașilor în Transilvania*, București, Editura Kriterion, 1992, p. 140-141.

³⁰³ Radu Heitel, *op. cit.*, p. 9.

³⁰⁴ Albert Klein, *op. cit.*, p. 27.

³⁰⁵ Paul Niedermaier, *op. cit.*, p. 56.

mai mici decât primele și au fost realizate, probabil, în patru etape succesive până după anul 1200.

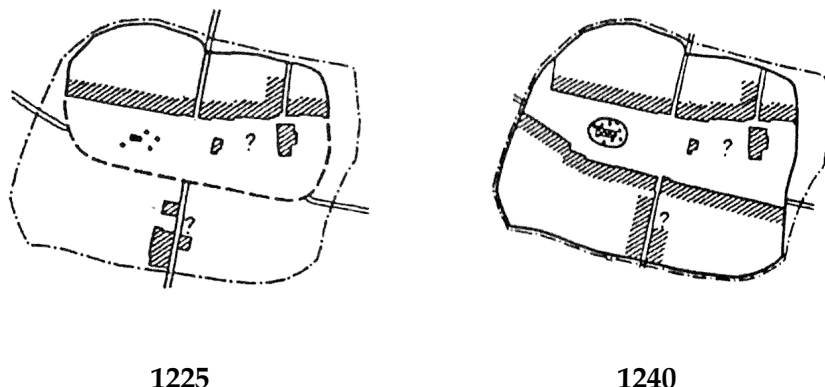

Fig. 2. Etape de extindere teritorială a orașului Sebeș

Amplasarea ulterioară a celui de al treilea rând de parcele, la o distanță relativ mare, de peste 200 m, s-a datorat existenței unei pajiști intravilane, pe care se afla și cimitirul. Inițial, s-au constituit cinci proprietăți mai mari decât cele ale nucleului, care sunt situate în fața cimitirului și a bisericii, în partea de sud. Această grupă a fost prelungită liniar spre est, de-a lungul pieței și a *Sikulorumgasse* (bd. *Lucian Blaga* - parțial), unde au fost constituite 26 de proprietăți (fig. 2). Mai târziu, prin prelungirea acestei linii spre vest, s-au mai realizat cel puțin nouă parcele, ce se întindeau până la capătul Pieței Mici³⁰⁶.

În a doua jumătate a secolului al XIII-lea, întreaga suprafață a orașului vechi era ocupată și, probabil, înconjurată cu o întăritură. Ulterior, au fost executate doar parcele de îndesire, ca cele de pe străzile *Hinter der Mauer* (str. I. L. *Caragiale* - parțial), *Rathausgasse* (str. *Pietii*) și *Hundsrücken* (str. I. L. *Caragiale* - parțial) (fig. 3), în

³⁰⁶ Idem, *Der mittelalterliche Stadtebau in Siebenbürgen*, I, Innsbruck, 1995, p. 221-222.

total aproximativ 30 de loturi³⁰⁷. Asemănările cu Bistrița au condus la ipoteza că parcelarea spațiului liber din centrul așezării a avut loc după trasarea conturului general al acesteia.

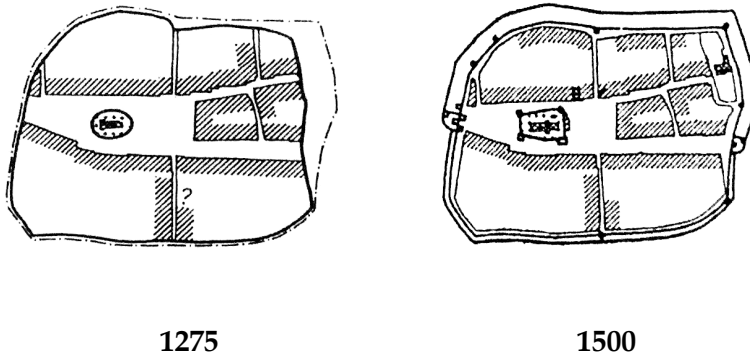

Fig. 3. Etape de extindere teritorială a orașului Sebeș

Dezvoltarea localității nu s-a încheiat cu parcelarea orașului vechi. Cartierele s-au extins și în afara acestuia, inițial spre vest, cu 8-20 de loturi, constituite în partea de nord și sud a *Griechengasse* (str. *Valea Frumoasei*), între zidul cetății și locul unde se bifurca drumul spre Alba Iulia și Orăștie (care se afla dincolo de Canalul Morii și dincoace de noul curs al râului Sebeș). Șirurile noi de case au fost dispuse în prelungirea celor vechi, iar pajiștea intravilană dintre ele se îmbina cu cea din etapa anterioară³⁰⁸.

Odată cu îndesirea construcțiilor și folosirea judicioasă a terenurilor disponibile, s-au conturat și străzile. Acestea sunt drepte, corespunzătoare orientării primelor loturi, au lățimi nediferențiate și sunt dispuse unele paralel, altele perpendicular între ele³⁰⁹. Pe măsură ce terenul așezării a fost lotizat s-au constituit două străzi principale, aproximativ paralele, despărțite de o pajiște intravilană, largă, iar după parcelarea parțială a

³⁰⁷ Idem, *Siebenbürgische Städte, Forschungen zur städtebaulichen und architektonischen Entwicklung von Handwerksorten zwischen dem 12. und 16. Jahrhundert*, București, Editura Kriterion, p. 55.

³⁰⁸ *Ibidem*, p. 54-55.

³⁰⁹ Idem, *Dezvoltarea urbanistică*, p. 143.

acesteia, de o piață transversală (Piața Mare). Străzile principale sunt lungi, destul de largi și relativ drepte, adaptate terenului plan pe care s-a dezvoltat așezarea. Astfel, a luat naștere o așezare cu un plan de tip rectangular, cu o piață mare în zona centrală, flancată de cele două străzi principale, orientate est-vest, din care pornesc alte străzi, mai mici, perpendiculare, spre zonele de nord și sud ale localității. Acest tip de plan este dominant în Germania și a fost exportat de coloniști și în teritoriile în care s-au așezat³¹⁰.

O opinie diferită referitoare la identificarea nucleului coloniei germane de la Sebeș o are Gustav Treiber. În lucrarea sa *Mittelalterliche Kirchen in Siebenbürgen*, pe lângă o descriere sumară a bisericii evanghelice, analizează planul orașului și prezintă câteva ipoteze referitoare la evoluția așezării. El susține că exista aici, înainte de întemeierea coloniei săsești, un loc de popas și probabil, un punct de control al comercianților care străbăteau atunci rutele, care se intersectau aici. Drumurile comerciale erau supravegheate atunci de secui, a căror așezare era undeva pe dealurile din apropiere, iar morile lor erau dispuse pe malurile râului Sebeș. Consideră că acest loc de popas se întindea în zona de vest a viitorului oraș, și avea o formă eliptică. Era un loc împrejmuț și străpuns se două porți, în partea de vest și de est. În dreptul acesteia din urmă, consideră autorul, în secolul al XII-lea a luat naștere o mică așezare de negustori. Cea mai veche stradă ce avea construcții pe ambele părți era *Jakobigasse* (str. *Mihai Viteazul*), o porțiune din ea, până în dreptul *Marienburgergasse* (str. *Patria*) și *Entengasse* (str. *9 Mai*)³¹¹. Ipotezele sunt prezentate fără a se preciza raționamentele care au condus la această concluzie și pot fi considerate simple speculații. De asemenea, face o serie de erori în ceea ce privește datarea capelei Sf. Iacob, pe care o consideră cea mai veche construcție din Sebeș, și a bisericii parohiale, despre a cărei fază romanică afirmă că era finalizată la sfârșitul secolului al XII-lea, iar exemplele ar putea continua³¹².

³¹⁰ Robert E. Dickinson, *The morphology of the Medieval German Town*, în *Geographical Review*, vol. 35, No. 1, 1945, p. 76-77.

³¹¹ Gustav Treiber, *op. cit.*, p. 85-88.

³¹² *Ibidem*, p. 85.

După cum au demonstrat rezultatele săpăturilor arheologice efectuate cu ocazia restaurării bisericii parohiale, în 1960-1961 și 1962, în partea sudică a nucleului așezării, pe pajiștea intravilană s-a constituit un cimitir, cu morminte care pot fi datate în a doua jumătate a secolului al XII-lea și începutul secolului al XIII-lea³¹³. În trei dintre morminte, defuncții au fost așezați în câte o „cutie” lungă de piatră. Acest rit de înmormântare se pare că este originar din regiunile de baștină ale coloniștilor germani și datează din secolul al XI-lea. Descoperirea unor morminte tăiate sau chiar acoperite de construcția bisericii demonstrează faptul că necropola este anterioară bazilicii romanice. La începutul secolului al XIII-lea, în centrul cimitirului, s-a construit o bazilică cu trei nave și absidă semicirculară, fără cor, cu nava centrală tăvănită sau acoperită doar cu o șarpantă aparentă. Comunicarea cu colateralele se realiza prin intermediul a câte cinci arcade. Arcele au forma semicirculară și se descarcă pe stâlpi masivi, scunzi cu secțiunea dreptunghiulară, realizați din blocuri de piatră fățuită.

Fig. 4. Colaterala sudică a corpului bazilical – interior

În deceniul patru al secolului al XIII-lea navele au fost alungite spre vest și tot acum a început construcția celor două

³¹³ Radu Heitel, *op. cit.*, p. 9.

turnuri masive cu plan pătrat. La momentul dării în folosință nava centrală, probabil, nu era terminată, lipsindu-i registrul superior, cel al ferestrelor, iar acoperișul, în două ape, se sprijinea provizoriu pe o cornișă. Sau, dacă acest registru a existat, a fost demolat la reluarea construcției în faza următoare³¹⁴. Turnurile din vestul colateralelor au fost ridicate până la înălțimea de 7 m, când lucrările la biserică au fost brusc întrerupte. Acest fapt s-a datorat, probabil, invaziei tătare din 1241-1242, căreia i-a căzut victimă și Sebeșul³¹⁵.

Fig. 5. Nava centrală - interior

Lucrările pentru finalizarea construcției bisericii au fost reluate destul de repede. Acum a fost terminată, în partea de vest, construcția corpului bazilical. Lucrările s-au desfășurat după o concepție diferită față de cea inițială. S-a renunțat la înălțarea

³¹⁴ Albert Klein, *op. cit.*, p. 27.

³¹⁵ Mariana Angelescu et alii, *op. cit.*, p. 92.

turnurilor aferente colateralelor, iar, pe locul dintre ele, s-a ridicat un turn masiv, în continuarea navei centrale. Forma ferestrelor geminate existente pe toate laturile celor două nivele superioare ale turnului permit datarea acestuia într-o perioadă de tranziție de la stilul romanic la cel gotic. Etajul superior se finalizează cu o cornișă pe console, de factură cisterciană, care sprijinea șarpanta acoperișului în patru ape.

În această a doua etapă de construcție s-au realizat și bolțile navei centrale. Bolțile în cruce, ce se descarcă prin intermediul ogivelor pe console, au fost ridicate după un ritm nou, care nu a mai corespuns celui al arcelor din registrul inferior.

Noile ferestre, realizate în maniera goticului timpuriu, au fost amplasate în penetrațiile pe care bolțile le formează în zona de contact cu pereții navei centrale (**fig. 5**). Consolele și impostele stâlpilor au fost executate în această fază de construcție, iar caracterul lor și detaliile decorative permit datarea ei între 1250 și 1260³¹⁶.

Absida semicirculară a vechii bazilici a fost înlocuită cu una poligonală, acoperită cu o boltă în sistemul celor de la Cârța, cu nervuri radiale care se descărcă la exterior prin intermediul a patru contraforturi³¹⁷. Dispoziția contraforturilor absidei, secțiunea ogivelor bolților și forma consolelor sunt și ele elemente care indică cu certitudine influențe provenind de la șantierul mănăstirii Cârța. Descoperirea în fundația unui stâlp al corului a unei chei de boltă, de forma unei flori cu opt petale, asemănătoare cu una din biserica mănăstirii din Cârța, i-a determinat pe unii cercetători să admită ca posibilă prezența, în această fază, la Sebeș a unor pietrari formați în cadrul șantierului cistercian³¹⁸.

Tot sub influența mănăstirii de la Cârța s-au construit două aripi simetrice, cu rol de sacristie – cea de pe latura de nord – și capelă, cea de la sud, în dreptul primei travee a navelor, datorită cărora aspectul exterior al bisericii a fost inclus tipului de biserică cu plan în formă de cruce latină (Cârța și Bartolomeu).

³¹⁶ *Ibidem*, p. 94.

³¹⁷ Albert Klein, *op. cit.*, p. 30.

³¹⁸ Mariana Angelescu et alii, *op. cit.*, p. 94.

Cercetările, arheologică și de parament, au infirmat ipoteza existenței unui transept, în partea de răsărit a corpului bazilical.

Spre sfârșitul acestei faze de construcție, în jurul anului 1260, a fost realizat portalul vestic al bisericii, având un fronton ce amintește, la o scară redusă, de cel al bisericii din Ják (vestul Ungariei)³¹⁹.

Portalul, amplu profilat, este alcătuit dintr-o succesiune de arhivolte nedecorate, ce avansează progresiv de la fața zidului, sprijinite pe trei colonete angajate. Acestea au fusurile zvelte, capiteluri cu croșete și frunze de acant și baze atice. Elementele din compunerea lui îl datează într-o fază târzie a romanicului.

Fig. 6. Portalul de vest

Bazilica romanică avea o suprafață utilă de peste 700 m², fiind o biserică neobișnuit de mare pentru secolul al XIII-lea³²⁰. Acest fapt poate sugera că localitatea avea o populație destul de numeroasă pe parcursul secolului al XIII-lea, în special în a doua lui jumătate.

Se estimează că Sebeșul avea în anul 1200 aproximativ 300 de locuitori, iar în 1241, imediat înaintea invaziei tătară, 500³²¹. Până în anul 1300 populația a crescut considerabil, ajungând la aproximativ 1200 de locuitori³²².

³¹⁹ Virgil Vătășianu, *op. cit.*, p. 40.

³²⁰ Paul Niedermaier, *Siebenbürgische Städte. Forschungen zur städtebaulichen und architektonischen Entwicklung von Handwerksorten zwischen dem 12. und 16. Jahrhundert*, București, Editura Kriterion, 1979, p. 56-57.

³²¹ Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. II, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1979, p. 332, nota 4; Dorin O. Dan, *Contribuții demografice la istoria Sebeșului*, în *Apulum*, XL, 2003, p. 378.

³²² Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 397.

În partea de sud-est a bisericii, la câțiva metri de absidă, exista o capelă alcătuită dintr-o mică navă pătrată și o absidă poligonală, cu contraforturi. Fundațiile ei au fost descoperite în infrastructura turnului de colț, din sud-estul incintei bisericii, în urma săpăturilor arheologice efectuate cu ocazia restaurării bisericii evanghelice din Sebeș. Capela poate fi datată, potrivit lui Radu Heitel, în cel de al treilea sfert al secolului XIII-lea, în perioada în care se desfășurau lucrările la bazilica romanică sub influența mănăstirii de la Cârța³²³.

Potrivit opiniei unor cercetători, bazilica romanică de la Sebeș a fost înconjurată cu un zid de incintă, cu un plan rectangular, prevăzut cu turnuri de apărare. După cum se cunoaște, în evul mediu, în baza dreptului feudal, singurul care avea dreptul de a construi fortificații de piatră era regele, în calitatea sa de cuceritor și stăpân al pământurilor și cetăților³²⁴. După invazia tătarilor din 1241, însă, el va acorda și nobililor sau unor comunități acest drept.

Ferdinand Baumann (1840-1911) a fost primul istoric care a considerat că incinta bisericii din Sebeș datează din a doua jumătate a secolului al XIII-lea. După invazia mongolă din 1241, la Sebeș, ca în multe alte localități din Transilvania, biserica a fost înconjurată cu ziduri de piatră, ca o primă fază a procesului de fortificare a așezării³²⁵. Gheorghe Anghel consideră că această primă incintă putea fi realizată de aceiași meșteri care lucrau, acum la bazilica romanică³²⁶. Potrivit descrierii realizate de Ferdinand Baumann, la sfârșitul secolului al XIX-lea³²⁷, fortificația era de formă aproape dreptunghiulară, lungă de 88 m și lată de 52 m. Avea două turnuri, probabil de poartă, transformate, în 1623, cel de sud-est, în casă parohială și, în 1725, cel de vest, în casa paracliserului³²⁸.

³²³ Theobald Streitfeld, *Mittelalterliche Kapellen in Mühlbach*, în SSK, 1976, p. 118-119.

³²⁴ Gheorghe Anghel, *Fortificații medievale de piatră din secolele XIII-XVI*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1986, p. 9.

³²⁵ Virgil Vătășianu, *op. cit.*, p. 284; Gheorghe Anghel, *Fortificația orașului Sebeș*, în *Apulum*, XIV, 1976, p. 152.

³²⁶ *Ibidem*.

³²⁷ Ferdinand Baumann, *Zur Geschichte von Mühlbach*, în PUM, 1882, p. 1-76.

³²⁸ Gheorghe Anghel, *op. cit.*, p. 151.

Dacă referitor la biserica romanică - a cărei construcție a început în jurul anului 1200 și s-a încheiat pe la 1270, când, se pare, a fost înconjurată cu o fortificație de piatră³²⁹ - există relativ multe informații referitoare la etapele de construcție, la succesiunea și datarea lor, sau la elementele arhitecturale, de structură sau decorative, atributive romanicului sau goticului timpuriu, ce provin din analizele de istoria artei, studiile de parament și din săpături arheologice, în special din cele executate cu ocazia restaurării monumentului, de la începutul anilor '60 ai secolului trecut, nu același lucru se poate spune despre construcțiile civile, locuințele sebeșenilor din această perioadă.

Cercetările arheologice și studiile de etnografie au identificat și stabilit o tipologie a construcțiilor ridicate de coloniștii germani în Transilvania. Locuințele, la început unicamerale, erau de suprafață și aveau mici dimensiuni. Erau construite dintr-un schelet de lemn, cu spațiile dintre elementele de structură umplute cu o împletitură de nuiele sau scânduri, lipite cu pământ³³⁰, iar acoperișurile purtau învelitori de paie³³¹. A doua fază în evoluția locuințelor coloniștilor o reprezintă folosirea construcțiilor cu două încăperi; într-o cameră era amplasată vatra, unde se stătea peste zi, iar în cealaltă patul, unde se dormea. Nivelul de călcare al camerei de dormit era cu mult mai ridicat decât cel al camerei de zi, cu care comunica direct, și avea dimensiunile ceva mai mici decât ale primei. Planul și organizarea interiorului locuințelor săsești demonstrează păstrarea tradiției germane în domeniul construcțiilor, asemenea tipuri de case fiind identificate la confluența Moselei cu Rinul.

În ceea ce privește aspectul caselor, acestea prezintă, între apele acoperișului, un fronton înalt triunghiular. În aceste frontoane sunt practicate, între una și trei, deschideri mici de fereastră, uneori oarbe, având rol decorativ. Cercetătorii văd în ele

³²⁹ Idem, *Fortificații medievale de piatră din secolele XIII-XVI*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1983, p. 162.

³³⁰ Viktor Roth, *Zur Geschichte des sächsischen Bauernhauses in Siebenbürgen*, în *AVSL*, 42, 1924, p. 256.

³³¹ Paul Niedermaier, *Dezvoltarea urbanistică*, p. 161.

elemente prin care se recunoaște tradiția franconă moștenită de sași direct din arhitectura zonelor de baștină³³².

Arhitectura săsească a suferit de timpuriu influențe; într-o primă fază din partea românilor, cu care sașii conviețuiau, iar mai târziu - cea urbană în principal - influențe central și vest-europene datorate, în principal menținerii unor strânse legături cu locurile de origine.

La Sebeș, încă de la constituirea coloniei săsești, se pot observa preocupări privind sistematizarea localității. Existau reguli stricte, în timpul așezării noilor coloniști, în cadrul viitoarei localități, în ceea ce privește amplasarea noilor gospodării și a loturilor de pământ aferente. Sistemul de parcelare folosit aici este cel numit convențional flamand; în cadrul acestui tip de parcelare, loturile de pământ sunt dispuse alăturat, cu latura îngustă spre stradă. Ogoarele sunt amplasate la o oarecare distanță de gospodărie, de obicei în jurul localității. Construcțiile, cu planul dreptunghiular, dispuse perpendicular pe stradă, erau aliniat pe un șir de-a lungul străzilor largi sau în jurul unei piețe³³³.

Casele coloniștilor, ridicate în secolul al XIII-lea, au fost confecționate din lemn. Presupunem că cele construite ulterior, din materiale durabile, au fost amplasate în vecinătatea celor vechi, din lemn sau chiar le-au înlocuit, la un moment dat. Sunt foarte puține urmele lăsate de aceste locuințe evidențiate în săpăturile arheologice care s-au executat în Sebeș, până în prezent. Asemenea urme, presupunem, au fost identificate în apropierea colțului de nord-est al Pieței Mari, cu ocazia unei săpături de salvare, condusă de arheologul Nicolae-Marcel Simina (1971-2003). Au fost descoperite câteva bârne de lemn și s-au identificat în sol urmele unor piloni verticali, tot din lemn, sugerând existența aici a unei locuințe. Însă, știind că procesul de înlocuire a construcțiilor din lemn cu altele din materiale durabile a avut loc pe durata a mai multor secole, și datorită contextului stratigrafic

³³² Paul Petrescu, *Tradiția franconă în arhitectura populară săsească din sudul Transilvaniei*, în SCIA, tomul 18, 2, 1971, p. 239.

³³³ Thomas Năgler, *Românii și sașii până la 1848 (Relații economice, sociale și politice)*, Sibiu, Editura Thausib, 1997, Sibiu, 1997, p. 54.

neclar al sitului, datarea locuinței devine foarte dificilă. Doar adâncimea mare la care a fost identificată - 1,80-2 m - poate constitui un indiciu că avem de-a face cu o amenajare cu o vechime considerabilă³³⁴.

Referitor la numărul caselor în această perioadă de timp, nu se pot face decât presupuneri. Teoretic, pe fiecare parcelă exista câte o locuință; se estimează că numărul lor s-a dublat pe parcursul secolului al XIII-lea, ajungând de la 100 de case în 1200 la 200 în anul 1300³³⁵. Numărul lor crește treptat, ținând pasul cu cel al parcelelor, fie că ele sunt noi sau doar de îndesire. Astfel, la sfârșitul secolului al XIII-lea Sebeșul se prezenta ca o localitate relativ mare și cu o populație destul de numeroasă. În centrul ei, în cimitir, se ridicase o biserică romanică, de mari dimensiuni, care după invazia tătarilor de la 1241 a fost înconjurată cu un zid de piatră, ridicat, probabil, de aceeași echipă care a lucrat la biserică în ultima fază de edificare a ei³³⁶. Casele de lemn erau dispuse de-a lungul a două străzi lungi, largi și drepte, care traversau localitatea în lung, și pe jumătatea răsăriteană a pajiștii intravilane. Tot acum, s-au conturat și străzile secundare, dacă admitem faptul că așezarea era înconjurată cu o întăritură de pari și crengi, care permiteau ieșirea sau intrarea din și în așezare, spre nord și spre sud.

În secolul al XIV-lea, după cum am amintit, localitatea înregistrează un important progres economic, ce se va reflecta și în evoluția ei ulterioară. Pe parcursul acestui secol și, parțial, ca o consecință a acestei spectaculoase dezvoltări, localitatea, după ce deja în anul 1341 devenise oraș, a fost înzestrată cu două importante edificii: corul gotic al bisericii și fortificația orașului. Arhitectura civilă rămâne în continuare cea din lemn, cu un spor important, estimându-se că numărul caselor a crescut la 350, din care aproape 50 probabil au fost ridicate în piatră³³⁷. Construcțiile

³³⁴ Informațiile referitoare la acest șantier provin din notițele arheologului, păstrate la Muzeul Municipal „Ioan Raica” din Sebeș.

³³⁵ Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 191, nota 63.

³³⁶ Gheorghe Anghel, *op. cit.*, p. 162.

³³⁷ Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 191, nota 63.

civile datând de acum sunt aproape la fel de puțin cunoscute ca cele din secolul anterior. Diferențele existau cu siguranță și erau vizibile în principal la dimensiunile și compartimentarea locuințelor.

După ce în anul 1322, la Viena, capitulul general al ordinului dominican a decis întemeierea unei mănăstiri la Sebeș, primele informații referitoare la activitatea călugărilor de aici datează din anul 1368, cu ocazia unui conflict pentru o moară din Petrești³³⁸. Cum întregul teritoriu al localității era deja ocupat de proprietăți, întemeierea mănăstirii a avut loc pe o parcelă, de mari dimensiuni, situată în capătul de est al acesteia, în afara ei și, ulterior, odată cu ridicarea zidurilor a fost înglobată în cetate³³⁹. Traseul acestora delimitează, de altfel, spre exterior, proprietatea dominicanilor. Biserica mănăstirii, de dimensiuni modeste, era de tip sală și a suferit transformări importante în secolul al XV-lea (**fig. VII**)³⁴⁰. Referitor la hramul acesteia, au existat ipoteze despre o posibilă conexiune între numele străzii pe care este situată mănăstirea – *Jakobigasse* (str. *Mihai Viteazul*) – și patronul bisericii³⁴¹. Argumentele pro sau contra rămân doar ipoteze de lucru, urmând ca cercetări viitoare să clarifice și acest aspect.

Dar, silueta orașului se modifică radical odată cu construirea pe locul vechii abside a bazilicii romanice a unui impozant cor gotic, de tip hală, primul de acest tip din Transilvania, care reprezintă un caz rar de contact direct al arhitecturii săsești cu marile șantiere central-europene³⁴². Corpul bazilical romanic a rămas în picioare, el urmând să fie demolat pe măsură ce se avansa cu noua construcție. Corul, de formă dreptunghiulară, este închis în partea de est cu o absidă poligonală, iar în partea de nord

³³⁸ Mihaela-Sanda Salontai, *Mănăstiri dominicane din Transilvania*, Cluj-Napoca, Editura Nereamia Napocae, 2002, p. 201.

³³⁹ Paul Niedermaier, *Siebenbürgische Städte, Forschungen zur städtebaulichen und architektonischen Entwicklung von Handwerksorten zwischen dem 12. und 16. Jahrhundert*, București, Editura Kriterion, p. 194.

³⁴⁰ Mihaela-Sanda Salontai, *op. cit.*, p. 207-208.

³⁴¹ Theobald Streitfeld, *Die Cappella Sancti Jacobi in Mühlbach* în *SV*, 59, 1936, p. 289-306.

³⁴² Virgil Vătășianu, *op. cit.*, p. 222.

a fost prevăzut cu o sacristie (**fig. IV**). Are trei nave, ale căror bolți au fost ridicate la același nivel. Navele sunt alcătuite din câte cinci travee. Zidurile sunt străpunse de ferestre de mari dimensiuni, cu o modenatură specifică goticului târziu. Cei zece stâlpi din interior și contraforturile, împreună cu ogivele bolților, alcătuiesc principalul element de structură al corului. Stâlpii au secțiunea octogonală și poartă pe trei sferturi din înălțime, pe fiecare latură, câte o colonetă angajată (**fig. 7**). În partea superioară, un decor vegetal sculptat, înconjoară, ca o friză, atât stâlpul, cât și „capitelurile” colonetelor, peste care este dispusă o abacă profilată pe care se descarcă arcele și ogivele ce sprijină pânzele bolților. În colaterale, ele se descarcă pe pilaștri, realizați în aceeași manieră ca stâlpii, cu colonetele întrerupte și terminate cu capiteli și baldachine, care găzduiau statui (**fig. 8**).

Fig. 7. Corul gotic – stâlpi.

Fig. 8. Corul gotic – pilaștri cu statui pe console sub baldachine.

Cei doi stâlpi de lângă altar, cu secțiunea octogonală, au laturile netede, lipsindu-le colonetele. Se pare că forma lor actuală se datorează faptului că unul dintre ei (cel din partea de sud) a fost afectat de un cutremur în anul 1523. Un an mai târziu, acesta și perechea sa au fost înlocuiți cu actualii³⁴³. În fundația celui din nord se poate observa o cheie de boltă, de forma unei flori cu opt petale, amintită mai sus, refolosită ca material de construcție.

În exterior, fiecărui pilastru îi corespunde câte un contrafort care se încheie sub cornișă cu baldachine și statui. Nervurile sunt amplu profilate, iar cheile de boltă – situate la mai mult de 15 m înălțime – poartă un decor sculptural, vegetal și figurativ, tratat într-o manieră realistă.

Una dintre cheile de boltă a permis datarea corului, mai precis a momentului încheierii lucrărilor și a dării lui în folosință. Este vorba de cea situată în prima travee a colateralei de nord, pe care este reprezentat blazonul regelui maghiar Ludovic I (1342-1382). Se consideră că la sfârșitul domniei lui, în anul 1382, construcția corului era încheiată³⁴⁴. De asemenea, arheologul Radu Heitel afirma că această ipoteză este confirmată de descoperirea de unei monede „in situ”³⁴⁵, în timpul cercetării arheologice a sacristiei, care a fost ridicată, pe latura de nord, concomitent cu corul³⁴⁶. Data începerii lucrărilor poate fi dedusă însă, doar pe baza analizelor stilistice. Acestea acreditează ideea conform căreia corul a fost proiectat și construit într-un contact strâns cu șantierele arhitecților din familia Parler, care activau atunci la Scwabisch-Gmünd, Nürnberg și Praga.

Stâlpii, dispoziția planimetrică și unele elemente de volumetrie corespund unei faze stilistice reprezentată de corul bisericii Sf. Sebald din Nürnberg, datând din 1361-1372, operă a lui Heinrich Parler. Trei chei de boltă (cu chipul lui Isus, leul învingător și capul de faun) sunt asemănătoare cu unele piese sculptate ale lui Peter Parler, din catedrala Sf. Vitus din Praga, iar

³⁴³ Viktor Roth, *Die evangelische Kirche A. B. in Mühlbach*, Mühlbach, 1922, p. 19.

³⁴⁴ Albert Klein, *op. cit.*, p. 40.

³⁴⁵ Însă indică drept dată a finalizării corului anul 1383.

³⁴⁶ Radu Heitel, *op. cit.*, p. 19.

meșterul care le-a executat, probabil, le-a cunoscut. Asemănări cu catedrala din Praga se observă și la traforurile ferestrelor laterale ale corului, la reprezentările de animale fantastice situate pe contraforturi și la dispunerea busturilor (de ctitori?) din firidele trilobate ale primului registru al contraforturilor³⁴⁷. Datorită înălțării bolților colateralelor la nivelul celei a navei centrale, forma acestora a devenit ascuțită, cu un profil ce amintește de vârful unei lănci. Acest tip de boltă este caracteristic pentru o perioadă de timp limitată, când se realizează trecerea de la tipul de bazilică propriu-zis la cel de hală, fapt care permite datarea bolților în jurul anului 1370³⁴⁸. Aceste considerente permit datarea corului bisericii din Sebeș în intervalul 1360-1382. În zidul vestic al corului este deschis un arc triumfal, de factură gotică, flancat de două arce mai mici, corespunzând colateralelor. Pe stâlpii arcului, înspre vest, sunt vizibile, la înălțimea capitulurilor, punctele de naștere ale unor nervuri. Prezența acestor elemente dovedește că încă din faza de proiect s-a dorit înlocuirea întregii construcții romanice cu una gotică, respectând proporțiile corului³⁴⁹. Noul corp bazilical, de tip hală, urma să aibă în partea de răsărit o galerie de cântăreți (lettner). Partea de est a acestuia a fost ridicată în același timp cu arcul de triumf al corului, iar construcția lui se va definitiva într-o fază ulterioară. Acum se va adăuga pe latura de sud a corului un pridvor cu o boltă în cruce, pe locul capelei romanice. În secolul al XVIII-lea pridvorul și sacristia au fost demolate.

Această fază de construcție (a treia) a bisericii se încheie la scurt timp după finalizarea corului și, se pare, că se datorează faptului că acum sebeșenii încep realizarea unui nou proiect, la fel de ambițios și costisitor: fortificarea orașului. Această lucrare va consuma o mare parte din resursele așezării și va conduce la suspendarea activității șantierului bisericii, deoarece orașul nu putea suporta material două lucrări de o asemenea anvergură care să se desfășoare simultan. Planul de reconstrucție al bisericii nu a

³⁴⁷ Mariana Angelescu et alii, *op. cit.*, p. 100.

³⁴⁸ *Ibidem*, p. 100.

³⁴⁹ *Ibidem*, p. 100.

fost abandonat. Activitatea trebuia reluată imediat după finalizarea zidului de incintă și a turnurilor. Însă realizarea acestor două obiective, și o serie de evenimente nefericite pentru evoluția viitoare a localității (pierderea libertăților din 1396, când regele Sigismund de Luxemburg a dăruit orașul fraților Mihail și Solomon de Sighișoara, până în 1438, după distrugerea acestuia de către turci, când regele Albrecht (1437-1439) îi redă privilegiile³⁵⁰) i-au epuizat resursele. În aceste condiții, proiectul inițial de construcție a noii biserici este definitiv abandonat.

În data de 23 noiembrie 1387, Sigismund de Luxemburg, a acordat sebeșenilor permisiunea de a-și construi în jurul orașului un zid de apărare, din piatră³⁵¹. Fortificația Sebeșului a devenit prima cetate a unui oraș, referitor la construcția căreia, s-a păstrat cel mai vechi document. Privilegiul a fost acordat în urma solicitării orășenilor care au trimis la Buda o delegație, condusă de Andreas de Cassa. La această permisiune regele a adăugat un alt privilegiu, care prevedea ca, în fiecare an, până la ziua Sf. Iacob - 25 iulie - în Sebeș să se vândă doar vinuri produse pe raza orașului, ca o măsură indirectă de sprijinire a construirii acestei cetăți. Documentul a fost reconfirmat un an mai târziu la cererea sebeșenilor³⁵².

Cererea sebeșenilor poate fi văzută ca o consecință a agravării pericolului turcesc în Transilvania, dar ea a avut și alte cauze, de ordin local, ca neînțelegerile cu Lancrămul. Lucrările au demarat imediat ce Sigismund de Luxemburg (1387-1437) a acordat sebeșenilor privilegiul sau ele erau deja începute la momentul solicitării aprobării legale. Paul Niedermaier a identificat porțiunile cele mai vechi ale fortificației orașului în zonele de răsărit și de nord³⁵³. Următoarele informații referitoare la fortificația Sebeșului datează abia din 1438, când orașul a fost cucerit de turci.

³⁵⁰ Dorin O. Dan, *Contribuții la cunoașterea rolului politic al Sebeșului (sec. XIV-XIX)*, în *Apulum*, XXXV, 1998, p. 309.

³⁵¹ Gheorghe Anghel, *Fortificația orașului Sebeș*, în *Apulum*, XIV, 1976, p. 147-148.

³⁵² Idem, *Fortificații medievale de piatră din secolele XIII-XVI*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1986, p. 160.

³⁵³ Paul Niedermaier, *op. cit.*, p. 194-195.

În secolul al XV-lea, după o perioadă de stagnare, declinul economic al orașului este din ce în ce mai vizibil, fiind însoțit și de unul demografic. Principalele cauze ale acestui fenomen au fost enumerate în capitolele anterioare. Acum, continuă lucrările la fortificația orașului, iar în 1438, când orașul s-a predat fără luptă turcilor, exista un zid de incintă, ce înconjura orașul și câteva turnuri, între care și cel în care s-au baricadat câțiva locuitori care n-au fost de acord cu capitularea. Sunt greu de stabilit dimensiunile și forma originală a zidurilor, datorită multiplelor transformări și reparații pe care le-au suferit de-a lungul timpului. Zidul incintei era prevăzut cu merloane și creneluri (fig. 9), la care accesul se realiza de pe un drum de strajă din lemn.

Fig. 9. Latura sudică a incintei – fragment.

De asemenea, nu se cunoaște cu exactitate câte turnuri avea acum fortificația și nici unde erau acestea amplasate. Avea cel puțin șase turnuri, dintre care cele de flancare, în număr de trei, erau plasate în exteriorul incintei, iar celelalte trei, de poartă, în

interior, pe laturile de est, vest și nord erau străpunse de câte o poartă carosabilă³⁵⁴.

Turnul *croitorilor* sau *al studentului*, dispus în colțul de sud-est al incintei, are, în secțiune, forma pătrată, cu laturile de 5 m (**fig. X**). Zidurile, cu grosimea de 1 m, au fost construite din piatră de râu legată cu mortar de var și nisip. Doar primele două niveluri ale turnului datează din faza inițială, celelalte două fiind adăugate în secolele XV-XVI. Tot din prima fază de construcție a fortificației orașului datează, probabil, și turnul *cizmarilor*, situat în colțul de nord-vest al incintei, în exteriorul acesteia (**fig. XV**). Acesta a fost atestat documentar în 1513. Are, în secțiune, forma pătrată, cu latura de 5,50 m, și în elevație, pe lângă parter, are două niveluri de apărare. Turnul porții de nord, aflat la jumătatea curtinei, la capătul *Sachsgasse* (str. I. L. Caragiale - parțial), este asemănător cu cel al *cizmarilor*, dar el este dispus în interiorul incintei și era străpuns de o poartă carosabilă (**fig. XI**). Un alt turn, datând din prima fază a fortificației este amplasat pe latura de vest a curtinei, în interior. În secțiune are o formă dreptunghiulară, cu laturile de 6,30 x 6 m. Lângă turn era deschiderea semicirculară a porții carosabile de vest (**fig. XIII**), prevăzută cu jgheaburi în care culisa, probabil, o hersă. Turnurile dispuse în interiorul curtinei au fost construite la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea. Cele dispuse spre exterior au fost ridicate începând cu a doua jumătate a secolului al XV-lea³⁵⁵.

La începutul secolului al XV-lea, în partea de nord a corului gotic al bisericii a fost ridicată o nouă capelă. Aceasta este o construcție de mici dimensiuni, alcătuită dintr-o navă scurtă de formă pătrată și o absidă poligonală în partea de est. Ea a fost construită din piatră de carieră, prelucrată sumar și piatră de talie la colțuri și la contraforturi (**fig. 10**). Nava este acoperită cu o boltă în cruce ale cărei muchii se sprijină pe ogive, iar absida cu o boltă sixpartită. Ogivele par a se naște direct din zidurile capelei, de aici lipsind consolele. Boltile se încheie cu două chei de boltă, una

³⁵⁴ Gheorghe Anghel, *op. cit.*, p. 164.

³⁵⁵ *Ibidem*, p. 164-165.

decorată cu motive florale, în navă, iar cealaltă, din absidă, cu o figură umană (faun?).

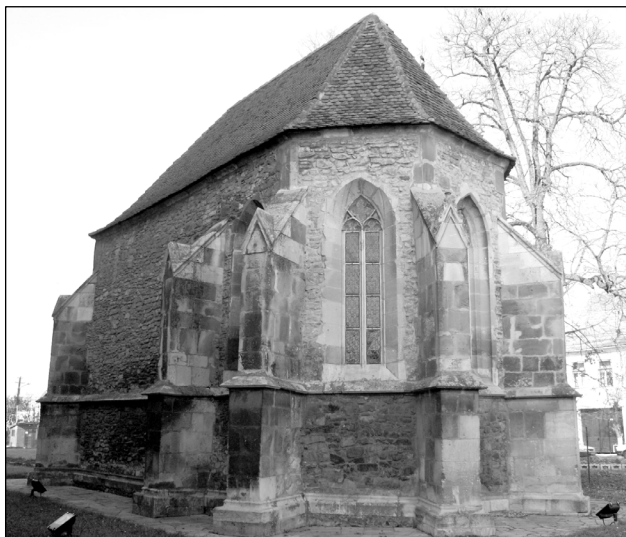

Fig. 10. Capela Sf. Iacob – exterior

La restaurarea din 1961-1964, au fost descoperite urme de frescă pe paramentele interioare ale zidurilor capelei³⁵⁶. În exterior, la marginile fațadei de vest sunt dispuse două contraforturi de colț, iar pe perimetrul absidei, începând cu zona de racord cu nava sunt dispuse încă șase contraforturi. Acestea au socluri profilate și se încheiau în partea superioară cu câte un mic fronton, ce purta fiale.

La absidă, partea superioară a spațiilor dintre contraforturi este străpunsă de ferestre. Ferestrele erau bipartite, menourile fiind montate la restaurarea din anii '60 ai secolului trecut. Mulurile decorului, în formă de trilobi și patrulobi înscriși în pătrat și unele forme alungite dovedesc că ne aflăm într-o fază târzie a stilului gotic. Desenul acestor muluri poate fi datat în ultimii ani ai secolului al XIV-lea³⁵⁷. În centrul fațadei de vest se deschide un portal, îngust și destul de înalt, care se încheie în partea superioară cu un fronton triunghiular. Datarea capelei s-a dovedit a fi dificilă, iar părerile istoricilor au rămas împărțite. Cercetătoarea Livia Varga consideră

³⁵⁶ Radu Heitel, *op. cit.*, p. 33.

³⁵⁷ Virgil Vătășianu, *op. cit.*, p. 241.

că a fost construită imediat după terminarea lucrărilor la cor și, probabil, dată în folosință în 1382³⁵⁸. În schimb, Theobald Streitfeld crede că un document datând din 1382, în care era amintită o capelă cu hramul Sf. Iacob, se referea la capela situată în partea de sud a corului. Dacă aceasta nu mai exista în deceniul trei al secolului al XV-lea, atunci un document din 1426, în care este menționată pentru a doua oară o capelă cu hramul Sf. Iacob, poate fi considerat un act care înfățișează construirea celei noi, situată în partea de nord a corului. Ctitorii ei au fost frații Trutemberger, reprezentanți ai unei influente familii din oraș³⁵⁹.

După cum s-a amintit mai sus, lucrările de edificare a bisericii, conform noului plan nu au fost definitiv abandonate. Activitatea șantierului a scăzut însă considerabil în intensitate, datorită lipsei resurselor materiale. Această situație, însă, se va croniciza după cucerirea în anul 1438 a orașului de către turci. Deși în anul 1439, regele Albrecht (1437-1439) va reda orașului libertatea și îi va înnoi vechile privilegii³⁶⁰, criza prin care trece orașul nu va mai putea fi depășită³⁶¹.

În aceste condiții, proiectul inițial de construcție a noii biserici-hală a fost definitiv abandonat. Singura soluție rămasă a fost aceea de legare a corului de vechiul corp bazilical romanic și de atenuare a discrepanțelor dintre cele două corpuri de clădire³⁶². Pentru a se diminua diferențele dintre ele, s-au realizat câteva lucrări de transformare a corpului bazilical romanic. Astfel, colateralele au fost demolate și înlocuite de altele mai largi și mai înalte. Ele au fost acoperite cu bolți pe nervuri transversale și longitudinale, care se descarcă pe console cu forme simple³⁶³. Bolțile au fost ridicate la un nivel apropiat de cel al navei centrale.

³⁵⁸ Livia Varga, *op. cit.*, p. 63.

³⁵⁹ Theobald Streitfeld, *Mittelalterliche Kapellen in Mühlbach*, în SSK, 1976, p. 130.

³⁶⁰ SJAANR, fond *Parohia Evanghelică C. A.*, dosar 1/1831, f. 7.

³⁶¹ Lidia Gross, *Confreriile medievale în Transilvania*, Cluj-Napoca, Editura Grinta, 2004, p. 80.

³⁶² Gustav Gündisch, Theobald Streitfeld, *Der Umbau der Mühlbacher Marienkirche im 15. Jahrhundert und seine geschichtlichen Voraussetzungen*, în SSK, 1976, p. 68.

³⁶³ Mariana Angelescu et alii, *op. cit.*, p. 105.

Cheile de boltă sunt simple, iar în colaterala de nord acestea lipsesc. Pe o cheie de boltă din colaterala sudică este reprezentată o stea cu cinci colțuri, foarte asemănătoare cu cea existentă pe un blazon situat pe bolțarul cheie de arc al unui vechi portal al casei Zápolya³⁶⁴. Blazonul a aparținut probabil judeului regal al Sebeșului, Johannes Sachs, care a avut o activitate benefică pentru oraș, după distrugerea pe care a suferit-o în anul 1438, sau unui alt membru al familiei acestuia. Prezența blazonului în colaterala sudică a bisericii poate sugera implicarea familiei Sachs în reconstrucția acestei nave³⁶⁵. În noile ziduri ale colateralelor au fost deschise ferestre de mari dimensiuni, ale căror ancadramente au fost confecționate înainte de a se renunța la continuarea lucrărilor la noul corp bazilical de tip hală³⁶⁶.

Înălțarea colateralelor a făcut necesară și o înălțare a navei centrale, care s-a realizat prin ridicarea zidurilor cu 2,80 m deasupra bolților. În acest mod s-a putut confecționa o structură de învelitoare care să cuprindă între cele două ape întregul corp bazilical. Astfel, ferestrele navei centrale au devenit inutile și au fost astupate cu zidărie. Pentru iluminarea indirectă (din colaterale) a navei centrale, s-au executat, într-un registru inferior ferestrelor, câte trei deschideri mari, în arc frânt. Din cauza înălțimii la care a ajuns coama acoperișului, a fost necesară înălțarea cu încă un nivel a turnului clopotniță. Acesta a fost realizat din cărămidă, iar pereții au fost străpunși de ferestre geminate, de formă semicirculară, imitându-le pe cele vechi, din nivelele inferioare³⁶⁷.

Turnurile laterale au fost înălțate și probabil s-au modificat bolțile parterului. Acum s-au realizat noi ferestre, au fost refăcute învelitorile turnurilor și a fost finalizat lettnerul a cărui execuție începuse la finalul fazei precedente. După lărgirea colateralelor, el a fost prelungit până la noile ziduri exterioare. Acum s-a montat,

³⁶⁴ Călin Anghel, *Considerații privind arhitectura Casei Zápolya din Sebeș*, în *AUA Historica*, 7, 2003, p. 199-210.

³⁶⁵ Gustav Gündisch, Theobald Streitfeld, *op. cit.*, p. 73.

³⁶⁶ Mariana Angelescu et alii, *op. cit.*, p. 105.

³⁶⁷ *Ibidem*.

pe latura sudică, noul portal, gotic (**fig. 11**), eliminându-se o parte din cel romanic, amplasat aici provizoriu.

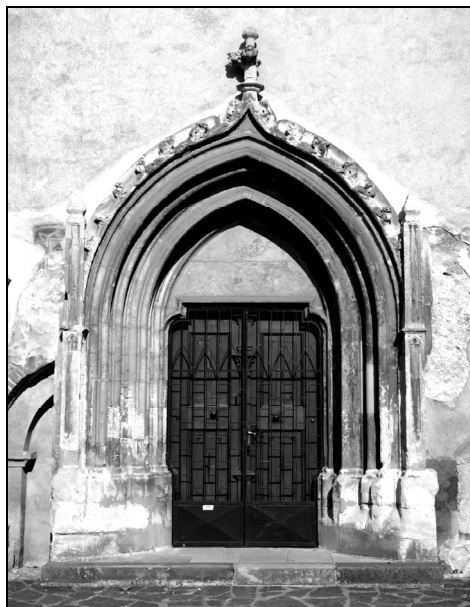

Fig. 11. Portalul sudic (gotic)

Prin înălțarea colateralelor și ritmarea fațadelor, cu contraforturi masive și ferestre mari, în arc frânt, dar mai ales prin realizarea acoperișului în două ape, caracterul romanic al vechiului corp bazilical a dispărut și întreaga construcție a dobândit o imagine mai unitară (**fig. VI**). Unul dintre modelele constructorilor care au lucrat în această etapă la Sebeș a fost, probabil, biserica Sf. Sebald din Nürnberg.

Și această fază de construcție poate fi datată cu aproximație. A fost descoperit un document emis în anul 1455 de papa Calixtus al III-lea (1455-1458), prin care era asigurată iertarea păcatelor tuturor celor care ajutau la reconstrucția bisericii din Sebeș³⁶⁸. Acest document dovedește că lucrările au început în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Încheierea acestora a avut loc, probabil, cu puțin timp înaintea donării Sebeșului, în 1464, de

³⁶⁸ Gustav Gündisch, Theobald Streitfeld, *op. cit.*, p. 70.

către regele Matia Corvin (1458-1490), fraților Johann și Andreas Pongratz³⁶⁹.

În același timp, s-a refăcut, probabil, și fortificația din jurul bisericii. Faptul că aceasta nu a fost amintită în contextul cuceririi orașului de către turci poate fi un indiciu că ea nu a fost refăcută³⁷⁰. În a doua jumătate a secolului al XIV-lea a fost parțial demolată pentru a face loc noului cor gotic ce urma să fie construit. Cercetări arheologice viitoare vor trebui să clarifice câteva aspecte importante referitoare la această fortificație și în mod special la datarea ei. Aceasta este problematică datorită absenței unor informații documentare sau a unor dovezi materiale certe care să încline balanța spre una dintre ipotezele formulate de-a lungul timpului. S-au conturat două ipoteze referitoare la momentul construirii fortificației bisericii: secolul al XIII-lea, ca o consecință a invaziei tătare, care a afectat și Sebeșul sau secolele XIV-XV, lucrările desfășurându-se în paralel cu cele de edificare a incintei care va înconjura orașul.

În urma cercetării arheologice a subsolului clădirii din colțul de sud-est al fortificației bisericii, cu ocazia lucrărilor de restaurare din 1961-1964 a ansamblului, arheologul Radu Heitel a descoperit fragmente din fundația unei abside, cu contraforturi, și o parte din zidul sudic care au aparținut unei capele (**fig. III**). Ea a fost construită în perioada de după invazia tătară, mai precis în cel de al treilea sfert al secolului al XIII-lea³⁷¹. Această descoperire a complicat și mai mult problema datării fortificației bisericii.

Dacă acceptăm ipoteza lui Ferdinand Baumann, și considerăm că incinta a fost ridicată în secolul al XIII-lea, trebuie găsite răspunsuri la câteva întrebări:

- până unde se întindea fortificația spre est?
- capela, amintită mai sus, amplasată la mică distanță de absida bazilicii romanice, a fost ridicată în afara incintei, în cazul în care admitem că aceasta exista deja, și de ce?

³⁶⁹ *Ibidem*, p. 71.

³⁷⁰ Paul Niedermaier, *op. cit.*, p. 193.

³⁷¹ Theobald Streitfeld, *Mittelalterliche Kapellen in Mühlbach*, în *Studien zur siebenbürgische Kunstgeschichte*, Köln, Wien, 1976, p. 118-119.

- cum se poate interpreta orientarea capelei, în relație cu bazilica romanică, ținând cont de faptul că prima construcție respectă cu strictețe orientarea est-vest.

Dacă admitem că ambele construcții au fost ridicate în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, un posibil răspuns la cea de a doua întrebare ar fi că această capelă a fost construită la scurt timp după finalizarea fortificației, iar spațiul redus, delimitat de incintă, nu a permis ridicarea ei în interior. O posibilă plasare a capelei în afara incintei ar putea explica și orientarea ei în raport cu bazilica romanică. Nu se cunoaște momentul în care capela și-a schimbat destinația și a suferit modificări. Theobald Streitfeld consideră că la sfârșitul secolului al XIV-lea sau la începutul secolului al XV-lea ea și-a pierdut funcția de edificiu sacral. Același autor afirmă că este posibil ca fortificația bisericii să nu se fi ridicat în secolul al XIII-lea, așa cum susținea Ferdinand Baumann, ci ea s-ar fi construit în paralel cu cea a orașului (sfârșitul secolului al XIV-lea și prima jumătate a secolului al XV-lea). În acest context, la momentul realizării turnurilor, această capelă a fost încorporată în cel din colțul de sud-est, iar în partea de nord a corului s-a construit o altă capelă dedicată Sf. Iacob³⁷². Acest turn a suferit transformări repetate, ca cea din 1716, când a fost pregătit pentru a adăposti Primăria orașului. Turnurile porții și cele de flancare erau dispuse spre exteriorul incintei, iar acest indiciu ar putea sugera că au fost executate abia în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Referitor la datarea fortificației bisericii, o părere asemănătoare are și Radu Heitel, care a făcut parte din colectivul ce a lucrat la restaurarea bisericii din anii '60 ai secolului trecut. El afirmă că cercetările arheologice au demonstrat că zidul de incintă a fost ridicat în a doua jumătate a secolului al XV-lea, atunci când au avut loc lucrările de racordare a corului gotic la vechiul corp bazilical³⁷³. Adrian A. Rusu, la rândul său, atrage atenția asupra

³⁷² *Ibidem*, p. 129.

³⁷³ Radu Heitel, *Monumentele medievale din Sebeș-Alba*, București, Editura Meridiane, 1964, p. 22.

faptului că datarea acestei incinte în a doua jumătate a secolului al XIII-lea nu se bazează pe nici o dovadă concretă, verificabilă³⁷⁴.

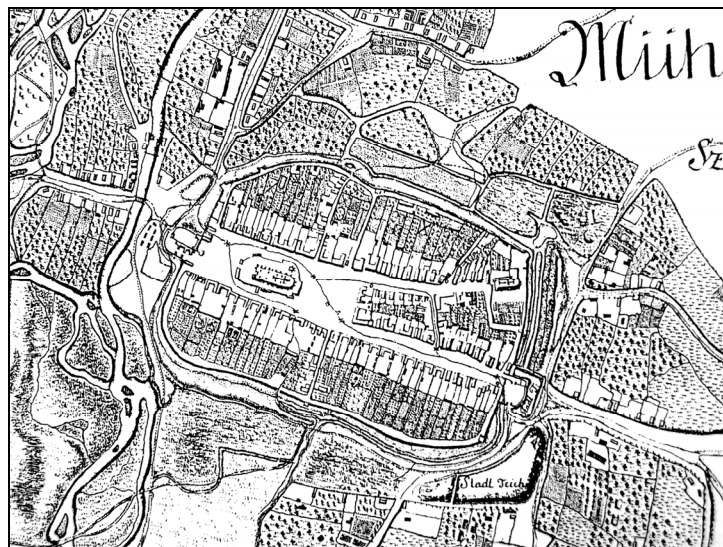

Fig. 12. Sebeșul în anul 1769 - orașul interior - detaliu

În situația în care acceptăm drept corectă ipoteza conform căreia lucrările de fortificare a bisericii s-au desfășurat în paralel cu cele de la incinta orașului, apar câteva aspecte ce trebuie clarificate. Analizând planul orașului, datând din 1769, pe care este reprezentată și fortificația bisericii, un detaliu intrigă: devierea pe care o face zidul în dreptul capelei din partea de nord-est a corului bisericii (care datează de la începutul secolului al XV-lea) ce arată ca și când s-ar fi realizat o extindere a unei incinte preexistente, care să cuprindă în interior și noua construcție (fig. 12), situație care a fost confirmată recent și de o săpătură arheologică de salvare³⁷⁵.

³⁷⁴ Adrian A. Rusu, *Castelarea carpatică: fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV)*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2005, p. 352-353.

³⁷⁵ Săpătură condusă de arheologul Cristian I. Popa (vezi *Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Campania 2006*, CIMEC, 2007, raport nr. 212, colectiv: Cristian Ioan Popa, Ovidiu Ghenescu și Radu Totoianu).

Un alt aspect greu de clarificat, și în această situație, este cel al momentului începerii lucrărilor de construcție a incintei. Se știe că s-a renunțat cu mare greutate la ideea construirii noului corp bazilical gotic, de tip hală, și că lucrările de racordare a celor două corpuri de clădire au început la jumătatea secolului al XV-lea. Dacă biserica de tip hală ar fi fost finalizată după planul inițial, noul corp bazilical ar fi fost cu mult mai lung, înspre vest, noua construcție urmând să fie comparabilă cu Biserica Neagră din Brașov, care măsoară aprox. 80 m. În cazul în care fortificarea bisericii ar fi început înainte ca acest plan să fie abandonat, incinta trebuia să se întindă, spre vest, pe o suprafață cu mult mai mare.

De asemenea, se poate pune și întrebarea dacă era necesară și posibilă acum fortificarea bisericii, în paralel cu cea a orașului și în condițiile în care se derulau lucrări importante și la biserica parohială, acum realizându-se racordul corului la corpul bazilical, care în prealabil a fost lărgit și transformat.

O ultimă ipoteză acreditează ideea potrivit căreia a existat în jurul bazilicii romanice o incintă datând din a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Părțile de nord-est și de est ale acesteia au fost demolate când a început construcția corului gotic (în a doua jumătate a secolului al XIV-lea) și a fost refăcută în prima jumătate a secolului al XV-lea³⁷⁶ sau, mai degrabă, la jumătatea aceluiași secol. Incinta bisericii nu a fost amintită în contextul cuceririi orașului de către turci în 1438, probabil, din cauză că părțile de nord-est și est erau demolate³⁷⁷. Ulterior, incinta a fost extinsă astfel încât să cuprindă atât corul cât și noua capelă ridicată în partea de nord a acestuia și i s-a modificat forma planului din eliptic în dreptunghiular³⁷⁸. Acum a fost dezafectată și capela din sud și transformată în turn al noii fortificații³⁷⁹.

Această ultimă supoziție pare a răspunde, cel mai convenabil, majorității întrebărilor care au apărut în cazul

³⁷⁶ Teodor O. Gheorghiu, *Apărarea urbană în centrul și estul Europei în Evul Mediu*, București, Editura Simetria, 2000, p. 132.

³⁷⁷ Paul Niedermaier, *op. cit.*, p. 193.

³⁷⁸ Mariana Angelescu et alii, *op. cit.*, p. 114.

³⁷⁹ Theobald Streitfeld, *op. cit.*, p. 129.

celorlalte ipoteze. Dar nu există, nici în cazul acesteia, dovezi materiale sau documentare care să o susțină.

Astfel, s-a ridicat în jurul bisericii o incintă de formă aproape ovală, cu mici devieri, în dreptul capelei și în partea de est. Existau cinci turnuri dispuse pe perimetrul zidului: două, pe latura de vest ce flancau poarta de acces în incintă, unul, la jumătatea laturii de sud, altul în colțul de sud-est, iar ultimul era amplasat în colțul de nord-vest. Turnurile, de formă rectangulară, aveau dimensiuni diferite³⁸⁰.

În ceea ce privește arhitectura civilă, informațiile credibile sunt în continuare foarte puține, astfel încât reconstituirea imaginii localității, din acest punct de vedere, din nou va suferi de lipsă de acuratețe. Nici datele referitoare la numărul locuitorilor și al caselor, în special al celor de piatră, nu sunt altceva decât estimări. Însă, ele ne permit să sesizăm o tendință și să creionăm aspectul urbanistic al Sebeșului în secolul al XV-lea. În primul rând, potrivit acestor estimări, se constată, în prima jumătate a secolului, o scădere a numărului locuitorilor de la 1200, în anul 1400³⁸¹, la 1000, în anul 1450³⁸². La sfârșitul secolului al XV-lea și începutul celui următor, situația se va redresa parțial, în 1500 estimându-se că la Sebeș trăiau 1100 de oameni³⁸³. Acum s-au întors acasă mulți dintre locuitorii orașului duși în Țara Românească de către turci în anul 1438. Estimările relevă o situație asemănătoare și în ceea ce privește numărul total al caselor din oraș. Dacă în anul 1400, se apreciază că în Sebeș existau 350 de case, dintre care 50 erau construite din piatră, în anul 1500 numărul acestora scade ajungând la un total de 250, din care 50 de piatră³⁸⁴.

Dacă despre casele realizate din lemn, evident nu se păstrează informații datorită perisabilității materialului de construcție, din cele de piatră s-au păstrat fragmentar elemente arhitecturale, de structură și decorative, specifice arhitecturii

³⁸⁰ Gheorghe Anghel, *op. cit.*, p. 162.

³⁸¹ Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 334, nota 9.

³⁸² *Ibidem*, p. 397, nota 73.

³⁸³ Dorin O. Dan, *Contribuții demografice la istoria Sebeșului*, în *Apulum*, XL, 2003, p. 379.

³⁸⁴ *Ibidem*.

secolului al XV-lea. Este adevărat că ele sunt puține și fără o importanță deosebită pentru arhitectura și urbanismul din Transilvania. În continuare, casele, fie că e vorba de cele din lemn sau de cele din piatră, vor avea același plan dreptunghiular, cu latura mică orientată spre stradă. Treptat, ca urmare a nevoii de spațiu, crește numărul încăperilor, care vor fi dispuse și la etaj. În special, casele meșteșugarilor și ale negustorilor vor fi etajate, deoarece încăperile de la parter erau destinate atelierului sau prăvăliei. Etajarea a condus la apariția scărilor de acces din curtea interioară la bucătăria situată de cele mai multe ori la etaj³⁸⁵. La casele de lemn, în general, s-au păstrat acoperișurile înalte de paie, până după sfârșitul secolului al XVI-lea, iar construcțiile din piatră au avut învelitoarea din șită și doar în mod excepțional din țiglă.

Elementele de arhitectură, databile în secolul al XV-lea, ce provin din construcții de piatră sunt mai numeroase în cvartalul din partea sudică a bisericii parohiale, pe *Petrigasse* (bd. *Lucian Blaga* - parțial) și în colțul de nord-est al Pieței Mari. Astfel, trebuie amintită actuala Casa Parohială Evanghelică C. A. situată pe *Petrigasse* (bd. *Lucian Blaga* - parțial) la nr. 10-12, care a fost construită de la început în piatră, iar zidul ei estic este sprijinit pe două masive de zidărie cu aspect și rol de contraforturi. La baza ultimului contrafort (spre sud), în masa acestuia, a fost refolosită o piatră provenind din luneta unui portal romanic, probabil cel sudic al vechii bazilici romanice, pe care este ilustrată în relief plat o scenă, care cu dificultate poate fi identificată, datorită degradării pe care a suferit-o în timp. În centrul compoziției este reprezentat Isus Hristos purtând pe cap o coroană masivă, care intră în chenarul semicircular al lunetei. Fața este încadrată de părul lung, care coboară de sub coroană. Mâinile ridicate în lateral, pot sugera scena *Răstignirii* (**fig. VIII**), dar crucea nu este vizibilă. În aceeași măsură, poate fi vorba de o altă temă iconografică, e adevărat mai rar întâlnită, și anume *Hristos Regele*. Judecând după proporțiile corpului, se pare că Isus este reprezentat așezat și cu brațele desfăcute, într-un gest de binecuvântare. În partea dreaptă

³⁸⁵ Gheorghe Mândrescu, *Arhitectura în stil Renaștere la Bistrița*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1999, p. 21.

este reprezentat bustul unui alt personaj, având un nimb în jurul capului. În partea stângă reprezentarea este și mai puțin inteligibilă, semănând cu o floare de crin³⁸⁶. Această piatră a ajuns aici, probabil, după demontarea portalului romanic sudic și înlocuirea lui cu cel gotic, în a doua jumătate a secolului al XV-lea. În apropiere se găsește un alt imobil (nr. 24) în componența căruia a fost identificat un ancadrament de fereastră, de factură gotică, ce făcea parte dintr-o clădire, de mici dimensiuni din piatră, datând din secolul al XV-lea, situată la aprox. 5 m de actualul front stradal³⁸⁷. Două ferestre gotice, dintre care una geminată (**fig. IX**), au fost identificate pe paramentul vestic al clădirii ce adăpostea, în trecut, hanul *La leul de aur*. Sunt situate la etaj; dinspre interior sunt înzidite, dar pot fi văzute din spațiul strămt ce separă vestul clădirii de paramentul estic al construcției învecinate. Fereastra geminată este foarte asemănătoare ca profilatură cu cele situate la primul nivel al turnului bisericii parohiale. Din poziționarea lor la etaj se poate deduce faptul că aceasta era, la momentul respectiv, ultima construcție din frontul sudic al *Sikulorumgasse* (bd. *Lucian Blaga* - parțial), sau se învecina spre vest cu o construcție de mici dimensiuni. Considerăm că prima ipoteză este mai plauzibilă, ținând cont că se afla la mică distanță de ansamblul porții de vest.

La limita de est a Pieței Mari, pe locul actualei clădiri ce adăpostește Banca Comercială Română, a exista o altă construcție ce data din secolele XVIII-XIX. Săpăturile arheologice de salvare întreprinse în anul 1998 de arheologul Nicolae-Marcel Simina, cu prilejul demolării acestei clădiri, au evidențiat existența unor solide fundații care au aparținut unei construcții de piatră care, conform materialului arheologic și contextului stratigrafic în care au fost surprinse, pot fi datate în secolul al XV-lea³⁸⁸.

³⁸⁶ După cum aminteam, piatra nu s-a păstrat în condiții tocmai bune, astfel încât relieful a avut de suferit. În special partea stângă a acesteia este destul de ștersă, iar în partea dreaptă abia se poate desluși o siluetă umană.

³⁸⁷ Mircea Sabău-Tătar, Lucian Stanciu, *Unele considerații privind evoluția arhitectural-urbanistică și de punere în valoare a rezervației de arhitectură din orașul Sebeș*, în *Porțile Cetății*, nr. 3, 1990, p. 2.

³⁸⁸ Informațiile provin din notițele arheologului, păstrate la Muzeul Municipal „Ioan Raica” din Sebeș.

Dar cea mai importantă și mai bine cunoscută dintre clădirile din piatră ale Sebeșului, ale cărei începuturi datează din secolul al XV-lea, este Casa Zápolya sau *Könighaus*. Ea este situată în cadrul frontului stradal care delimitează la nord Piața Mare a orașului, în colțul de nord-est al acesteia și adăpostește în prezent Muzeul Municipal „Ioan Raica”. Clădirea a servit de-a lungul timpului ca spațiu de găzduire a reprezentanților puterii, când aceștia se aflau în trecere la Sebeș, și tot aici s-au desfășurat ocazional lucrările dietei Transilvaniei³⁸⁹. Este cunoscut că una din prevederile *diplomei andreene* îi obliga pe sași să asigure cazarea regelui sau a voievodului la trecerea prin localitățile locuite de ei³⁹⁰ și, probabil, imobilul a avut la un moment dat și această destinație.

Nucleul inițial al clădirii era alcătuit, probabil, din două mici construcții cu plan dreptunghiular, aflate la mică distanță una de cealaltă. Cu timpul, parcelele corespunzătoare fiecăreia dintre ele s-au unit³⁹¹, iar locul clădirilor inițiale a fost luat de o clădire cu dimensiuni mai mari, cu plan aproape pătrat. Părțile cele mai vechi ale clădirii se pare că sunt cele situate în partea de nord, la nivelul demisolurilor și, probabil, în dispunerea lor, respectau aliniamentul unui front stradal mai vechi.

Această primă fază a construcției este însă foarte puțin documentată și de ea este posibil să țină pavimentul de cărămidă situat la 20 cm sub nivelul actual de călcare, identificat în anul 1962 de Radu Heitel, care a executat două sondaje arheologice cu ocazia lucrărilor de restaurare care au început în acel an³⁹². Secțiunile au fost deschise, una în demisolul aripii de vest, într-o mică încăpere despre care tradiția spune că ar fi servit drept închisoare, și cealaltă la baza ancadramentului de piatră al ușii prin care se realizează accesul în ultima încăpere a demisolului, spre nord. Din jurnalul de restaurare păstrat în arhiva muzeului

³⁸⁹ Radu Heitel, *op. cit.*, p. 33.

³⁹⁰ Thomas Năgler, *Așezarea sașilor în Transilvania*, București, Editura Kriterion, 1992, p. 146.

³⁹¹ Călin Anghel, *Centrul istoric al orașului Sebeș: arhitectura civilă*, în *PA*, I, 2001, p. 192.

³⁹² Arhiva Muzeului Municipal „Ioan Raica” Sebeș (mai departe, AMMIRS), *Dosar Corespondență 1962*, nr. inv. 2620, f. 357.

din Sebeș, în care directorul de atunci, Ion Raica, a notat o serie de observații utile, aflăm că pavimentul respectiv prezenta urme de folosire, cărămizile, date cu var pe partea superioară, erau destul de uzate. În zona centrală a „închisorii” au fost surprinse urmele unor piloni de lemn care au folosit probabil la ridicarea bolții semicilindrice cu penetrații de mai târziu, și care au străpuns pavimentul. Sub paviment au fost descoperite fragmente de obiecte ceramice (vase, cahle) și de sticlărie³⁹³. La adâncimea de 40 cm a fost identificat un paviment mai vechi realizat din argilă galbenă, iar la 80 cm adâncime, în aceeași încăpere, lângă peretele sudic, a fost descoperită o vatră simplă de foc³⁹⁴.

De vechea clădire este posibil să fi ținut două încăperi de mici dimensiuni care, în prezent, formează mezaninul construcției. Ele făceau parte, probabil, din etajul vechii construcții și comunicau cu demisolul printr-o scară de lemn, ale cărei urme sunt încă vizibile³⁹⁵. În a doua jumătate a secolului al XV-lea, clădirea, construită din piatră de râu și piatră de carieră, avea un plan aproape pătrat. Pe latura de nord a corpului de est, la nivelul demisolului, se poate observa existența unei deschideri de ușă, încheiată în partea superioară în arc frânt. În apropiere, dar pe latura de est, corespunzând parterului, există o deschidere de ușă, în prezent înzidită, care se încheie și ea în partea superioară în arc frânt. S-a conservat și o parte a fațadei de sud datând de la sfârșitul secolului al XV-lea - începutul secolului al XVI-lea, ce respecta aliniamentul unui vechi front stradal care, parțial, se păstrează și în prezent. Fațada în discuție este vizibilă într-o încăpere, adosată mai târziu construcției, și în cadrul ei s-au conservat o fereastră, o ușă și un portal. Deschiderea de fereastră (**fig. 13**), ușor arcuită în partea superioară, are un ancadrament de piatră cu muchiile teșite spre interior sub un unghi de 45°, profil specific goticului târziu. Golul de fereastră este divizat cu ajutorul unui menou de piatră, cu un profil alcătuit din două scotii dispuse de o parte și de alta a unui listel și o bază pătrată.

³⁹³ *Ibidem*, f. 458.

³⁹⁴ *Ibidem*, f. 459.

³⁹⁵ Ion Raica, *Sebeșul*, Cluj-Napoca, Editura George Barițiu, 2002, p. 78.

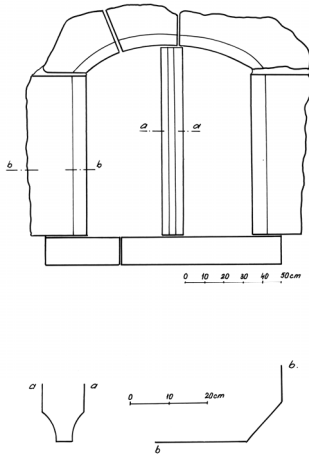

Fig. 13. Casa Zápolya
- ancadrament de fereastră

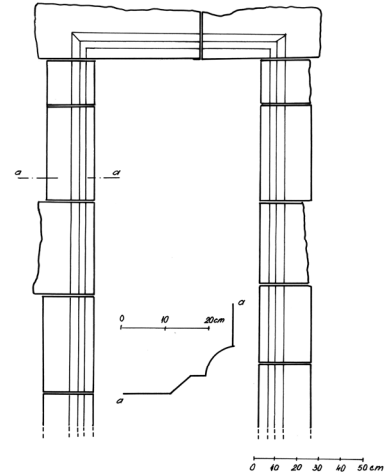

Fig. 14. Ancadrament de ușă

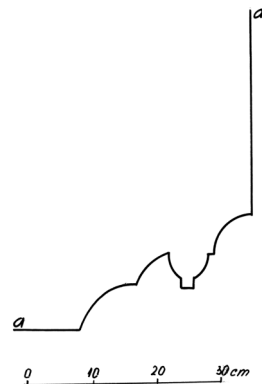

Fig. 15. Casa Zápolya - portalul vechiului acces carosabil și profilul arhivoltei

Atât în ancadramentul ferestrei cât și în menou se observă urmele unui grilaj metalic, semn că fereastra a fost folosită în epocă. La 2,20 m de fereastră, spre est, există o deschidere de ușă, al cărei ancadrament de piatră, având forma unui dreptunghi, amintește sau anunță formele Renașterii. Montanții ancadramentului, afectați într-o mare măsură de restaurarea din 1962-1964, și lintelul poartă un profil care amintește mai degrabă de gotic decât de Renaștere (fig. 14). Se pare că avem de-a face cu un arhaism gotic preluat în registrul de elemente de profilatură din Renașterea timpurie³⁹⁶.

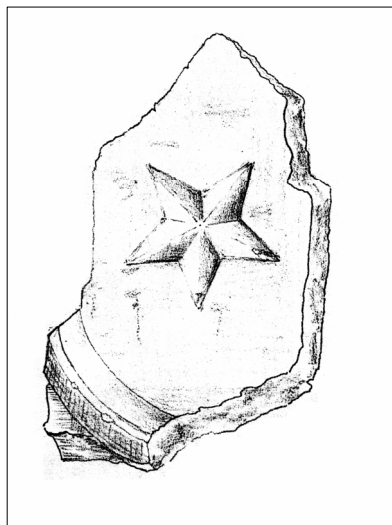

Fig. 16. Blazon

Un alt element de arhitectură care făcea parte din această fațadă a clădirii este vechiul portal al accesului carosabil, vizibil în gang la aproximativ 3 m de actuala poartă de acces. Pe doi montanți, afectați și ei de restaurarea din anii '60, se desfășoară un arc semicircular, alcătuit din 10 bolțari, cu arhivolta decorată cu un profil care amintește încă de gotic (fig. 15). Pe bolțarul cheie de arc se păstrează, în stare fragmentară, un blazon, pe suprafața căruia se distinge o stea cu cinci colțuri (fig. 16). Referitor la acest blazon, Jakó Sigismund, considera că ar putea aparține lui Szentgyörgy János sau lui Szentgyörgy Péter, ambii voievozi ai Transilvaniei, primul în anii 1465-1467, iar al doilea în 1499-1510. Dar nu exclude posibilitatea de a fi existat și o familie de patricieni locali, care să fi avut o astfel de stemă³⁹⁷. Gustav Gündisch și Theobald Streitfeld, analizând informații mai vechi, datând de la sfârșitul secolului al XIX-lea, preluate de la Ferdinand Baumann și dintr-un text anonim despre monumentele din Sebeș, nu exclud posibilitatea ca

³⁹⁶ Gheorghe Sebestyén, Victor Sebestyén, *Arhitectura Renașterii în Transilvania*, București, Editura Academiei R.P.R., 1963, p. 62.

³⁹⁷ AMMIRS, *Corespondența oficială pe anul 1961*, nr. inv. 2619, f. 347 și 349.

blazonul să fi aparținut unui jude regal al Sebeșului, Johannes Sachs, sau unui alt membru al familiei acestuia³⁹⁸. Blazonul este asemănător cu un alt semn heraldic, amintit mai sus, păstrat pe o cheie de boltă din colaterala sudică a bisericii parohiale, despre care se crede că a aparținut unui membru al familiei Sachs. Un indiciu invocat în argumentarea ipotezei referitoare la identitatea proprietarului blazonului în discuție este denumirea străzii care trecea din Piața Mare, pe lângă Casa Zápolya, până la poarta de nord a orașului și care, până în anul 1918, s-a numit *Sachsgasse* (strada Sachs). De asemenea, există indicii că frații Johann și Georg Sachs (sau Zaz, cum erau amintiți în documentele vremii) au sprijinit material lucrările de refacere a corpului bazilical al bisericii parohiale, după anul 1450³⁹⁹. Însă, până în prezent, nu s-a reușit identificarea blazonului lui Johann Sachs sau a altui membru al familiei acestuia.

Vechea fațadă se prelungea, închizând în partea de sud aripa de est a clădirii, însă la o refacere ulterioară, soldată cu amplificarea camerei de la stradă, a fost demolată, și nu există informații referitoare la ea. Pe fațada de vest a clădirii, la nivelul mezaninului, s-a păstrat un ancadrament de piatră a cărui deschidere marchează un gol de fereastră. Ancadramentul în discuție, de mari dimensiuni, are forma unui dreptunghi și este asemănător ca dimensiuni cu ancadramentul de ușă situat pe fațada sudică. Dimensiunile lui - 1,80 m x 0,70 m - și rezolvările ulterioare, legate de amplasarea sa aici, ne determină să credem că el a fost montat în această poziție mai târziu, după ce inițial a fost proiectat ca ancadrament de ușă. Din acest motiv, probabil, în partea superioară, aproximativ o treime din deschiderea sa, a fost înzidită. Forma dreptunghiulară a ancadramentului indică influența Renașterii, dar, privind profilatura montanților, observăm persistența formelor caracteristice goticului.

În exterior, pe fațada de vest, există trei contraforturi, dintre care două s-au păstrat în întregime, iar unul a fost parțial demolat. Acestea, se pare că nu au fost proiectate pentru a conlucra cu bolta

³⁹⁸ Gustav Gündisch, Theobald Streitfeld, *op. cit.*, p. 74.

³⁹⁹ *Ibidem*, p. 75.

Călin Anghel

camerei din spatele fațadei sudice, ci, mai degrabă, au fost executate după etajarea clădirii, sau la o refacere mai recentă, din dorința de a asigura o mai bună stabilitate construcției. Este important de menționat faptul că nașterea bolții este situată undeva în partea de mijloc a contrafortului. La aproximativ 2,5 m, spre sud se află un alt contrafort – cel parțial demolat – care sprijinea zidul de cărămidă al unui nou corp de clădire, adosat fostei fațade de sud. Un alt contrafort este situat mai spre nord, în dreptul încăperii prin care se realiza accesul în demisol. Pe aceeași fațadă, mai spre nord, există încă trei contraforturi ridicate la restaurarea din 1962-1964. În interiorul demisolului, între micul tunel de acces și ultima încăpere dispusă spre nord, există un ancadrament de piatră, cu deschidere semicirculară în partea superioară, cu muchia teșită și terminată pieziș spre bază, element care poate fi atribuit goticului târziu sau Renașterii timpurii.

La majoritatea clădirilor cercetate s-a observat că elementele arhitecturale mai vechi, unele databile în secolele XV-XVI, sunt concentrate în „nuclee”, de mici dimensiuni, părți ale unor clădiri, situate în spatele actualelor fațade, uneori la distanțe apreciabile de ele. În baza acestei realități și privind evoluția volumetrică, de mai târziu, a unor clădiri, în care extinderile se realizau prin adosarea înspre stradă a unor noi încăperi, se poate presupune că vechile fronturi stradale, corespunzătoare secolelor XIV-XV, se situau la câțiva metri în spatele celor actuale⁴⁰⁰. Această evoluție ar explica și forma neregulată pe care o au, în prezent principalele fronturi stradale, ținând cont de faptul că ea nu putea fi cauzată de terenul plan pe care este amplasat orașul.

În secolul al XVI-lea, schimbările nu sunt spectaculoase; evoluțiile economice, demografice și edilitar-urbanistice sunt lente, pe măsura posibilităților de atunci ale orașului. Dacă în 1508 trăiau în orașul Sebeș aproximativ 1100 de locuitori, în anul 1600 numărul acestora, se estimează, a scăzut la numai 900⁴⁰¹, iar numărul caselor a scăzut și el, ajungând la 200, dintre care 100 din

⁴⁰⁰ Călin Anghel, *op. cit.*, p. 193.

⁴⁰¹ Dorin O. Dan, *op. cit.*, p. 379-380.

piatră⁴⁰². Paul Niedermaier consideră că în anul 1541 existau la Sebeș între 40 și 80 de case zidite, iar de acum dezvoltarea urbanistică a localității a decurs într-un mod asemănător celorlalte orașe din Transilvania⁴⁰³.

La clădirile publice nu se vor mai efectua lucrări de amploarea celor din secolele precedente. În cazul bisericii parohiale, acum se execută un mic balcon triunghiular, realizat în stilul Renașterii, în interiorul corului, deasupra portalului, la care accesul se realiza din partea sudică a lettnerului, la nivelul căruia se situează⁴⁰⁴. Tot acum, biserica parohială a fost înzestrată cu un impozant altar poliptic, una dintre cele mai importante lucrări de acest tip din Transilvania, datând din deceniile doi sau trei ale secolului al XVI-lea⁴⁰⁵. În anul 1523 un cutremur de pământ a provocat dărâmarea stâlpului sud-estic al corului. Un an mai târziu, acesta și perechea sa au fost înlocuiți cu actualii⁴⁰⁶. Cei doi stâlpi de lângă altar, cu secțiunea octogonală, au laturile netede, lipsindu-le colonetele. În fundația celui din nord se poate observa o cheie de boltă, de forma unei flori cu opt petale, amintită mai sus, refolosită ca material de construcție. După Reformă, lettnerul nu a mai fost necesar și au fost demolate cele două travee ale acestuia din dreptul navei centrale⁴⁰⁷.

Despre fortificația Sebeșului relate, între 1529 și 1531, Georg Reicherstorffer:

„[...] orașul Sebeș se află [...] pe un loc șes, și e apărat de o vale adâncă cu ape foarte bogate în pești, deși nu e întărit de lucrări de fortificații așa de puternice. Înăuntru e împodobit de clădiri frumoase [...]”⁴⁰⁸.

⁴⁰² *Ibidem*, p. 379.

⁴⁰³ Paul Niedermaier, *op. cit.*, p. 184.

⁴⁰⁴ Mariana Angelescu et alii, *op. cit.*, p. 107.

⁴⁰⁵ Virgil Vătășianu, *op. cit.*, p. 752-753.

⁴⁰⁶ Viktor Roth, *op. cit.*, p. 19.

⁴⁰⁷ Mihaela Sanda Salontai, *Structuri medievale dispărute la biserici din mediul urban: lettnerul bisericii evanghelice din Sibiu*, în *Ars Transilvaniae*, XX, 2010, p. 57.

⁴⁰⁸ *Călători străini despre țările române*, vol. I, București, Editura Științifică, 1968, p. 220.

Autorul remarcă și el gradul defensiv modest pe care aceasta îl oferea. S-a dorit întărirea și modernizarea fortificației, care și în anul 1531 și-a dovedit, din nou, limitele, în urma capitulării orașului în fața trupelor lui Ioan Zápolya, care și-a stabilit aici reședința⁴⁰⁹. Dar, hotărârile dietei Transilvaniei din 1545, de la Târgu Mureș și din 1566, de la Sibiu, care, între altele vizau și modernizarea fortificației Sebeșului, au rămas fără nici un rezultat⁴¹⁰. Lucrările executate acum s-au făcut cu cheltuiala sebeșenilor. În ansamblul porții de est, alături de turnul existent, s-a ridicat acum un altul, amplasat în exteriorul curtinei. Turnul poligonal (**fig. XII**) din colțul de nord-est, din apropierea mănăstirii dominicane, a fost construit, probabil, tot acum, pe locul altuia mai vechi, cu secțiunea pătrată.

Incinta are forma unui dreptunghi cu colțurile rotunjite. Perimetrul acesteia este de 1700 m și ocupă aproape toată suprafața orașului, de aproximativ 20 ha. Zidul, ridicat din piatră de râu legată cu mortar de var și nisip, atinge, în unele porțiuni, și 7 m în înălțime și nu depășește 1,5 m în grosime. În partea superioară, parapetul era străbătut de merloane și creneluri. Distanța dintre două creneluri era de 6 m, iar accesul la ele se realiza pe un drum de strajă sprijinit pe console de lemn, încastrate în zid. Pe latura de sud a curtinei, acesta se sprijinea și pe câteva puternice arcade (semicirculare și frânte), adosate paramentului interior. Tot pe această latură, dar în exterior, există mai multe bovindouri, de 3 x 2 m, dispuse la intervale egale, de aproximativ 30 m. Au fost realizate din cărămidă, ieșind în surplombă. Se sprijină în partea inferioară pe console din piatră și sunt prevăzute, în partea inferioară, cu câte două guri de aruncare (**fig. 17**). Ele au fost construite la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul celui de al XVI-lea cu scopul de a suplini absența unor turnuri de flancare⁴¹¹. Incinta era înconjurată de un șanț de apărare săpat în pământ și care, parțial, era inundat permanent.

⁴⁰⁹ Ferdinand Baumann, *Zur Geschichte von Mühlbach 1526-1571*, în *PUM*, 1889, p. 29.

⁴¹⁰ Gheorghe Anghel, *op. cit.*, p. 161.

⁴¹¹ *Ibidem*, p. 164.

Fig. 17. Latura sudică a incintei - bovindou - fragment

Pe la jumătatea secolului al XVI-lea, după adoptarea de către sași a luteranismului, mănăstirea dominicană este închisă și va rămâne părăsită până în secolul al XVIII-lea, când a fost preluată de călugări franciscani⁴¹².

Din descrierea realizată în 1566-1567 de Giovan Andrea Gromo, aflăm că:

„[...] Sebeșul Săsesc [...] acum [...] nu mai e oraș, ci doar un târg mai mare - este așezat la o depărtare de șapte mile de Alba Iulia, pe drumul dinspre Sibiu, pe un șes cu totul neted, între pâraie în care trăiesc pești foarte gustoși și din ale căror ape se formează un râu mare, ce înconjoară orașul de două părți și se varsă mai jos de Alba Iulia în Mureș [...]. Are case bune, putând sta alături de oricare oraș al acestei țări, are o catedrală prea frumoasă, și este foarte bine populat de negustori și orășeni civilizați și a fost întărit mai înainte de Castaldo [...]”⁴¹³.

⁴¹² Theobald Streitfeld, *Das Mühlbacher Dominikanerkloster*, în SV, 58, 1935, p. 1.

⁴¹³ *Călători străini despre țările române*, vol. II, București, Editura Științifică, 1970, p. 352-353.

După cum se poate observa, atât Reicherstorffer, cât și Gromo remarcau casele din Sebeș, considerându-le bine clădite. Cu siguranță se refereau, în principal, la cele construite din piatră, aproape jumătate dintre casele existente în Sebeș în secolul al XVI-lea.

Casele construite în această perioadă nu sunt foarte diferite de cele ridicate în secolul anterior. Deși ne situăm, din punct de vedere stilistic în Renaștere, atributele definitorii ale acestui stil – planul și echilibrarea volumelor – nu se vor regăsi în cadrul construcțiilor ridicate acum. Atât planurile, cât și fațadele vor fi în continuare influențate de formele preexistente, înguste și adânci, caracteristice orașului medieval. Elemente atributive stilului Renașterii vor fi întâlnite doar ca detalii decorative, de tipul ancadramentelor sau ca soluții de acoperire a spațiilor: bolți semicilindrice și cu penetrații⁴¹⁴. Continuă să existe atât construcții cu un singur nivel, cât și etajate, dar acestea din urmă nu vor avea, în afara parterului mai mult de un etaj. Se vor construi în continuare după același plan dreptunghiular, cu latura mică dispusă spre stradă. Nevoia de spațiu determină în continuare amplificarea planurilor clădirilor. Din planul dreptunghiular derivă cel în forma literei L, care apare undeva la cumpăna dintre secolele XV și XVI⁴¹⁵. Între vechea clădire, de plan dreptunghiular și limita opusă a proprietății, la extremitatea dinspre stradă se ridică un nou corp de clădire, etajat, cu parterul străpuns de o poartă carosabilă, continuată de obicei de un gang acoperit de bolți semicilindrice cu penetrații. La parter, în casele meșteșugarilor și ale comercianților erau amenajate atelierele și prăvăliile, la etaj fiind locuințele acestora și încăperile servitorilor. Accesul în camerele de la etaj se realiza, frecvent, printr-o galerie deschisă, la care ducea scara, ce pornea, fie din intrarea carosabilă, fie din punctul de îmbinare al celor două corpuri care alcătuiesc planul în formă de L⁴¹⁶. Subsolurile și demisolurile sunt de obicei

⁴¹⁴ Grigore Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, București, Editura Academiei R.S.R., 1982, p. 312.

⁴¹⁵ Gheorghe Sebestyén, Victor Sebestyén, *op. cit.*, p. 17.

⁴¹⁶ *Ibidem*, p. 18.

acoperite cu bolți în plin cintru, iar parterul, frecvent, este și el acoperit cu bolți semicilindrice cu penetrații. Etajul este întotdeauna tăvănit. Acoperișurile sunt, în continuare, înalte și ascuțite, iar învelitorile sunt din șindrilă. Fațadele dinspre curte, în general, sunt mult mai modeste. La etaj există galerii deschise destinate circulației între camere⁴¹⁷.

Casele datând din secolul al XVI-lea, care se mai păstrează în Sebeș, cu modificările suferite ulterior, sunt dispuse uniform pe toată suprafața orașului. Pe *Rosengasse* (str. 24 Ianuarie), cel puțin două clădiri pot fi datate în secolul al XVI-lea, cele cu nr. 5 și 6. Prima are planul în forma literei L, iar a doua are un plan dreptunghiular, cu latura mică orientată spre stradă. Împreună cele două construcții alcătuiesc un ansamblu cu planul în forma literei U. Ambele au parter și etaj, iar fațada este ritmată de ferestre. Parterul este străbătut de un acces carosabil boltit. Construcții asemănătoare s-au păstrat și pe *Petrigasse* (bd. Lucian Blaga - parțial) la nr. 16 sau pe *Sikulorumgasse* (bd. Lucian Blaga - parțial) la nr. 39 și 52. Tot aici, dar în frontul sudic, la casa cu nr. 50, în anul 1999, în urma decapării tencuielii au fost descoperite ancadramente de fereastră, având profiluri ce amintesc de arhitectura Renașterii. Tot acum, a fost descoperită și o inscripție ce poartă anul 1567, ceea ce ar sugera că acum a fost ridicată construcția sau a suferit o reparație capitală. Pe aceeași fațadă au fost descoperite și două medalioane pictate, dintre care în unul este reprezentată o foarfecă, însemnul breslei croitorilor⁴¹⁸. Ținând cont de faptul că se află la mică distanță de turnul cetății pe care îl avea în îngrijire, presupunem că aici a fost, pentru o perioadă de timp, sediul acestei bresle. Pe aceeași stradă, există alte două construcții ce pot fi datate în secolul al XVI-lea, la nr. 25 și 27. Sunt lipite una de cealaltă, au parter și etaj și sunt acoperite cu o singură învelitoare înaltă și ascuțită. Ferestrele de la parter sunt pătrate și au dimensiunile mai reduse decât cele de la etaj. Aici bucătăria este dispusă la parter, iar celelalte camere sunt plasate

⁴¹⁷ Gheorghe Sebestyén, *O pagină din istoria arhitecturii României: Renașterea*, București, 1987, p. 24.

⁴¹⁸ Călin Anghel, *op. cit.*, p. 195.

de o parte și de alte a scării interioare ce leagă parterul de etaj, pentru o mai bună încălzire a acestora. Aceste două case, se pare, nu au aparținut unor meșteșugari sau comercianți.

Casa Zápolya a suferit o serie de refaceri pe parcursul secolului al XVI-lea. Păstrându-se, în linii mari, planul pe care îl avea la sfârșitul secolului trecut, acum s-a refăcut etajul clădirii. Etajul fazei anterioare a rămas, până în prezent, un fel de mezanin al aripii de vest a clădirii. Pentru a putea susține noul etaj au fost necesare lucrări și la parterul clădirii. De acum datează bolțile gangului carosabil și ale aripii de est a construcției. Bolta semicilindrică cu penetrații, pe care o întâlnim, ca soluție de acoperire a camerelor parterului, în două ipostaze: cu console și fără console este un alt element de arhitectură caracteristic Renașterii⁴¹⁹.

Referindu-ne la acoperirea camerelor parterului și demisolului, observăm o oarecare lipsă de unitate în ceea ce privește soluțiile adoptate. Prima încăpere din spatele vechii fațade este acoperită cu o boltă în plin cintru. Aceeași soluție, cu bolți în leagăn, a fost adoptată și pentru acoperirea celor trei încăperi ale demisolului. Bolțile se descarcă pe zidurile masive, cu grosimi variabile și traiect neîngrijit. Încăperea prin care se realizează accesul în demisol, este singura din corpul de vest care a fost înzestrată cu o boltă semicilindrică cu mici penetrații ale căror picioare se sprijină pe console simple de piatră (**fig. 18**). Dispunerea ei diferă de a celor semicilindrice, respectând forma și orientarea spațiului pe care îl acoperă, fiind așezată perpendicular pe axul longitudinal al acestora.

În corpul de est al clădirii și în gangul carosabil situația este însă diferită; spațiile de aici sunt acoperite cu bolți semicilindrice cu penetrații, cu picioarele sprijinite pe console masive de piatră. Și aici, bolțile sunt dispuse ținându-se cont de forma și orientarea camerelor. Zidurile au grosimi variabile, similare celor din corpul de vest.

⁴¹⁹ Grigore Ionescu, *op. cit.*, p. 276.

Fig. 18. Casa Zápolya - boltă semicilindrică cu penetrații, pe console - demisol.

Bolțile care acoperă gangul și încăperile dispuse în partea de est a parterului, se pare că au fost ridicate în timpul aceleiași faze de reconstrucție a clădirii, deoarece prezintă multe asemănări în ceea ce privește concepția și execuția lor.

Acest tip de boltă, caracteristic Renașterii din Transilvania, a apărut în al doilea sfert al secolului al XVI-lea⁴²⁰. El diferă ca principiu de tipul de boltă caracteristic goticului sau Renașterii italiene prin faptul că deschiderea bolților este mai redusă decât distanța dintre zidurile portante. Diferența ajunge până la 50 cm și este rezolvată, din punct de vedere structural, prin folosirea consolelor puternice de piatră, ca suport de sprijin al picioarelor bolții.

Consolele, dintre care unele mai păstrează profilul teșit spre interior, cu care au fost tratate muchiile, sunt montate în zidurile masive, la înălțimi relativ mici. În interiorul camerelor de locuit și în magazii, consolele au devenit incomode, mai ales după apariția unor piese de mobilier ca dulapurile, trecându-se la îndepărtarea

⁴²⁰ Gheorghe Sebestyén, *op. cit.*, p. 165.

Călin Anghel

lor ⁴²¹. Așa s-a întâmplat, probabil, și în interiorul camerei situată în colțul de nord-est al parterului clădirii, unde picioarele bolții se nasc direct din zidurile portante.

⁴²¹ *Ibidem.*

V. EVOLUȚIA URBANISTICĂ A ORAȘULUI SEBEȘ ÎN SECOLELE XVII-XVIII.

V.1. EVOLUȚIA URBANISTICĂ A ORAȘULUI *INTRA MUROS*

La sfârșitul secolului al XVI-lea, Sebeșul avea aproximativ 900 de locuitori, între zidurile sale, ce adăposteau aproximativ 200 de case, dintre care aproape jumătate erau construite din piatră. Și în secolul al XVII-lea, progresele în plan urbanistic, sunt lente, modeste și sub posibilitățile reale ale orașului.

Lucrările la edificiile publice nu mai au amploarea celor din secolele XIV și XV. La biserica parohială intervențiile realizate sunt minore sau urmăresc doar remedierea unor degradări. În timpul atacului turcesc din anul 1661, acoperișul de șindrilă al bisericii a fost incendiat, iar pentru a ajuta la refacerea lui, principele Mihail Apaffi I (1661-1690) a renunțat la o parte din sfertul de dijă care i se cuvenea⁴²². Turnul-clopotniță a fost înălțat cu încă un nivel și s-au ridicat cele patru turnulețe, care încadrează coiful învelitorii, ca semne ale drepturilor pe care le avea orașul: de a ține târguri, de a judeca, de a pronunța și executa sentința capitală⁴²³.

Deși în secolul al XVI-lea au existat câteva inițiative ale principilor transilvăneni pentru repararea și modernizarea fortificației Sebeșului, hotărârile luate în dietă, în acest sens, nu au fost puse în practică. Lucrările la zidul de incintă și la turnurile acestuia au fost făcute în secolele XVI și XVII, din banii și după posibilitățile sebeșenilor. În anul 1634, pe latura de vest a cetății, s-a construit un turn bastionar, semicircular. A fost ridicat din piatră și cărămidă, spre exteriorul incintei; este scund și masiv și are ziduri groase. Pe turnul poligonal, situat în colțul de nord-est al

⁴²² Albert Klein, *op. cit.*, p. 50-51.

⁴²³ Mariana Angelescu et alii, *op. cit.*, p. 108.

incintei, în vecinătatea fostei mănăstiri dominicane, exista o inscripție ce indica anul 1678. Turnul a fost construit în secolul al XVI-lea, iar anul indicat de inscripție, consemnează, probabil, data unei reparații de anvergură⁴²⁴. Lucrările cele mai importante au vizat întărirea porților principale ale orașului, cea de est și cea de vest. Astfel, în dreptul lor, la exterior, au fost construite două barbacane. După cum se poate distinge cu claritate din planul orașului, ce datează din anul 1769⁴²⁵, cea a porții de vest avea forma unei potcoave alungite, cu zidurile adosate incintei (**fig. 12**). Intrarea în barbacană se realiza dinspre sud, pentru a nu fi expusă direct tirului de artilerie, dar și pentru a-i face mai vulnerabili pe asediatorii care reușeau să pătrundă în interiorul ei. Barbacana de est, care proteja poarta de acces dinspre drumul Sibiului, era de dimensiuni mai mari și avea o prelungire spre sud, incluzând astfel și turnul vechii porți. Zidurile barbacanelor aveau în partea superioară parapet, cu metereze și drum de strajă și au fost construite, probabil, în secolul al XVII-lea. Șanțurile inundate înconjurau cetatea, pe toate laturile, inclusiv barbacanele. Șanțurile, dar și lacurile amenajate pe laturile de sud și de est, ca elemente suplimentare de fortificare a orașului, erau alimentate cu apă din albia râului Sebeș, prin intermediul unui canal ce venea din Petrești⁴²⁶.

Informațiile referitoare la casele sebeșenilor sunt și acum puține și, uneori, contradictorii. Unele provin din descrierile realizate de călători străini care au vizitat orașul. După cum am mai amintit, Conrad Iacob Hiltebrandt remarca, la jumătatea secolului al XVII-lea că orașul: „[...] apărat dinspre apus de bălți, mlaștini și ape bogate în pești, [...] are un aer bun și sănătos și case bine clădite [...]”⁴²⁷. Evliya Çelebi, a realizat o descriere a Sebeșului în preajma celei de a doua distrugerii a orașului de către turci în 1661:

⁴²⁴ Gheorghe Anghel, *Fortificația orașului Sebeș*, în *Apulum*, XIV, 1976, p. 157.

⁴²⁵ Michael Fleischer, *op. cit.*, p. 129-136.

⁴²⁶ Gheorghe Anghel, *Fortificații medievale de piatră din secolele XIII-XVI*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1986, p. 165-166.

⁴²⁷ *Călători străini despre țările române*, vol. IV, București, Editura Științifică, 1972, p. 576.

Evoluția urbanistică a orașului Sebeș

„[...] E o cetate mare, pătrată, înconjurată cu un zid simplu și scund. Unele porțiuni din zid sunt construite din cărămidă, iar altele din piatră; dar e mai mare decât cetatea Sibiului (!) [...]; se puteau vedea șase mii de case acoperite cu stuf și cinci mănăstiri cu clopotnițe. [...] N-are bastioane [...]. Șanțul cetății nu-i prea adânc și e năpădit de mlaștini și de păpuriș [...]”⁴²⁸.

El relatează că cetatea a fost construită în timpul lui Gabriel Bethlen, dar informația pe care a primit-o se referea, probabil, la o reparație mai importantă din acea perioadă. Autorul a greșit evident și în estimarea numărului caselor orașului și în evaluarea dimensiunilor acestuia, când îl compară cu Sibiul.

Fondul construit al orașului Sebeș are mult de suferit, în urma cuceririi de către turci în anul 1661. Documentele vremii consemnează proporțiile incendiului provocat de turci, în urma căruia doar biserica, școala și o parte a casei parohiale nu au ars⁴²⁹. Au avut de suferit, în special, construcțiile din lemn, încă destul de multe la Sebeș, și acoperișurile de stuf și de șindrilă ale caselor de piatră. Bineînțeles că și acestea din urmă au avut de suferit, dar ele nu au avut soarta primelor. Acest eveniment a grăbit, probabil, înlocuirea locuințelor de lemn cu construcții noi din piatră⁴³⁰. Același cronicar turc, Evliya Çelebi, după cum s-a amintit în capitolele anterioare, prezintă situația localității la câțiva ani după incendierea acesteia de către turci, pe care o vede foarte prosperă⁴³¹. Dată fiind amploarea dezastrului din 1661, așa cum a fost prezentat de documentele vremii, afirmația sa pare greu de crezut.

Din secolul al XVII-lea datează cea mai veche reprezentare grafică a orașului Sebeș, cunoscută până în prezent. Este vorba de gravura realizată de Jacob Schollenberger, tipărită la Nürnberg, în anul 1666 în lucrarea *Das Alt- und Neue- Teutsche Dacia, das ist Neu*

⁴²⁸ Călători străini despre țările române, vol. VI, București, Editura Științifică, 1976, p. 618-619.

⁴²⁹ Albert Amlacher *Zur Geschichte der zweiten Zerstörung Mühlbach durch die Türken im Jahre 1661*, în *KVS*, 9, 1886, p. 6.

⁴³⁰ Călin Anghel, *Centrul istoric al orașului Sebeș: arhitectura civilă*, în *PA*, I, 2001, p. 191.

⁴³¹ Mihail Guboglu, *op. cit.*, p. 369.

Călin Anghel

Beschreibung des Landes Siebenbürgen, scrisă de cronicarul sibian, Johann Tröster (? - 1670), rector al școlii săsești din Cincu Mare⁴³². Gravura lui Jacob Schollenberger, înfățișând Sebeșul, este în cea mai mare parte fantezistă⁴³³. Orașul, situat pe un teren plan, este reprezentat înconjurat de o fortificație de piatră, destul de solidă, de formă ovală. În dreptul a ceea ce presupunem a fi porțile de est și de vest au fost plasate două turnuri foarte înalte, nejustificat chiar, cu acoperișurile ascuțite. În imediata lor apropiere, zidul își modifică traiectoria, descriind câte un arc de cerc, de forma unei potcoave, rezultând două amenajări care ar putea sugera existența unor barbacane în dreptul porților principale⁴³⁴. Pe lângă cele două turnuri amintite, există încă alte 14, dispuse pe întregul perimetru al zidului, în exterior. Ele au dimensiuni mai mici, parter orb, etaj străpuns de câte două ferestre de tragere și sunt acoperite cu învelitori în două ape. Fortificația era întregită de un șanț, probabil inundat, dispus la exteriorul zidului. Incinta medievală a orașului Sebeș s-a conservat destul de bine și este relativ bine cunoscută, grație și unor descrieri, ca cea realizată de Georg Marienburger (1751-1827), amintită în capitolele anterioare. Ea nu a avut niciodată forma celei din gravură și nici un număr atât de mare de turnuri. În schimb, în dreptul porților de est și de vest, fortificația orașului a avut două barbacane, de forma unor potcoave alungite, construite în secolul al XVII-lea. În interiorul incintei se disting două ulițe largi, amintind de cele ale Sebeșului, și câteva fronturi stradale, alcătuite din case lipite unele de altele și cu câte un mic pinion triunghiular, între apele învelitorilor⁴³⁵. Dar, orice asemănare cu realitatea se oprește aici. În zona centrală sunt două biserici, de dimensiuni relativ apropiate.

⁴³² Gheorghe I. Andrieșescu, *op. cit.*, p. 98-104.

⁴³³ Eugen Hulea, Theobald Streiffeld, *Stampe din secolul XVIII privitoare la orașele Alba Iulia și Sebeș*, în *Apulum*, VI, 1967, p. 669.

⁴³⁴ Călin Anghel, *Orașul Sebeș în reprezentări de epocă*, în *AUA Historica*, 10/I, 2006, p. 187.

⁴³⁵ Paul Niedermaier, *op. cit.*, p. 184-185.

Fig. 19. Orașul Sebeș în secolul al XVII-lea – gravură de Jacob Schollenberger

Biserica parohială, după cum se cunoaște, are dimensiuni cu mult mai mari decât cea a bisericii fostei mănăstiri dominicane, desființată de aproape un secol, după adoptarea de către sașii ardeleni a luteranismului. Și amplasamentele celor două biserici din gravură sunt diferite de cele reale. De altfel, există construcții, unele de mari dimensiuni chiar, în zona în care trebuia să se afle Piața Mare și unde nu au existat clădiri niciodată. Fantezist este chiar și peisajul, folosit ca fundal⁴³⁶. Singura legătură între gravură și orașul Sebeș este numele acestuia – *Millenbach* – care apare scris în partea superioară a imaginii.

Chiar fantezistă imaginea ridică câteva semne de întrebare referitoare la momentul în care autorul a văzut Sebeșul, în cazul în care acest lucru a avut loc. Având în vedere faptul că lucrarea în care a fost tipărită gravura a apărut în anul 1666, probabil autorul a văzut orașul înainte de distrugerea lui de către turci. Este puțin probabil ca localitatea să fi avut asemenea resurse încât să se refacă într-un interval de timp așa scurt după o distrugere ca cea din 1661.

⁴³⁶ Eugen Hulea, Theobald Streitfeld, *op. cit.*, p. 669 (vezi nota 24).

Deși rețeaua stradală s-a constituit în primele secole de existență a așezării, acum sunt atestate documentar și unele dintre străzile principale ale orașului, ale căror denumiri s-au conservat până la începutul secolului XX, când, după 1918, noile autorități, cele române, hotărâsc să le schimbe⁴³⁷. În anul 1673 este atestată vecinătatea *Jacobi*, care avea la acea dată 43 de membri, capi de familie⁴³⁸. Ea și-a luat denumirea de la una din străzile principale ale orașului, *Jakobigasse* (str. *Mihai Viteazul*), care pornea din nordul Pieței Mari spre fosta mănăstire dominicană situată în colțul de nord-est al incintei. La începutul secolului al XVIII-lea, într-un document datând din anul 1705 sunt menționate, indirect, și celelalte trei străzi importante al Sebeșului: *Rosengasse* (str. 24 *Ianuarie*), aflată în prelungirea, spre vest, a *Jakobigasse* (str. *Mihai Viteazul*), *Petrigasse* (bd. *Lucian Blaga* - parțial) și *Sikulorumgasse* (bd. *Lucian Blaga* - parțial)⁴³⁹, care traversau orașul de la vest la est, prin partea de sud a Pieței Mari. Deși atestarea documentară a numelor principalelor străzi din Sebeș a avut loc abia la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea, ele purtau aceleași nume, probabil, și în secolele anterioare⁴⁴⁰. *Sikulorumgasse* (bd. *Lucian Blaga* - parțial) înlesnea accesul înspre așezarea secuiască ce exista aici, încă înainte de întemeierea coloniei săsești. Există, după cum s-a arătat, și o stradă cu numele *Jacobi*. În partea de nord a corului bisericii parohiale există o capelă, care, înainte de Reforma luterană, se pare, a avut hramul Sf. Iacob. Theobald Streitfeld a ajuns la concluzia că ea a fost dedicată Sfântului Iacobus Major (Iacob cel Mare sau cel Bătrân), patronul pelerinilor. Între statuile care decorează corul, Viktor Roth a identificat una care îl reprezintă pe acest sfânt. Ea este amplasată pe un contrafort de pe latura de nord a corului și putea fi văzută din altarul capelei. Viktor Roth nu vede în această poziționare a statuii o simplă coincidență⁴⁴¹. Se pare că sebeșenii îl prețuiau în mod deosebit pe

⁴³⁷ Alfred Möckel, *op. cit.*, p. 4.

⁴³⁸ SJAANR, fond *Vecinătatea Jacobi Sebeș (1673-1846)*, dosar 1/1673.

⁴³⁹ SJHANR, fond *Scaunul Săsesc Sebeș*, 6/1705, f. I.

⁴⁴⁰ Călin Anghel, *Evoluția urbanistică a Sebeșului în secolele XVII-XVIII: orașul intra muros*, în *Apulum*, XLVI, 2009, p. 486.

⁴⁴¹ Theobald Streitfeld, *Die Capella Sancti Jacobi in Mühlbach*, în *SV*, 1936, p. 295.

acest sfânt dacă este amintit și în textul privilegiului acordat Sebeșului de către Sigismund de Luxemburg (1387-1437), la 23 noiembrie 1387, prin care li se permitea locuitorilor să-și ridice un zid de piatră în jurul orașului. Regele a specificat în document, poate la solicitarea sebeșenilor, ca pe viitor, până la sărbătoarea Sf. Iacob, la târgul orașului să nu poată fi vândut alt vin decât cel produs în Sebeș. Însă, capele dedicate acestui sfânt existau în mai multe orașe din Transilvania, iar prezența lor este explicată de specialiști prin revirimentul pelerinajelor, spre vestul Europei, ce se înregistrează în secolele XV-XVI⁴⁴². Numele străzii data, probabil, din perioada de dinaintea Reformei luterane. Numele *Petrigasse* (bd. *Lucian Blaga* - parțial) provine și el de la un sfânt, în timp ce *Rosengasse* (str. 24 *Ianuarie*) provine de la câmpul *Rosenfeld*⁴⁴³ sau pășunea *Dealului Roșu* (*Ruzga*), pe care o foloseau măcelarii pentru creșterea vitelor, din partea de nord a orașului.

La sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui de al XVIII-lea sunt atestate documentar și *Vecinătățile* (*Nachbarschaft*), ce funcționau în Sebeș și care și-au luat numele de la cele patru străzi principale ale orașului. Referitor la activitatea, din această perioadă, a *Vecinătăților Jacobi* și *Sicilorum* se păstrează la Serviciului Județean Alba al Arhivelor Naționale statutele acestora, precum și registre de evidență și de socoteli⁴⁴⁴. Informațiile despre activitatea *Vecinătății Rosen*, păstrate, de asemenea, la Arhivele Statului din Alba Iulia sunt de dată mai recentă, de la începutul secolului XX⁴⁴⁵. Referitor la activitatea celei de a patra *Vecinătăți* din Sebeș - *Petri* - nu s-au păstrat informații documentare, dar ea cu siguranță a existat și a funcționat timp de câteva secole⁴⁴⁶. Deși, documentele referitoare la activitate acestora datează din perioada amintită, nu este exclus ca *Vecinătățile* sebeșene să fi fost înființate ceva mai devreme. De altfel, în întreaga Transilvanie, informații despre activitatea *Vecinătăților* apar încă de la începutul secolului al XVI-

⁴⁴² Lidia Gross, *op. cit.*, p. 118-119.

⁴⁴³ Alfred Möckel, *op. cit.*, p. 4.

⁴⁴⁴ SJAANR, fond *Vecinătatea Strada Secuilor (1709-1907)*, nr. inv. 1605; fond *Vecinătatea Jacobi Sebeș (1673-1846)*, nr. inv. 1604.

⁴⁴⁵ SJAANR, fond *Vecinătatea din Strada Rozelor (1927-1936)*, nr. inv. 1603.

⁴⁴⁶ Vom reveni asupra acestei afirmații.

lea⁴⁴⁷. În 1526 existau vecinătăți la Sighișoara, în 1533 la Brașov și în 1563 la Sibiu⁴⁴⁸. Potrivit lui Annemie Schenk, *Vecinătățile* din așezările urbane din Transilvania s-au format și cristalizat în secolele XVI-XVII, având ca exemple confreriile religioase și breslele, care au desfășurat activități parțial asemănătoare în secolele precedente.

La Sebeș se cunoaște existența a două confrerii: *Confreria capitlului de Sebeș*, care funcționa la sfârșitul secolului al XV-lea⁴⁴⁹ și *Confreria conventului dominican din Sebeș*, patronată de Sf. Nicolae, ce activa și ea în aceeași perioadă⁴⁵⁰. Confreriile erau asociații religioase formate din laici, uneori și clerici care aveau ca scop promovarea cultului divin⁴⁵¹. Ele puteau deține în proprietate altare, biserici sau capele și în statutele lor se găseau și prevederi ce făceau referire la întrajutorarea membrilor în cazul ivirii unor situații dificile ca deces în familie sau alte evenimente în care confreria (*frăția*) se putea implica. Odată cu adoptarea de către sași a Reformei luterane, la jumătatea secolului al XVI-lea, aceste confrerii au fost desființate. *Vecinătățile* au preluat și perpetuat de la vechile confrerii, în statutele lor, articolele referitoare la practicarea religiei⁴⁵². Stefan Ludwig Roth definea *Vecinătatea* astfel:

„[...] o comunitate frățească, teritorială, a cărei membri beau din aceeași fântână, stau de gardă în timpul nopții pentru securitatea tuturor, își construiesc împreună casele, se comportă ca rude în cazul ivirii unor boli sau catastrofe, se odihnesc pe același catafalc, își sapă mormintele, își conduc morții pe ultimul lor drum, la sfârșitul înmormântării îi cinstesc împreună pe cei care i-au părăsit, apoi, din devotament, au grijă de văduv(ă) și de copiii rămași orfani [...]”⁴⁵³.

⁴⁴⁷ Vintilă Mihăilescu, *Vecini și Vecinătăți în Transilvania*, București, Editura Paideia, 2002, p. 17.

⁴⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁴⁹ Lidia Gross, *op. cit.*, p. 138-141.

⁴⁵⁰ *Ibidem*, p. 176.

⁴⁵¹ *Ibidem*, p. 21.

⁴⁵² Vintilă Mihăilescu, *op. cit.*, p. 17.

⁴⁵³ *Ibidem*, p. 14.

Numai bărbații căsătoriți, care dețineau în proprietate teren și curte, puteau deveni membri ai *Vecinătății* pe teritoriul căreia era situată gospodăria. Nici un membru al societății săsești nu putea lipsi din această instituție. Cei care doreau să fie admiși ofereau *Vecinătății* o sumă de bani sau o cantitate de vin. La conducerea acestei instituții se aflau un *tată de Vecinătate* mai în vârstă – *Machbarmann* (sau *Älester wortmann*) – și unul mai tânăr, aleși prin vot secret, cu un mandat de doi sau patru ani. *Tatăl de Vecinătate* avea un rol important și în relațiile cu autoritățile locale și cu Biserica. Erau un fel de primari ai străzilor. Dintre ei, unii au devenit magistrați ai orașelor⁴⁵⁴. În secolul al XVII-lea, Biserica evanghelică C. A. și-a consolidat autoritatea, iar, în acest context, *Vecinătățile* au ajuns, la rândul lor sub influența acesteia, putându-și exercita, astfel, mai eficient influența directă asupra comunităților. Din registrul de socoteli al *Vecinătății Jacobi* din Sebeș, rezultă că în anul 1673 aceasta număra 43 de membri, fiind una dintre vecinătățile importante ale orașului⁴⁵⁵.

La începutul secolului al XVIII-lea, orașul Sebeș era împărțit, din punct de vedere administrativ, în patru cartiere – *quartale* –, probabil, pe structura celor patru *vecinătăți*: *Jacobi*, *Siculorum*, *Petri* și *Rosarum*⁴⁵⁶. Cu siguranță că această împărțire administrativă a orașului *interior* data de ceva timp, la fel ca în alte orașe săsești din Transilvania⁴⁵⁷. Delimitarea exactă a celor patru *quartale* nu s-a putut realiza din cauza absenței informațiilor concrete în acest sens. Pentru cele două *quartale* din jumătatea de vest a orașului – *Rosarum* și *Petri* – stabilirea întinderii lor nu este o operație dificilă. Ele se întindeau de-a lungul străzilor de la care și-au luat numele, până la zidul cetății, iar înspre est erau mărginite de *Sachsgasse* (str. I. L. Caragiale - parțial) și *Petersdorfer Gasse* (str. Bistrei), care le separau de cele din jumătatea răsăriteană a orașului (**fig. 20**).

⁴⁵⁴ *Ibidem*, p. 21-22.

⁴⁵⁵ SJAANR, fond *Vecinătatea Jacobi Sebeș (1673-1846)*, dosar 1/1673.

⁴⁵⁶ SJHANR, fond *Scaunul Săsesc Sebeș*, 6/1705, f. I.

⁴⁵⁷ Brașovul *intra muros* era împărțit, și el, în patru *quartale* (vezi Dana Jenei, Anca Maria Zamfir, Gruia Hilohi, Gernot Nüssbächer, *Brașov: scurtă istorie ilustrată a evoluției urbane*, Brașov, Editura Reform V S.R.L., 2003, p. 5).

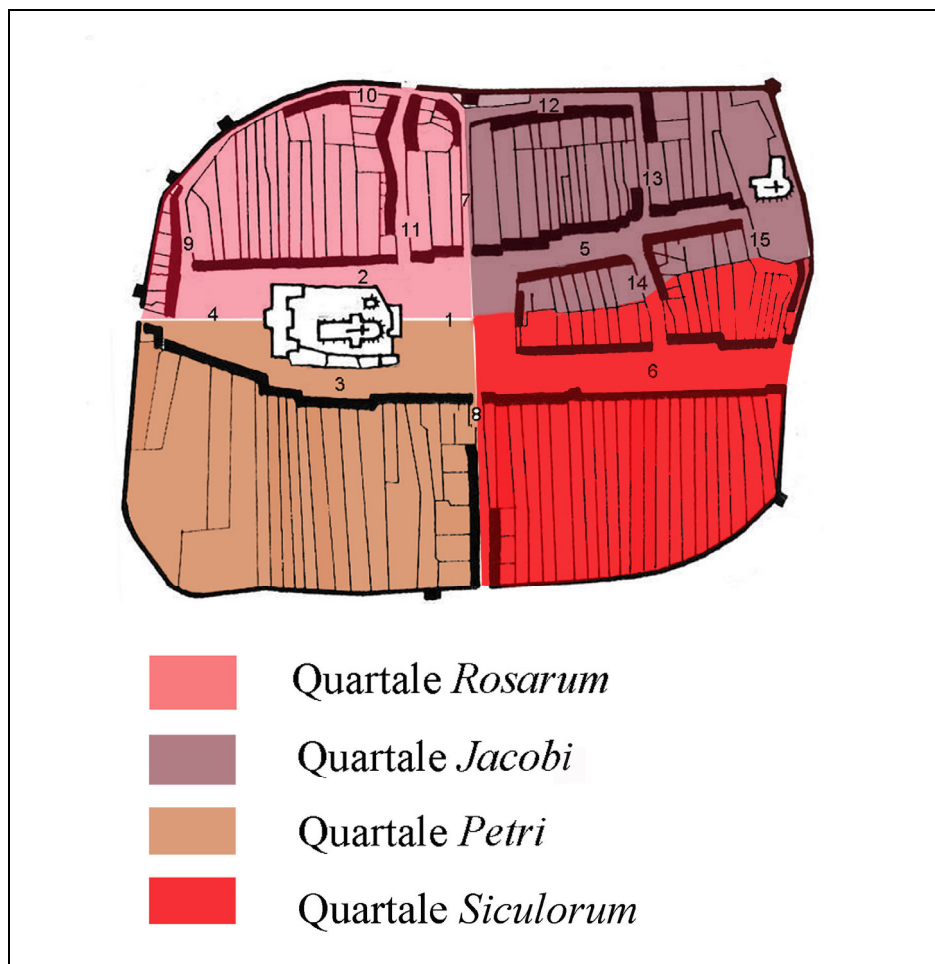

Fig. 20. Sebeș – orașul *interior* - parcelarea din 1880, nomenclatorul străzilor și împărțirea administrativă (reconstituire aproximativă):

1. *Großer Platz* (Piața Primăriei), 2. *Rosengasse* (str. 24 Ianuarie), 3. *Petrigasse* (str. Lucian Blaga, parțial), 4. *Kleiner Platz* (Piața Libertății), 5. *Jacobigasse* (str. Mihai Viteazul), 6. *Sikulorumgasse* (str. Lucian Blaga, parțial), 7. *Sachsgasse* (str. I. L. Caragiale, parțial), 8. *Petersdorfer Gasse* (str. Bistrei), 9. *Mariengasse* (str. Cetății), 10. *Hinter der Mauer* (str. Patria, parțial), 11. *Rathausgasse* (str. Pieții), 12. *Hunsrücken* (str. I. L. Caragiale, parțial), 13. *Marienburgasse* (str. Patria, parțial), 14. *Entengasse* (str. 9 Mai), 15. *Klostergasse* (str. Miorița).

Nu se cunoaște cu exactitate întinderea acestora din urmă – *Jacobi* și *Siculorum*. Situația este puțin complicată de existența a două grupuri compacte de gospodării, pe pajiștea intravilană – *Anger* – între Piața Mare și latura de est a incintei orașului, și de modalitatea de alocare a acestora la cele două *quartale*. Probabil s-a determinat, pe axa est-vest, o mediană, iar arondarea gospodăriilor la cele două *vecinătăți* și *quartale* s-a realizat în mod egal. Această supoziție poate fi susținută de o serie de informații datând de la începutul secolului al XVIII-lea. Dacă cele patru cartiere aveau această delimitare, se poate lesne observa că cel mai mare dintre ele, ca număr de gospodării, era *quartale Siculorum*, care avea case atât pe o parte cât și pe alta a străzii principale, iar situația era asemănătoare și la capătul sudic al *Petersdorfer Gasse* (str. *Bistrei*). Dacă nu exista ansamblul fostei mănăstiri dominicane în extremitatea răsăriteană a *quartale Jacobi*, aceste două cartiere ar fi fost sensibil egale. Ipoteza poate fi, de asemenea, confirmată de informațiile desprinse din conținutul unui document referitor la contribuțiile în bani pentru întreținerea armatei, ce reveneau spre plată fiecărui cartier în anul 1705. Astfel, locuitorii cartierului *Siculorum* aveau de plătit suma cea mai mare – 69,60 florini. Ei erau urmași de cei din cartierele *Rosarum* cu 53,13 florini, *Jacobi* cu 49,30 florini și *Petri* cu 41,30 florini⁴⁵⁸.

Informațiile referitoare la construcțiile civile ale orașului Sebeș, datând din secolul al XVII-lea sunt puține, iar atunci când acestea există – cazul descrierilor călătorilor străini –, ele au caracter general și se rezumă la expresii ca: „bine clădite” sau „sănătoase”. După cum s-a arătat mai sus, nici cea mai veche reprezentare grafică a orașului Sebeș, gravura lui Jacob Schollenberger, nu oferă informații utile deoarece este în cea mai mare parte fantezistă. De altfel, în secolul al XVIII-lea, Johann Seiwert scria, referindu-se la gravurile realizate de Schollenberger, reproduse în lucrarea lui Tröster, că nici un sibian nu și-ar putea recunoaște orașul din imaginea care ar trebui să prezinte Sibiul⁴⁵⁹. Aceeași afirmație era valabilă și în cazul imaginii în care era

⁴⁵⁸ SJHANR, fond *Scaunul Săsesc Sebeș*, 8/1705, f. 1.

⁴⁵⁹ Apud Michael Fleischer, *op. cit.*, p. 130.

Călin Anghel

reprezentat Sebeșul. Având la dispoziție informații atât de sărace și inexacte, analiza fondului construit, datând din acest interval de timp, se realizează cu greutate, cu atât mai mult cu cât acesta a avut mult de suferit în urma incendiului de către turci în anul 1661. Acest eveniment a grăbit, probabil, înlocuirea construcțiilor vechi, din lemn, cu altele noi, din materiale durabile, piatră sau cărămidă⁴⁶⁰.

De la sfârșitul secolului al XVI-lea, până la începutul secolului al XVIII-lea a avut loc un spor demografic destul de consistent. Populația orașului ajunge în anul 1703 să numere 1933 de locuitori, incluzându-i aici și pe românii din suburbii. Orașul *interior*, însă, avea doar 997 de locuitori din totalul amintit⁴⁶¹. Din conscripția realizată în anul 1703 aflăm că 766 dintre locuitori aveau în proprietate 158 de case, iar ceilalți 231 din totalul de 997 de locuitori erau chiriași în oraș⁴⁶². În această perioadă coexistă casele construite din lemn cu cele ridicate din materiale durabile, cărămidă și piatră. Continuă să existe, în special în cartierele din jumătatea de est a orașului, casele cu plan dreptunghiular, doar cu parter, alungite, adânc, în parcela aferentă, având latura mică orientată paralel cu strada. Alături de aceste imobile există case cu planul în forma literei L, având, în general, subsol, parter și etaj. Tot din această perioadă datează case cu planul în forma literei U, plan care rezultă din contopirea unei construcții în forma de L cu una de formă dreptunghiulară, însoțită uneori și de contopirea parcelelor aferente, când cele două foste imobile ajung în posesia unui singur proprietar. Case datând din secolul al XVII-lea, cu bolți specifice acestei perioade, se întâlnesc pe *Petrigasse* (bd. *Lucian Blaga* - parțial), la nr. 8, 10, 18 și 38, pe *Jakobigasse* (str. *Mihai Viteazul*), la nr. 2 sau *Rosengasse* (str. *24 Ianuarie*), la nr. 2, 11 și 12. Deși ne aflăm în plină epocă a Renașterii, detaliile structurale sau decorative atributive arhitecturii Renașterii sunt foarte puține, cu

⁴⁶⁰ Călin Anghel, *Centrul istoric al orașului Sebeș: arhitectura civilă*, în *PA*, I, 2001, p. 191.

⁴⁶¹ Theobald Streitfeld, *Eine Konskription aus dem Jahre 1703*, în *Studii și comunicări Sibiu*, 1981, tom 21, p. 127.

⁴⁶² *Ibidem*, în anexa studiului.

excepția unor bolți semicilindrice cu penetrații care acoperă spații de la subsol, demisol sau parter.

Casa Zápolya a suferit acum o nouă refacere, care a condus la realizarea planului actual al clădirii. Acum construcția a fost amplificată spre sud. Corpului de vest, la nivelul parterului, i s-a adosat o nouă încăpere, astfel încât, vechea fațadă a clădirii a ajuns să fie inclusă în interiorul acesteia. În partea de est, vechea fațadă sudică a fost demolată și s-a amplificat spre sud camera de la stradă. O rezolvare similară s-a adoptat și la nivelul etajului. Fațada rezultată în urma acestei refaceri respectă un nou aliniament stradal, care s-a constituit în această perioadă. Nu putem preciza momentul exact în care a avut loc această refacere, însă în acest sens se pot face o serie de observații:

- zidurile din cărămidă au grosimi mai mici și o execuție mai îngrijită;
- bolta semicilindrică, ușor turtită, cu penetrații, cu care este acoperită încăperea rezultată în urma amplificării planului, este realizată după o concepție diferită de cele din partea veche a clădirii, este amplasată la o înălțime mai mare, iar deschiderea ei este egală cu distanța dintre zidurile portante;

Fig. 21. Casa Zápolya - semne de petrari

- în interiorul gangului, pe porțiunea de zid din vest, dintre vechiul portal și actualul acces carosabil, s-au păstrat trei semne de petrari, probabil în poziție secundară, pe care sunt inscripționați anii 1584 și 1617 și inițialele G. B., care ar putea aminti de principele Gabriel Bethlen (1613-1629) (**fig. 21**).

Aceste observații și, în mod special, cea din urmă ne pot determina să credem că refacerea ar fi avut loc la sfârșitul secolului al XVI-lea sau în primele decenii ale secolului al XVII-lea⁴⁶³. Tot acum a fost executată, probabil, și loggia clădirii (fig. 22). Ea ocupa partea de nord a etajului și cuprindea și actuala încăpere situată în colțul de nord-est și pe cea din spatele scării de acces. Cele șapte goluri dreptunghiulare, încheiate semicircular în partea superioară au fost deschise într-un zid de cărămidă, a cărui execuție amintește de cel al prelungirii spre sud a clădirii. Loggia a fost identificată și pusă în evidență la restaurarea din 1962-1964⁴⁶⁴.

Fig. 22. Casa Zápolya - fațada de nord, cu loggia - după restaurarea din 1962-1964.

Secolul al XVIII-lea debutează cu evenimente violente, cărora le cade victimă și orașul Sebeș. Acum are loc răscoala lui Francisc Rákóczy al II-lea ca o reacție a „partidei naționale” a Ungariei și a

⁴⁶³ Călin Anghel, *Considerații privind arhitectura Casei Zápolya din Sebeș*, în *AUA Historica*, 7, 2003, p. 202.

⁴⁶⁴ AMMIRS, *Dosar corespondență 1961*, nr. inv. 2620, f. 457.

nobilimii ardeleni față de politica absolutistă a Casei de Habsburg, ce dorea să limiteze privilegiile nobiliare, iar prin acțiunea de catolicizare, leza protestantismul⁴⁶⁵.

Între 1703 și 1707, Sebeșul este atacat și incendiat de partizanii lui Francisc Rákóczy, iar un an mai târziu este cucerit de generalul Karoly, evenimente ce se vor reflecta în mod negativ în evoluția demografică ulterioară a localității⁴⁶⁶. A avut de suferit și o parte a zidurilor orașului, refăcute ulterior, parțial, în 1736, de conducătorul lucrărilor de fortificare de la Alba Iulia, colonelul de geniu Johann Conrad von Weiss⁴⁶⁷. Acesta nota, referindu-se la zidul de incintă al Sebeșului:

„[...] în timpul tulburărilor curuților a fost făcut aproape în întregime una cu pământul, iar din cauza mării sărăcii a locuitorilor nu a fost reconstruit în întregime [...]”⁴⁶⁸.

Locuitorii orașului au plătit, benevol, diferite sume de bani⁴⁶⁹, au făcut diverse donații, în materiale de lucru și, chiar, vin⁴⁷⁰, între 1735 și 1737, pentru refacerea zidurilor distruse.

Însă, după evenimentele de la începutul secolului al XVIII-lea, a urmat o perioadă foarte lungă de timp în care au lipsit violențele. Fortificația orașului și-a pierdut treptat utilitatea, astfel încât, la jumătatea secolului, au început să se ridice case tot mai aproape de zidul acesteia⁴⁷¹. În ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, lacurile și șanțurile din jurul incintei au fost desecate și astupate cu pământ, pe terenul rezultat amenajându-se grădini. Acestea au ajuns în proprietatea celor care dețineau mijloace pentru transportul pământului necesar și bani pentru plata lucrătorilor. Georg

⁴⁶⁵ *Istoria României*, București, Editura Enciclopedică, 1998, p. 290.

⁴⁶⁶ Ion Raica, *op. cit.*, p. 132-133.

⁴⁶⁷ Gheorghe Anghel, *op. cit.*, p. 161-162.

⁴⁶⁸ *Apud Sebeș, Atlas*, p. VIII.

⁴⁶⁹ SJHANR, fond *Scaunul Săsesc Sebeș*, 19/1736, 7 f.; 56/1737, 12 f.

⁴⁷⁰ SJHANR, fond *Scaunul Săsesc Sebeș*, 36/1735.

⁴⁷¹ Călin Anghel, *Problematika reabilitării și restaurării fortificației medievale a orașului Sebeș*, în *AUA Historica*, 6/I, 2002, p. 262.

Marienburger, în descrierea orașului, pe care a realizat-o în anul 1785, amintea acest fapt:

„În afară de acest zid al orașului [...] se mai văd încă peste tot resturile triste ale vechiului zid exterior, în jurul cărui se găsesc șanțuri cu adevărat adânci și lacuri întinse (care însă, datorită măsurilor înțelepte ale poliției orașului, au fost transformate de câțiva ani în grădini utile, cu excepția unui singur heleșteu ...)”⁴⁷².

În această perioadă au avut loc și o serie de lucrări, de mică amploare, la biserica parohială evanghelică. Dintr-un document datând din anul 1710 se poate înțelege că turnul bisericii avea la acea dată un orologiu⁴⁷³. În anul 1752, interiorul bisericii a fost zugrăvit; acum au fost acoperite, atât picturile murale, cât și o mare parte a plasticii decorative din piatră, cu tencuială⁴⁷⁴. După ce în anul 1756 au început lucrările pentru construirea unui nou cafas, între 1760 și 1764 a urmat confecționarea noii orgi. Spațiosul cafas, care putea primi și un mare cor, a fost iluminat cu o fereastră de mai mari dimensiuni, deschisă pe locul unora vechi, mai mici⁴⁷⁵.

Corul gotic al bisericii din Sebeș era înconjurat, în partea superioară, de o galerie, cu balustradă exterioară, asemănătoare cu cea de la Biserica Neagră din Brașov. De asemenea, contraforturile se finalizau în partea superioară cu fiale. Aceste elemente, structurale și decorative, au suferit degradări de-a lungul timpului, astfel încât ele au fost demontate în timpul lucrărilor din 1789-1798. În anul 1796, în timpul renovării altarului, au fost desfăcute podelele și s-au scos toate pietrele funerare. Ele au fost folosite pentru diferite lucrări din exteriorul corului, la acoperirea părților superioare ale contraforturilor sau ca pietre pentru cornișa masivă, ce va înconjura partea superioară a corului în locul balustradei galeriei. Aceste lucrări au fost semnalate la începutul secolului XX de Albert Amlacher, care își exprimă nemulțumirea față de decizia de îndepărtare a galeriei:

⁴⁷² Apud Sebeș, *Atlas*, p. IX.

⁴⁷³ Mariana Angelescu et alii, *op. cit.*, p. 108.

⁴⁷⁴ *Ibidem*.

⁴⁷⁵ Albert Klein, *op. cit.*, p. 52-53.

„[...] Este straniu faptul că atunci când consistoriul din Sebeș scria, la 22 martie 1797, comitelui Brukenthal despre *grija ca edificiul bisericii locale dărăpănate în decursul timpului să fie menținut la demnitatea vechimii lui* [s. n.] - în anul 1798, galeria și coronamentul contraforturilor au fost îndepărtate și contraforturile au fost acoperite cu vechi pietre de mormânt [...]”⁴⁷⁶.

Referindu-se la re folosirea lespezilor de mormânt la acoperirea părților superioare ale contraforturilor sau ca pietre pentru cornișă afirma:

„[...] Din păcate, acest act de barbarie nu a rămas singurul, ci a fost însoțit de altele în acest *secol al iluminismului*. Marea pierdere care, prin distrugerea monumentelor funerare, a fost cauzată istoriei artei și istoriei locale nu poate fi măsurată și nici înlocuită de simple presupuneri [...]”⁴⁷⁷.

Tot acum, s-a construit, în fața portalului sudic al corului, un pridvor care înlocuia un altul, mai vechi, gotic, demolat în anul 1789 ca urmare a stării avansate de degradare în care se afla. A fost construit și un al doilea pridvor, mai mic, în fața intrării în colaterala sudică a corpului bazilical⁴⁷⁸.

În anul 1731, după ce a fost părăsită timp de aproape două sute de ani, fosta mănăstire dominicană, a fost cedată de către magistratul și comunitatea cetățenilor din Sebeș, ordinului franciscan⁴⁷⁹. Din anul 1738 s-a păstrat o scurtă descriere a ansamblului, ce aparține unui misionar franciscan aflat în Sebeș la acea dată:

„[...] locul, în afară de unul sau doi proprietari catolici, are o populație în întregime săsească, adică luterană. Am mai apucat în

⁴⁷⁶ Albert Amlacher, *Zur Baugeschichte der evangelischen Pfarrkirche in Mühlbach*, în KVS, 27, nr. 6-7, 1904, p. 76-78.

⁴⁷⁷ Idem, *Die Vernichtung der Grabdenkmäler der evangelischen Pfarrkirche in Mühlbach*, în KVS, 27, nr. 8-9, 1904, p. 91-93.

⁴⁷⁸ Mariana Angelescu et alii, *op. cit.*, p. 110.

⁴⁷⁹ SJHANR, fond *Scaunul Săsesc Sebeș*, 7/1731 și 8/1731.

Călin Anghel

această reședință pe un preot stând cu un frate convers; în curte mai rămân încă zidurile întregi, și aproape în stare perfectă, ale unei biserici vechi, mari și înalte. Dar în clipa de față catolicii au doar o capelă sărăcăcioasă de mărimea unei cămaruțe de culcare ceva mai mare [...]”⁴⁸⁰.

În anul 1740, biserica și anexele mănăstirii au fost renovate, în stil baroc, cu sprijinul împărătesei Maria Tereza, după cum o arată și inscripția plasată deasupra intrării în biserică⁴⁸¹. Biserica acesteia a fost din nou sfințită, primind hramul Sf. Bartolomeu, pe care îl are și în prezent.

După cum s-a arătat, populația orașului este într-un proces de creștere, lent, dar cu unele oscilații, cauzate de evenimente grave, cum a fost epidemia de ciumă din anul 1738, care a făcut mai mult de 200 de victime la Sebeș. La începutul secolului al XVIII-lea, în 1703, orașul avea 1933 de locuitori. 997 dintre aceștia locuiau în orașul *interior*, în 158 de case⁴⁸². Numărul acestora nu se va modifica semnificativ în deceniile următoare. Două conscripții realizate în deceniul al treilea al secolului al XVIII-lea precizează doar numărul total al caselor din Sebeș, incluzând și suburbiile românești: 278 în cea din 1722⁴⁸³ și 277 în cea din 1724⁴⁸⁴. Din aceste date, se poate observa faptul că în primul sfert al secolului numărul locuitorilor orașului nu a crescut, situându-se în jurul cifrei 1900. Creșterea demografică este mai semnificativă abia în a doua jumătate a secolului și a fost cauzată atât de sporul natural, cât și de stabilirea aici a unor emigranți provenind din Germania și Austria. Acest ultim eveniment însă nu a afectat, din punct de vedere demografic, orașul *interior*, deoarece noii veniți s-au așezat în afara zidurilor, în partea de nord a localității. O conscripție din anul 1783 consemnează că orașul Sebeș avea 4040 de locuitori: 1715 germani, dintre care 510 erau Durlach-eri și Hanau-eri, 2110

⁴⁸⁰ Călători străini despre țările românei, vol. IX, București, Editura Academiei Române, 1997, p. 220.

⁴⁸¹ Mihaela-Sanda Salontai, *op. cit.*, p. 203.

⁴⁸² Theobald Streitfeld, *op. cit.*, p. 121-135 (vezi anexa studiului).

⁴⁸³ SJHANR, fond Scaunul Săsesc Sebeș, 8/1722, f. 7.

⁴⁸⁴ SJHANR, fond Scaunul Săsesc Sebeș, 18/1724, f. 1.

români, 85 de greci și 130 de țigani. Potrivit unei alte conscripții datând din 1785, între zidurile orașului existau 284 de case locuite de 241 familii de sași. În suburbii trăiau aproape 500 de familii de români, 17 de greci și 26 de țigani⁴⁸⁵.

Orașul *interior* este, în continuare, împărțit, din punct de vedere administrativ în cele patru *quartale* amintite: *Jacobi*, *Siculorum*, *Rosarum* și *Petri*. Din cuantumul impozitelor care reveneau fiecărui *quartale*, în 1720 observăm că *Siculorum*, cu 42 de familii era cel mai mare dintre ele, fiind urmat de *Jacobi* cu 39, *Rosarum* cu 38 și *Petri* cu 29⁴⁸⁶. Cifrele diferă uneori de la an la an, însă diferențele nu sunt notabile. Dintr-un tabel despre noua împărțire a livezilor, ogoarelor și a viilor, în care sunt consemnați locuitorii celor patru *quartale*, din anul 1724 observăm că *Rosarum* era cel mai mare dintre ele, având cei mai mulți locuitori, 40 de familii. Urmau *Siculorum* cu 39, *Jacobi* cu 38 și *Petri* cu 32⁴⁸⁷. În total existau aproximativ 150 de gospodării, la care trebuie adăugate și cele ale căror proprietari erau scutiți de plata impozitelor și vom ajunge la totalul de 158, relevat de conscripția de la începutul secolului.

Arhitectura civilă este ceva mai bine cunoscută acum, deoarece, pe lângă faptul că s-au păstrat multe imobile datând de acum, există și mai multe informații referitoare la ele, provenind din descrierile făcute în epocă, dintr-o vedută realizată de I. I. Haas în anul 1736, dar și dintr-un plan al orașului datând din anul 1769. În anul 1782, Johann Lehmann (Christopher Seipp) călătorind de la Bratislava la Sibiu, a trecut și prin Sebeș și a realizat o descriere a acestuia:

„[...] Între zidurile cetății nu sunt mai mult de 200 de case. Orașul e curat săsesc. Sunt în el franciscani. Mahalalele sunt locuite de români, două din străzile sale de sași, altele de badenezi, emigranți din cauza religiei [...]”.

⁴⁸⁵ Ioan Frățilă, Maria Andrițoiu, *op. cit.*, p. 164, nota 17.

⁴⁸⁶ SJHANR, fond *Scaunul Săsesc Sebeș*, 5/1720, 22 f.

⁴⁸⁷ SJHANR, fond *Scaunul Săsesc Sebeș*, 27a/1724, 2 f.

Călin Anghel

A amintit și existența unui han „La Mielul Alb”, cu camere curate și a unei prăvălii armenesti (probabil pe strada Grecilor, în afara zidurilor). De asemenea, remarcă bogăția parohiei evanghelice⁴⁸⁸. Câțiva ani mai târziu, după 1790, același Johann Lehmann scria:

„[...] Sebeșul mai era încă la începutul domniei lui Iosif al II-lea oraș sășesc. Apoi i s-a luat, curând privilegiul de oraș, fiind coborât la rangul de târg. De la începutul domniei lui Leopold (al II-lea), târgul a devenit din nou oraș.[...] Un argintar din Königsberg are aici o industrie foarte frumoasă. Turnătoria de clopote lucrează pentru Transilvania întregă [...]”⁴⁸⁹.

Dar, după cum s-a amintit, cea mai amplă și amănunțită descriere a orașului este cea făcută de Georg Marienburger (1751-1827), în anul 1785, în lucrarea *Topographie der Stadt Mühlbach*, publicată în *Hermannstädter Zeitung*. Autorul a descris amănunțit fortificația orașului, oferind informații valoroase despre porțile principale și despre barbacanele acestora. Nu a omis nici turnurile și curtile cetății și a reprodus inscripțiile existente pe acestea. A amintit de existența șanțurilor inundate și a lacurilor din jurul cetății, ca elemente suplimentare de fortificare, care în acea perioadă au fost asanate, umplute cu pământ și transformate în grădini.

De asemenea, a descris și alte clădiri din interiorul incintei între care amintim: biserica parohială evanghelică, mănăstirea franciscană, primăria și casa parohială. A prezentat, sumar, locuința preotului evanghelic și a predicatorului, care au camere spațioase și sunt bine clădite. În fața celei de a doua este situată clădirea școlii

„ [...] ridicată din nou din temelii în anul trecut, pentru învățători. Are două etaje și este lungă de 14 stânjeni și lată de 5 [...]”⁴⁹⁰.

⁴⁸⁸ *Călători străini despre țările române*, vol. X/1, București, Editura Academiei Române, 2000, p. 576-577.

⁴⁸⁹ *Ibidem*, p. 617.

⁴⁹⁰ Apud Sebeș, *Atlas*, p. X.

A descris și clădirea din colțul de sud-est al incintei bisericii, un fost turn, ridicat peste o capelă datând din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, care a suferit transformări repetate, ca cea din 1716, când a fost pregătită pentru a adăposti Primăria orașului.

Clădirea Primăriei era situată în frontul stradal ce delimita în partea de nord Piața Mare. Era un edificiu de mari dimensiuni care a suferit degradări însemnate de-a lungul timpului, iar reparația ei completă costa foarte mult. De aceea s-a optat pentru amenajarea unui alt spațiu cu aceeași destinație. În afara vedutei din 1736, în care se poate percepe partea superioară a clădirii vechi a primăriei, se mai cunoaște o fotografie înfățișând această clădire, realizată cu câțiva ani înainte de demolarea ei la sfârșitul secolului al XIX-lea.

Fig. 23. Primăria veche - demolată în 1880

Era o construcție cu parter și etaj, cu planul în forma literei L, cu o fațadă principală dominată de orizontalele unui bandou amplu profilat, ce marca separarea dintre etaje și a unei cornișe asemănătoare. Cea din urmă era și baza unui pinion, cu jumătatea superioară acoperită de o parte a învelitorii, în soluția de acoperire de tip „morăresc”. În partea centrală, fațada parterului era

străbătută de o deschidere carosabilă de formă semicirculară în partea superioară, flancată de ferestre de mărime medie. La nivelul etajului, fațada avea cinci deschideri de ferestre mai mari decât cele ale parterului și era ritmată de șase lesene, câte două, flancând o fereastră, și susținând cornișa. Mansarda avea trei mici ferestre, iar învelitoarea era ascuțită și înaltă.

În secolul al XVIII-lea, pătrund în arhitectura civilă și religioasă elemente structurale și decorative de factură barocă. Primele se vor regăsi în casele sebeșenilor sub forma unor portaluri sau bolți în formă de mâner de coș. Elementele decorative se limitează la mici detalii ale fațadelor sau stucaturi plasate pe bolțile parterului sau pe tavanele etajelor. Case datând din această perioadă se găsesc pe întreaga întindere a orașului interior: *Rosengasse* (str. 24 Ianuarie), la nr. 2, clădire monument, având parter și etaj sau *Petrigasse* (bd. Lucian Blaga - parțial), nr. 32, cu parterul străpuns de o intrare pietonală, semicirculară în partea superioară, flancată de câte două mici ferestre, cu cinci ferestre mai mari la etaj și cu acoperișul mansardat.

Veduta realizată de I. I. Haas în anul 1736 este, de asemenea un izvor important în reconstituirea imaginii orașului în prima jumătate a secolului al XVIII-lea (**fig. 24**). Acuarela originală are dimensiunile de 58 x 27 cm și reprezintă o vedere de ansamblu a Sebeșului⁴⁹¹. Orașul este văzut dinspre nord-est, de pe o mică ridicătură, naturală, numită „Gorgan”. În compoziția vedutei, două sunt elementele cele mai importante care rămân în atenția privitorului: silueta masivă a bisericii parohiale, situată în centrul localității și zidul de incintă care înconjoară orașul, împreună cu turnurile sale. Sunt reprezentate opt turnuri: turnul poligonal, în colțul de nord-est, turnul porții de nord, turnul *cizmarilor*, din colțul de nord-vest, turnul *Croitorilor* sau al *Studentului*, în colțul de sud-est și alte patru turnuri, unele dispărute între timp, despre care nu se cunoaște decât faptul că ele făceau parte din ansamblul Porții de Sus a cetății, dinspre Sibiu, dispuse la extremitățile și pe zidul barbacanei, care întărea această poartă⁴⁹². Din această

⁴⁹¹ Eugen Hulea, Theobald Streitfeld, *op. cit.*, p. 669.

⁴⁹² Gheorghe Anghel, *op. cit.*, p. 162.

reprezentare se putea înțelege, în mod eronat, că latura e est a fortificației ar fi fost mai lată decât cea de nord sau de sud. Această impresie este dată de reprezentarea de către autor atât a zidului propriu-zis, cât și a barbacanei din partea de est a incintei.

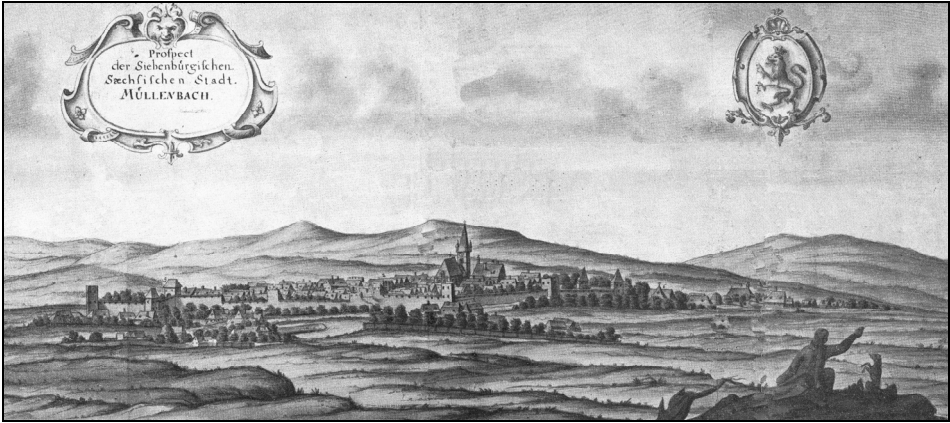

Fig. 24. Orașul Sebeș în anul 1736 – vedută – de I. I. Haas

În centrul compoziției este dispusă biserica parohială, redată în configurația ei caracteristică: corul gotic, înalt, corpul bazilical, scund și o clopotniță înaltă și masivă, având fleșa înconjurată de cele patru turnulețe. Aceasta este probabil singura imagine a corului bisericii dinainte de restaurarea de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, când, în anul 1798, galeria de piatră care înconjura corul în partea superioară a fost demontată. În imediata vecinătate a bisericii este reprezentată o clădire, cea mai mare dintre cele civile, vechea primărie a orașului. Se disting și fronturile stradale corespunzând *Sikulorumgasse* (bd. *Lucian Blaga* - parțial) și *Jakobigasse* (str. *Mihai Viteazul*), iar în apropierea turnului octogonal trebuia să fie ruina vechii mănăstiri dominicane, care va fi refăcută în timpul împărătesei Maria Tereza. În exteriorul incintei este reprezentată o biserică, în mijlocul suburbiei românești, cu altarul orientat spre nord (în realitate altarul acesteia era dispus spre răsărit). Această biserică a fost construită la sfârșitul secolului al XVII-lea sau la începutul celui următor, în cimitirul românesc⁴⁹³,

⁴⁹³ Nicolae Dănilă, *op. cit.*, p. 320-321.

din care în prezent se mai păstrează doar absida, transformată în criptă. Înspre est, sunt vizibile câteva case, în zona numită *Gusu*, iar partea de nord este pustie, aici se vor așeza câțiva ani mai târziu primele grupuri de emigranți proveniți din sud-vestul Germaniei (Durlach și Hanau). Există mai multe neconcordanțe între unele detalii ale vedutei și realitate, multe dintre ele explicabile prin poziția pe care a ocupat-o autorul și de cât de mult putea cuprinde acesta cu privirea din întinderea orașului.

Fig. 25. Plan al orașului Sebeș – 1769

Planul orașului Sebeș datând din anul 1769 este cea mai veche reprezentare de acest gen a orașului, cunoscută până în prezent (fig. 25)⁴⁹⁴. Harta este alcătuită din mai multe file color și cuprindea întregul teritoriu al Scaunului Sebeș și poate fi găsită în

⁴⁹⁴ Michael Fleischer, *op. cit.*, p. 129-136.

Arhiva de Război de la Viena⁴⁹⁵. Planul orașului a adus o serie precizări importante în unele aspecte puțin cunoscute până la descoperirea lui. Importante sunt detaliile observate în dreptul porților de est și vest ale fortificației orașului și anume barbacanele cu toate amenajările sale defensive suplimentare. Se disting cu claritate și forma și elementele care intrau în alcătuirea fortificației bisericii, cunoscute parțial din descrierea realizată de Ferdinand Baumann în a doua jumătate a secolului al XIX-lea⁴⁹⁶. De asemenea, se poate observa faptul că nu apare reprezentată, în partea de vest a Pieței Mari, adosată incintei bisericii, Hala măcelarilor. Ea a fost construită, în forma actuală, se pare, în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, iar până la acea dată, acea funcție o putea îndeplini o amenajare mai simplă, din lemn, realizată pe zidul fortificației bisericii.

Fig. 26. Piața Mare a orașului Sebeș
(acuarelă de Rudolf Pühringer, 1937)

În schimb, ea apare reprezentată într-o acuarelă semnată de Rudolf Pühringer, în anul 1937, în care a reprodus o vedere din

⁴⁹⁵ *Ibidem*, p. 132.

⁴⁹⁶ Ferdinand Baumann, *Zur Geschichte von Mühlbach*, în *PUM*, 1882, p. 1-76.

Călin Anghel

anul 1820, o panoramă a Pieței Mari, mărginită la sud de un scurt front stradal (**fig. 26**). Lucrarea este importantă deoarece ne demonstrează că imobilele din această parte a orașului nu au suferit decât transformări minore, care țin de decorul de fațadă, și, de asemenea, se pot identifica și culorile în care au fost zugrăvite fațadele caselor la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea.

Din aceeași imagine se observă că pe arealul pieței nu au existat construcții, nici alte amenajări urbanistice și absența totală a vegetației. Șanțul inundat care străbate principalele străzi ale orașului este de asemenea reprezentat, traversat, din loc în loc, de mici podețe din lemn.

Compoziția este întregită și înviorată de prezența unor personaje. Două căruțe, lângă care stau de vorbă câțiva țărani, un bărbat și o femeie măturând și câțiva orășeni plimbându-se apar reprezentați în arealul pieței, iar în fața caselor: un hornar, câțiva comercianți și un soldat. În subsolul imaginii, autorul prezintă numele proprietarilor imobilelor reprezentate, din 1820 până în 1937, când a realizat acuarela⁴⁹⁷.

⁴⁹⁷ Călin Anghel, *Orașul Sebeș în reprezentări de epocă*, în *AUA Historica*, 10/I, 2006, p. 190.

V.2. SUBURBIILE ROMÂNEȘTI: GENEZĂ ȘI EVOLUȚIE URBANISTICĂ

La Sebeș, românii locuiau într-o suburbie - *Hochstadt*⁴⁹⁸ - situată în partea de vest a orașului *interior*, de-a lungul râului, pe malul stâng al acestuia, iar mai târziu și în grădinile sașilor, în jurul fortificației orașului, în ceea ce se numea *Măierimea*. Suburbia românească a fost amintită, pentru prima dată, într-un document, în anul 1531, când Ioan Zápolya le mulțumea sașilor din oraș și românilor din suburbie pentru sprijinul acordat împotriva lui Ferdinand I de Habsburg⁴⁹⁹. Ea s-a constituit și dezvoltat pe malul stâng al râului Sebeș, de-a lungul acestuia. Există puține referiri la ea, datând din secolele XVI și XVII⁵⁰⁰. În secolul următor este amintită mai des în documente. Din anul 1662 datează prima atestare documentară a protopopiatului ortodox din Sebeș, iar unul dintre cei mai cunoscuți protopopi din această perioadă a fost Nicolae Pop, amintit în documente în anul 1682⁵⁰¹. Andreas Heitz afirma, în anul 1895, că suburbia românească figura deja în documente datând de la sfârșitul secolului al XVII⁵⁰². Se face referire la ea ca la o așezare de sine

Fig. 27. Suburbia
românească

⁴⁹⁸ SJHANR, fond *Scaunul Săsesc Sebeș*, 6/1705, f. 1.

⁴⁹⁹ Ferdinand Baumann, *Zur Geschichte von Mühlbach 1526-1571*, în *PUM*, 1889, p. 83, nr. 15.

⁵⁰⁰ Nicolae Dănilă, *op. cit.*, p. 317.

⁵⁰¹ Gheorghe Fleșer, *Biserici românești de zid din județul Alba*, Alba Iulia, Editura Altip, 2001, p. 131.

⁵⁰² Apud *Sebeș*, *Atlas*, p. XII.

stătătoare în tabelele de impunere, dar în cazul conșcripțiilor ea apare ca o parte componentă a orașului Sebeș.

Era străbătută de o stradă principală lungă, aproape paralelă cu râul Sebeș, din care, în zona mediană se ramificau, spre vest, trei ulițe, paralele între ele, formând un fel de rețea (**fig. 27**). În părțile superioară și inferioară ale străzii principale, parcelele de pământ, înguste și alungite, sunt orientate pe direcția est-vest și sunt perpendiculare pe stradă, pe ambele părți ale acesteia. Locuințele respectă, la rândul lor, în dispunere, orientarea parcelei. În zona mediană a străzii principale, între ulițele amintite, parcelele au forme asemănătoare, dar dimensiuni mai mici. Ele sunt perpendiculare pe ulițele aferente sau pe strada principală, casele respectând orientarea parcelei.

Informații referitoare la arhitectura caselor din suburbia românească a Sebeșului, din primele secole ale existenței sale nu s-au păstrat, iar această porțiune a orașului nu a fost încă cercetată arheologic. Erau, probabil, locuințe de suprafață, la început cu o singură încăpere, iar mai târziu cu două camere, independente, cu intrări separate, una destinată locuirii, iar cealaltă păstrării proviziilor. Camera mai mare era în același timp bucătărie, pentru servitul mesei și cameră pentru dormit. Focul se făcea pe o vatră deschisă având deasupra, agățată de tavan, un fel de „hotă”, confecționată dintr-o împletitură de nuiete și tencuială, care capta fumul și îl conducea în pod. Intrarea directă în camera de locuit permitea pătrunderea aerului rece, iar pentru înlăturarea acestui neajuns a fost construită pe toată fațada sau doar în dreptul intrării o prispă. Ulterior, vatra deschisă a fost înlocuită de o instalație ceva mai complicată, un soclu, peste care se ridica un cuptor care va ocupa aproape un sfert din suprafața tindei⁵⁰³. Construcțiile au fost însă, de timpuriu, influențate de arhitectura săsească. Din planul orașului datând din anul 1769 se poate observa faptul că majoritatea caselor românilor din suburbie aveau planul dreptunghiular, cu latura mică dispusă spre stradă. Probabil erau acoperite cu paie sau șiță, iar între pantele ascuțite ale învelitorii, pe laturile mici existau mici frontoane triunghiulare

⁵⁰³ Grigore Ionescu, *op. cit.*, p. 59.

după moda săsească. Într-o fotografie datând din anul 1910 a fost surprinsă una dintre ultimele case din Sebeș, din strada *Suseni* (*Oberegasse*), care mai era acoperită cu paie (**fig. 28**).

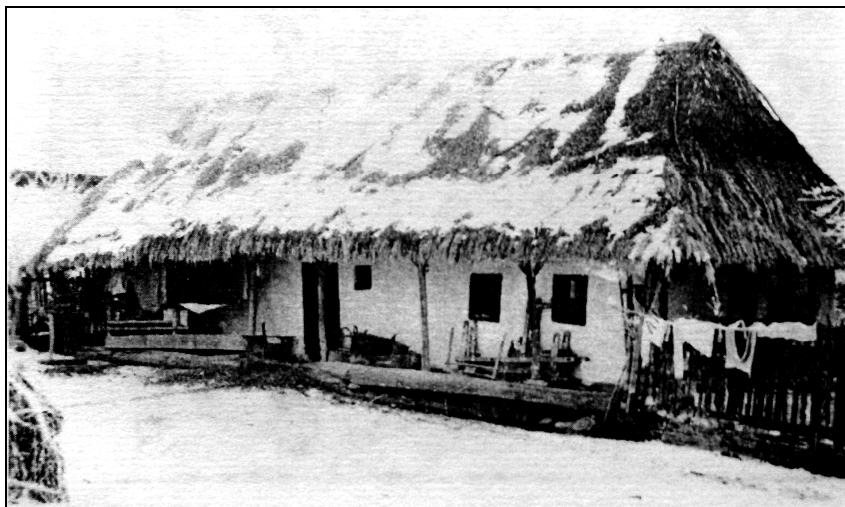

Fig. 28. Casă din suburbia românească – str. *Suseni* (*Oberegasse*) – 1910.

Era o construcție din chirpici, de plan dreptunghiular. Fațada sudică era precedată de un mic pridvor, aproape complet deschis. În centrul acesteia era situată ușa de acces, flancată de câte două ferestre. Învelitoarea de paie, destul de înaltă, avea patru ape⁵⁰⁴. La fel arătau, probabil, cele mai multe dintre casele locuitorilor suburbiei românești.

Potrivit conscripției din anul 1703, în suburbie existau 68 de case locuite de 465 de persoane⁵⁰⁵. Numărul acestora a crescut, iar într-un tabel de impunere în bani și alimente pentru întreținerea armatei în iarna anului 1722 figurau 98 de contribuabili⁵⁰⁶. La sfârșitul secolului al XVII-lea sau la începutul secolului al XVIII-lea, în cimitirul suburbiei, a fost construită prima biserică din piatră a românilor din Sebeș. Ea a fost zidită, probabil, în timpul protopopului Nicolae, atestat documentar între 1682 și 1700 (1703)

⁵⁰⁴ Ion Raica, *op. cit.*, p. 245.

⁵⁰⁵ Theobald Streitfeld, *op. cit.*, anexa studiului.

⁵⁰⁶ SJHANR, fond *Scaunul Săsesc Sebeș*, 22/1722, f. 1.

Călin Anghel

și era o biserică de tip sală având: pronaos, naos și absidă semicirculară. Prima atestare a acesteia datează din anul 1733, când într-o conscripție este amintită ca edificiu de cult pentru 262 de familii de români uniți (1310 persoane)⁵⁰⁷. În veduta lui I. I. Haas din 1736, este reprezentată și biserica având altarul orientat spre nord, dar, în realitate, acesta este dispus spre răsărit⁵⁰⁸. Biserica a fost revendicată de către credincioșii români care au revenit între timp la ortodoxie. În perioada 1756-1762, a fost folosită de credincioșii ortodocși, care, mai târziu, între 1778 și 1783, și-au construit altă biserică, la mică distanță de cea veche, în partea de sud a cimitirului, care le-a fost alocată, în acest sens⁵⁰⁹. În prezent, din biserica veche, se mai păstrează absida, în care accesul se realiza printr-o catapeteasmă de cărămidă, ale cărui uși, diaconești și împărătească, zidite după dezafectare, pot fi încă identificate.

Fig. 29. Absida vechii biserici românești – în prezent, criptă

Era necesară construirea unei noi biserici, deoarece comunitatea ortodoxă din Sebeș se afla în continuă creștere. Biserica, realizată din cărămidă, are hramul *Adormirea Maicii Domnului*.

⁵⁰⁷ Nicolae Dănilă, *op. cit.*, p. 320.

⁵⁰⁸ Eugen Hulea, Theobald Streifeld, *op. cit.*, p. 663-674.

⁵⁰⁹ Sebastian Stanca, *op. cit.*, p. 7.

Fig. 30. Biserica cu hramul *Adormirea Maicii Domnului* – 1783
(văzută dinspre nord-est)

Este o biserică masivă, greoaie, de tip sală, cu o navă acoperită cu o boltă semicilindrică, o absidă semicirculară, racordată printr-un decroș și un turn-clopotniță adosat laturii de vest⁵¹⁰. La jumătatea laturii de sud a fost înzestrată cu un mic pridvor (**fig. 31**).

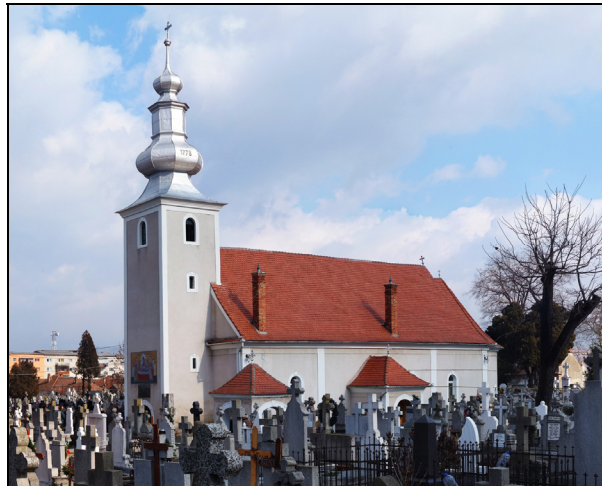

Fig. 31. Biserica cu hramul *Adormirea Maicii Domnului* – 1783
(văzută dinspre sud-vest)

⁵¹⁰ Gheorghe Fleșer, *op. cit.*, p. 126.

În descrierea lui Johann Lehmann (Christopher Seipp) din anul 1782 este amintită și suburbia românească din Sebeș: „[...] Mahalalele sunt locuite de români, două din străzile sale de sași, altele de badenezi, emigranți din cauza religiei [...]”⁵¹¹.

Potrivit descrierii lui Georg Marienburger, în anul 1785, în suburbie locuiau 248 de familii de români, 17 familii de greci și 23 familii de țigani la care se adaugă și 47 de văduve (cca. 1487 de persoane).

„[...] Suburbia se găsește în afara așa-zisei străzi a Grecilor și a locuințelor țiganilor, complet dincolo de râul Sebeș, și se aliniază de-a lungul unei singure străzi principale, lungi, care este tăiată de diferite străzi transversale urmărind cursul pârâului. Există aici două biserici, dintre care una este a neuniților, iar cealaltă aparține uniților români [...]”⁵¹².

În documente datând din secolul al XVIII-lea mai este amintită o suburbie, în care locuiau români și anume *Măierimea* orașului, dacă ea poate fi considerată un cartier. Orașul *interior* era înconjurat de grădini și ferme, de multe ori, de mari dimensiuni, care aparțineau fie unor particulari, fie unor organizații sau instituții orașenești. Există o grădină care aparținea Poștei, unde pășteau cai de schimb pentru cursele regulate, undeva în zona în care se află în prezent spitalul. De asemenea, dețineau grădini aici breslele și biserica⁵¹³. Aceste adevărate ferme erau locuite de români, care în schimb, prestau proprietarilor un număr de zile de muncă. Georg Marienburger scria în 1785

⁵¹¹ *Călători străini despre țările române*, vol. X/1, București, Editura Academiei Române, 2000, p. 576-577.

⁵¹² Apud Sebeș, *Atlas*, p. X.

⁵¹³ Informația provine din manuscrisul unui memoriu întocmit de Theobald Streitfeld, în anul 1961, și adresat Direcției Monumentelor Istorice din Comitetul de Stat pentru Construcții, Arhitectură și Sistemizare, p. 19 <mai departe, *Memoriu*> (vezi Călin Anghel, *Demersuri privind protejarea patrimoniului construit al orașului Sebeș: cazul Theobald Streitfel (1961) în AUA Historica*, 9/1, 2005, p. 337-342.).

„[...] de fapt sunt trei suburbii (cu cea a emigranților din Durlach-Hanau, n. n.), dacă vrem să includem și numeroasele și spațioasele măierii de care orașul este înconjurat [...]”⁵¹⁴.

Potrivit conscripției din 1703, 456 dintre românii sebeșeni erau *măiereni*. În documentele din deceniile următoare, multe dintre ele table de impuneri, numărul contribuabililor este fluctuant. În anul 1724 sunt consemnați 62 de contribuabili, capi de familie, ce aveau de plătit, împreună suma de 128,25 florini⁵¹⁵, iar doi ani mai târziu numărul lor ajunge la 72⁵¹⁶. În anul 1743 numărul lor va crește, ajungând la 90⁵¹⁷. În anul 1785, referindu-se la locuitorii din *măierii*, Georg Marienburger remarcă:

„[...] Deși nu am putut încă stabili numărul acestora, este totuși sigur că acestea au fost locuite, cu excepția a 13 văduve, de 126 de familii românești care trăiesc în cea mai mare parte din agricultură”⁵¹⁸.

De la același autor știm că *măieriile* erau dispuse în jurul orașului *interior*, pe teritoriul glacisului fortificației. Privind cu atenție planurile din 1769 și din 1769-1773, observăm o mai mare densitate a acestora în zonele de nord, nord-est, est și sud-est ale orașului *interior*, amplasate la distanțe variabile de incintă.

Erau, în realitate, grădini spațioase, de dimensiuni și forme relativ neregulate, la marginile cărora s-au construit și case. Nu am reușit să identificăm statutul așa-numitului cartier „la Greci”. Acesta este un mic cvartal situat la vest de orașul *interior*, între râul Sebeș, Canalul morii și un alt canal, în partea de sud, și este străbătut de la est la vest de *Griechengasee* (str. *Valea Frumoasei*), prin intermediul căreia se ajungea din orașul *interior* în suburbia românească.

⁵¹⁴ Apud Sebeș, *Atlas*, p. X.

⁵¹⁵ SJHANR, fond *Scaunul Săsesc Sebeș*, 31/1724, 2 f.

⁵¹⁶ SJHANR, fond *Scaunul Săsesc Sebeș*, 45/1726, 2 f.

⁵¹⁷ SJHANR, fond *Scaunul Săsesc Sebeș*, 2/1743, 8 f.

⁵¹⁸ Apud Sebeș, *Atlas*, p. X.

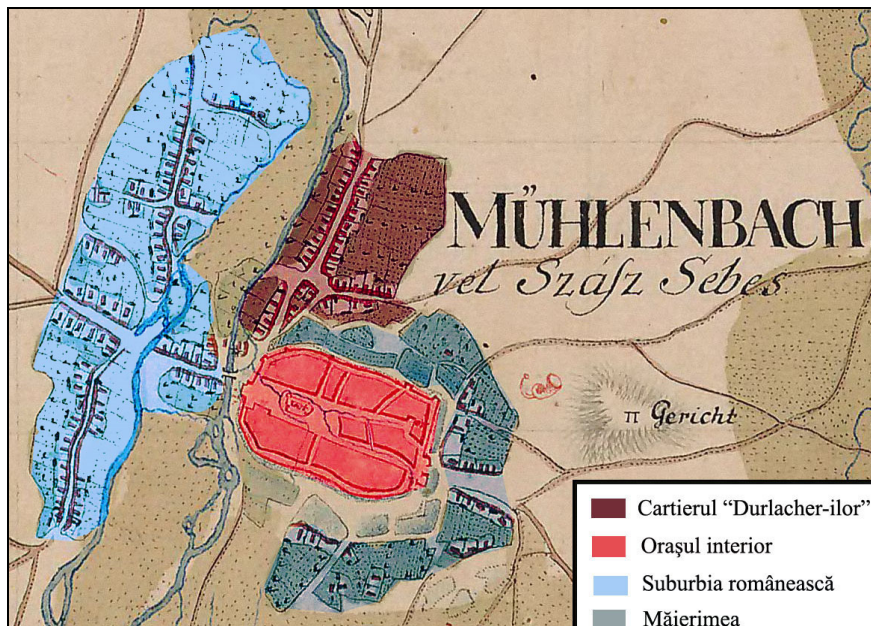

Fig. 32. Orașul Sebeș – ridicarea Iosefină (1769-1773) – detaliu: orașul interior și suburbiile

Paul Niedermaier consideră că cele 8-20 de loturi, constituite în partea de nord și sud a *Griechengasse* (str. *Valea Frumoasei*), între zidul cetății și locul unde se bifurca drumul spre Alba Iulia și Orăștie (care se afla dincolo de Canalul morii și dincoace de noul curs al râului Sebeș) reprezintă o extindere a cartierelor din orașul interior, spre vest. Șirurile noi de case au fost dispuse în prelungirea celor vechi, iar pajiștea intravilană dintre ele se îmbina cu cea din etapa anterioară⁵¹⁹. Această extindere s-a produs în faza finală de constituire a așezării, și a fost abandonată de către sași după cucerirea de către turci, în anul 1438⁵²⁰.

După cum s-a arătat, Georg Marienburger delimitează clar suburbia românească de acest grup de case. Iar, din datele pe care le deținem, nu putem preciza dacă, din punct de vedere administrativ, era considerat ca o parte a suburbiei românești, a *măierimii* sau avea un alt statut. În anul 1769, din analiza planului

⁵¹⁹ Paul Niedermaier, *op. cit.*, p. 54-55.

⁵²⁰ *Ibidem*, p. 60.

orașului, se poate observa că acest mic cartier avea cel mult 20 de gospodării. Georg Marienburger, deși face clar distincție între cele două, afirmă că în suburbia românească locuiau 17 familii de greci. Cum cartierul poartă numele „la Greci”, putem presupune că, din punct de vedere administrativ, era o parte a suburbiei românești. Theobald Streitfeld consideră că el s-a constituit în secolul al XVIII-lea.

Suburbiile românești nu erau diferite, ca aspect, de satele compacte din sudul Transilvaniei. Casele, de plan dreptunghiular, lipite unele de altele, aveau pe fațada îngustă, orientată spre stradă, câte două mici deschideri de fereastră. Între grupurile de case exista loc liber pentru porți, iar celelalte anexe, grajdul și șura erau amplasate în partea din spate a curții, separând-o de grădină⁵²¹.

⁵²¹ Theobald Streitfeld, *Memoriu*, mss., 1961, p. 19-20.

V.3. SUBURBIA EMIGRANȚILOR DIN DURLACH ȘI HANAU: CONSTITUIRE ȘI EVOLUȚIE URBANISTICĂ

În capitolul anterior s-a arătat că, încă din secolul al XVII-lea, orașul Sebeș înregistrase o rămânere în urmă în ceea ce privește numărul de locuitori. La începutul secolului al XVIII-lea, se constată o importantă creștere demografică a românilor din suburbii, sașii ajungând în ipostaza de a deveni minoritari. Deși populația orașului este în creștere în deceniile următoare, numărând aproximativ 2000 de locuitori în intervalul 1720-1740, potrivit unor estimări, aceasta va scădea brusc după epidemia de ciumă din 1738-1739, care a provocat 227 de decese. Aceasta a fost, probabil, una dintre cauzele principale în luarea deciziei de a se permite așezarea pe teritoriul orașului a unor emigranți germani în Transilvania. Orașul a ajuns în situația de a avea puțini contribuabili și de a nu-și putea plăti dările ce-i reveneau. În anul 1748, orașul avea o datorie de 82178,68 florini⁵²². Astfel, până în anul 1749 s-au stabilit la Sebeș mai multe grupuri de coloniști, în total 583 de persoane, majoritatea provenind din comitatul de marcă Baden-Durlach⁵²³. Între ei se găseau zidari, croitori, țesători, țărani și chiar un medic veterinar și un profesor. Din registrele bisericesti aparținând parohiilor evanghelice din Sebeș, Petrești și Pianu de Jos (Săsesc), s-au identificat 33 de localități de baștină ale noilor veniți. Aceștia proveneau, în principal, din zona superioară și mijlocie a Baden-ului de azi, iar, o mai mică parte, din Würtemberg și Bayern⁵²⁴. Cauzele emigrărilor au fost, se pare, de natură economică, generate de suprapopularea regiunii de baștină. Fiecare familie de nou veniți primea, la cerere, un loc de

⁵²² Alfred Möckel, *Aus Mühlbachs Vergangenheit*, Mühlbach, 1929, p. 17.

⁵²³ Anton Dörner, *op. cit.*, p. 87.

⁵²⁴ Albert Amlacher, *Heimatsorte der nach Mühlbach und Umgebung eingewanderten Baden-Durlacher*, în *KVS*, XI. Jahrg., 12, 1888, p. 125-129; Christian Möckel, *op. cit.*, p. 5-32.

casă, o vie, fânețe și alte facilități, cum ar fi ajutor în construirea unei străzi și scutirea de dări pe o perioadă de cinci ani⁵²⁵.

Noii veniți au fost așezați pe un teren situat în partea de nord a orașului *interior*, de-a lungul Canalului morii, la intersecția drumului vechi spre Alba Iulia, cu cel spre Daia Română. Noua suburbie era despărțită de cea a românilor prin acest canal și râul Sebeș, iar de orașul *intra muros* prin *măierii* (fig. II). Parcelele coloniștilor, destul de mari, erau orientate pe direcția est-vest și dispuse perpendicular pe stradă. Aceasta - *Altgasse* (str. *Progresului*) - era paralelă cu râul și, în partea sudică, se intersecta cu *Quergasse* (str. *Dorobanți*), constituită în anii următori, pe drumul ce ducea spre satul Daia Română, când aici s-au stabilit noi coloniști, luterani, veniți din Austria Superioară⁵²⁶.

Pe planul orașului din 1769 se observă cu claritate cartierul noilor veniți și faptul că în partea de vest a acestuia terenul era nefolosit. Casele, cu planul dreptunghiular, erau așezate la marginea parcelei aferente, cu latura mică spre stradă.

Emigrația nu s-a oprit.

În multe cazuri noii veniți au fost nemulțumiți de condițiile oferite de localitățile de adopție și au dorit să plece altundeva sau au decis să se întoarcă în țara natală. Împărăteasa Maria Tereza, aflând de aceste mișcări de populații a decis să stopeze fenomenul. În ciuda măsurilor luate și a tuturor neajunsurilor, în 1770 s-a mai așezat la Sebeș un grup de emigranți, ceva mai mic, numărând 176 de persoane, provenind, de această dată din Hanau.

Fig. 33. Cartierul „Durlacher-ilor”

⁵²⁵ Anton Dörner, *op. cit.*, p. 88.

⁵²⁶ *Ibidem*, p. 90.

Călin Anghel

La sosirea Hanau-erilor, teritoriul noii suburbii a fost împărțit în două, provocându-se astfel nemulțumirea Durlacherilor care s-au plâns autorităților orașului⁵²⁷. Astfel, în prelungirea parcelelor primilor au fost delimitate altele având dimensiuni asemănătoare și au fost date noilor veniți. La limita lor estică s-a constituit o nouă stradă – *Neugasse* (str. *Avram Iancu*) –, paralelă cu *Altgasse* (str. *Progresului*). A fost parcelat și terenul din partea de est a acesteia, iar *Quergasse* (str. *Dorobanți*) va uni, la sud, cele două străzi ale emigranților. Ei se autoadministrau și din 1771 aveau o școală proprie, dar, pentru oficierea cultului divin, mergeau la biserica evanghelică parohială din orașul *interior*.

În anul 1782 Johann Lehmann (Christopher Seipp) nota că „[...]mahalalele sunt locuite de români, două din străzile sale de sași, altele de badenezi, emigranți din cauza religiei [...]”⁵²⁸, iar trei ani mai târziu, Georg Marienburger realizează o scurtă descriere a acestui nou cartier:

„[...] cea de a doua suburbie este despărțită de cea românească numai de râul Sebeș și se găsește la miazăzi de acest râu. Este formată din două străzi principale și are, între altele, unele case bine construite. Strada care se găsește lângă râu s-a amenajat în 1749, de către cei din Durlach, iar cea dinspre nord-est, în 1771, de către cei din Hanau. Aici se găsesc, în afară de moara de cereale, o berărie, o moară de scoarțe și școala pentru copiii locuitorilor acestei suburbii germane, în care fetele și băieții sunt instruiți, de către un învățător propriu, în citirea în limba germană și în bazele creștinismului. În lipsa unei Case a Domnului, ei participă la serviciul divin în oraș. Numărul familiilor din această suburbie se ridică la 105, o cifră care le cuprinde și pe cele 15 văduve [...]”⁵²⁹.

Noua suburbie, ca înfățișare, nu era cu mult diferită de cea românească. Nu existau pe teritoriul ei construcții publice, iar casele aveau același tip de plan dreptunghiular, iar în fațada

⁵²⁷ Theobald Streitfeld, *Durlachisch-Hanauisches aus Mühlbach*, București, Editura Kriterion, 1984, p. 35.

⁵²⁸ *Călători străini despre țările române*, vol. X/1, București, Editura Academiei Române, 2000, p. 576-577.

⁵²⁹ Apud *Sebeș, Atlas*, p. X.

îngustă, orientată spre stradă erau, de obicei, trei deschideri de fereastră.

Prin colonizări s-a reușit, pentru moment, nu numai o creștere demografică, atât de necesară, ținând cont de situația dificilă în care se afla orașul, dar și o oarecare consolidare a elementului german în raport cu populația românească ce devenise majoritară. Treptat, diferențele dintre descendenții celor două valuri de colonizare mai importante au dispărut, iar suburbia va fi numită, de către băștinași, „a Durlacher-ilor” și în secolul al XIX-lea mulți dintre ei se vor muta în orașul *interior*, contopindu-se cu populația săsească⁵³⁰.

⁵³⁰ Theobald Streitfeld, *op. cit.*, p. 38.

VI. EVOLUȚIA URBANISTICĂ A ORAȘULUI SEBEȘ ÎN SECOLELE XIX-XX

Începând cu secolul al XIX-lea, orașul Sebeș înregistrează o nouă fază a existenței sale, marcată de tendințe de modernizare, care de multe ori, involuntar, au condus la distrugerea, parțială sau totală, a unor monumente. Se poate observa o tendință de ieșire a orașului *interior* din „izolarea” în care se afla în secolele trecute, și de a se realiza o mai facilă comunicare cu suburbiile. De asemenea, străzile înguste în anumite zone ale orașului nu mai corespundeau nevoilor impuse de modernizarea transporturilor din această perioadă și a fost necesară lărgirea lor. În cele mai multe cazuri, a avut de suferit fortificația orașului, care oricum își pierduse utilitatea, în condițiile în care de la începutul secolului al XVIII-lea, din timpul tulburărilor curuților, până la Revoluția de la 1848, Sebeșul a fost ferit de evenimente violente. Astfel, în zidul de incintă s-au realizat câteva breșe pentru acele străzi din orașul *interior* care puteau comunica cu altele din suburbii, iar accesul în acele zone era mult îngreunat de prezența zidului. Andreas Heitz menționa în descrierea orașului, pe care a realizat-o în anul 1894, și aceste lucrări care au vizat fortificația orașului. Prima spărtură a zidului s-a produs la capătul *Mariengasse* (str. *Cetății*), o fundătură de la început, care spre interiorul incintei comunica cu *Gasse hinter der Mauer* (str. *I. L. Caragiale*), ce va facilita accesul la *Mühlgasse* (str. *Decebal*), situată în afara incintei. „[...] Printr-o a doua spărtură în zidul orașului casele au obținut un acces nou, iar prin reducerea înălțimii acestuia, mai multă lumină.[...]”⁵³¹. Din această formulare, dar și din contextul ei, considerăm că autorul se referă la spărtura care s-a practicat la capătul nordic al *Rathausegasse* (str. *Pieții*), facilitându-se astfel accesul la cimitirul evanghelic. Strada era cunoscută sub numele de strada *Leșurilor* (*Leichen Gasse*) la sfârșitul secolului al XIX-lea. O soluție mai radicală a fost adoptată în cazul porților principale ale orașului,

⁵³¹ Andreas Heitz, *op. cit.*, apud Sebeș, *Atlas*, p. XI.

din est și din vest (de *Sus* și de *Jos*). După cum s-a amintit în capitolele anterioare, aceste porți aveau, pe lângă turnurile aferente și câte o puternică barbacană, de forma unei potcoave alungite, întărite cu turnuri, construite în secolul al XVII-lea. Aceste amenajări au fost și ele demolate, împreună cu porțile și turnurile aferente, excepție făcând un turn al porții de vest, care se păstrează și în prezent, și un fragment din arcul porții. Andreas Heitz relatează că demolarea ansamblului *Porții de Sus* se datorează și reacției guvernatorului, prințul Karl Borromaeus Schwarzenberg (1851-1858), care s-a împotmolit odată, în acel loc, cu trăsura, în noroi. Acolo era întotdeauna noroi, locul fiind umbrat de amenajările porții. Dar nu este exclus ca atunci să se fi înlăturat doar poarta și ceea ce a mai rămas din barbacană, aceasta fiind demolată deja în anul 1824, după cum se poate vedea într-o hartă a moșiei nobiliare Gusu, întocmită de inginerul J. Hahn⁵³². Dacă în dreptul *Porții de Jos* se distinge cu claritate barbacana, în dreptul celei *de Sus* sunt reprezentate trei fragmente de ziduri: două perpendiculare pe incintă, iar cel din mijloc, paralel cu cel din dreapta, îngusta drumul exterior în dreptul porții (fig. 34).

Fig. 34. Harta moșiei nobiliare Gusu, întocmită de ing. J. Hahn - 1824 - detaliu

⁵³² MMIRS, *Biblioteca documentară*, nr. inv., 183.

Nici celelalte componente ale fortificației orașului nu au fost ocolite de transformări. Turnul semicircular din colțul de nord-vest al incintei a fost transformat în locuință. Aceeși soartă a avut-o și turnul porții de nord, care din anul 1819 a devenit locuința unui particular⁵³³. Același autor pomenește de existența unui al doilea turn pe latura de sud a incintei, cel al porții, prin care trecea drumul spre Petrești. Nu există alte informații referitoare la acest turn, iar, potrivit lui Andreas Heitz, acesta era de formă octogonală, iar poarta sa era deschisă doar accesului pietonal. A avut mult de suferit în urma incendiului din 1832 și nu a mai fost reparat. Mai târziu, oficialitățile orașului au decis demolarea acestuia.

Operațiile de desecare a lacurilor amenajate în jurul incintei orașului, ca elemente suplimentare de fortificare, nu s-au încheiat în secolul al XVIII-lea și vor continua și acum. Ele sunt apoi umplute cu pământ și transformate în grădini. Suprafața lacului, din apropierea turnului *Croitorilor (Studentului)*, a fost redusă la cea pe care o are în prezent, la jumătatea secolului al XIX-lea⁵³⁴.

Biserica evanghelică parohială a fost zugrăvită din nou în interior, în secolul al XIX-lea, iar în partea de nord a corului s-a construit o nouă sacristie pe locul celei vechi, gotice, demolată după adoptarea de către sași a Reformei luterane⁵³⁵.

Nu este ocolită de transformări nici fortificația bisericii. Latura sudică a zidului incintei a avut cel mai puțin de suferit, deoarece pe ea erau construite câteva case ale oficialilor bisericii și ai școlii. Latura de nord a acesteia, în schimb a fost complet demolată în anul 1870. Aceeși soartă a avut-o și latura de vest a fortificației, împreună cu toate clădirile adosate ei, inclusiv localul școlii, în anul 1863. Pe locul rămas liber s-a construit o nouă clădire, sediu al Gimnaziului evanghelic C. A. din Sebeș, lucrările încheindu-se în anul 1866⁵³⁶. Este vorba de o clădire de mari dimensiuni, cu un plan, în forma de U, având corpul central

⁵³³ Andreas Heitz, *op. cit.*, apud Sebeș, *Atlas*, p. XI.

⁵³⁴ *Ibidem*.

⁵³⁵ Mariana Angelescu et alii, *op. cit.*, p. 101.

⁵³⁶ *Sebeșul de altădată*, Sebeș, Albaprint, 2002, p. 28.

Călin Anghel

alungit și aripile întoarse spre biserică. Intrarea principală este dispusă în partea centrală a corpului principal, iar ferestrele etajului poartă un decor neogotic. În partea superioară poartă o inscripție *Bildung ist Freiheit* (educația înseamnă libertate) ce a fost ștearsă în timpul regimului comunist și repusă la locul ei, în anul 2001. Are o învelitoare înaltă, de țiglă și este una dintre puținele construcții ale orașului care îngreunează percepția bisericii parohiale evanghelice.

Fig. 35. Gimnaziul evanghelic C. A - 1866

În secolul al XIX-lea, în afara lucrărilor la edificiile publice, continuă și cele de construcție de noi locuințe sau de refacere a altora mai vechi. Aceste lucrări sunt mai intense în zona Pieței Mari a orașului, pe *Rosengasse* (str. 24 Ianuarie), *Petrigasse* (bd. *Lucian Blaga* - parțial) și părțile vestice ale *Jakobigasse* (str. *Mihai Viteazul*) și *Sikulorumgasse* (bd. *Lucian Blaga* - parțial). Aici sunt cele mai multe locuințe ale unor particulari din Sebeș, a căror construcție, sau modernizare, a avut loc în secolul al XIX-lea. Se poate deduce din această observație că Piața orașului și-a păstrat încă funcțiile, economică și socială, iar în apropierea ei locuiau cei

mai bogați dintre locuitorii Sebeșului⁵³⁷. De altfel, în anul 1890 strada se numea *Herren Gasse* – *Strada Domnilor*. În general, este vorba de construcții de mai mari dimensiuni, mai înalte decât cele învecinate, ce neglijează echilibrul la nivel de cornișă pe care clădirile construite în secolele trecute îl respectă. Nu sunt construcții deosebite, din punct de vedere arhitectural și poartă un decor de fațadă simplu, cu influențe ale stilurilor neoclasice și eclectic⁵³⁸.

Una dintre cele mai cunoscute și mai importante construcții, a cărei refacere aproape integrală a avut loc în secolul al XIX-lea este Casa Franz Binder, situată în colțul de sud-vest al Pieței Mari, pe *Petrigasse* (bd. *Lucian Blaga* - parțial). Este vorba de o clădire de mari dimensiuni, construită în secolul al XVIII-lea, care poate fi văzută în acuarela lui Rudolf Pühringer, amintită mai sus, care reproducea o vedere din 1820, când era sediul garnizoanei orașului. În anul 1861 a fost cumpărată de către exploratorul și colecționarul Franz Binder⁵³⁹, care a renovat-o, înzestrând-o cu o nouă fațadă de manieră eclectică⁵⁴⁰. Fațada parterului este străpunsă de un portal dreptunghiular, flancat de doi pilaștri viguroși ce susțin o arhitravă, peste care, sprijinit pe trei console, iese în rezalit un mic balcon, ce adăpostește o statuie ce o reprezintă, probabil, pe zeița Isis (Hera). Deasupra bandoului, sub ferestrele ce flanchează balconul, sunt amplasate două panouri dreptunghiulare din bazalt, pe care sunt reprezentate, în basorelief, scene din locurile din Africa prin care a călătorit proprietarul. Pe panoul din stânga sunt reprezentate piramidele lui Keops, Kefren și Mikerinos și câteva clădiri din Cairo. Pe celălalt panou sunt reprezentate: templul zeiței Isis din insula Philae, poarta de intrare în Cairo și portul de aici. În partea superioară a celor două ferestre, care corespund balconului, există

⁵³⁷ Călin Anghel, *Centrul istoric al orașului Sebeș: arhitectura civilă*, în *PA*, I, 2001, p. 195.

⁵³⁸ Viorica Guy Marica, *Discuții pe marginea eclecticismului în arhitectura secolului al XIX-lea*, în *RMMI*, XLIX, 2, 1980, p. 15-17.

⁵³⁹ Dorin O. Dan, Iulia Ramona Dan, *Casa Franz Binder din Sebeș*, în *PA*, II, 2002, p. 262-263.

⁵⁴⁰ Călin Anghel, *op. cit.*, p. 194-195.

Călin Anghel

un al treilea panou cu un basorelief ce reprezintă o caravană ce traversează deșertul Nubiei⁵⁴¹. În mortarul care acoperă zidăria a fost sugerat un apareiaj de piatră fasonată.

Fig. 36. Casa Franz Binder

Suburbiile orașului sunt și ele atinse de tendințele de modernizare. Populația românească, din suburbie și *măierii*, este într-o continuă creștere, iar credincioșii uniți și ortodocși se văd nevoiți să-și construiască noi biserici.

La 11 iunie 1818 a fost terminată, în „cartierul grecilor”, construcția unei noi biserici, cu hramul *Schimbarea la Față*, aparținând greco-catolicilor. Ea a fost ridicată din inițiativa și cu sprijinul episcopului Ioan Bob, dar și din contribuțiile enoriașilor. De asemenea, comunitatea unită din Sebeș a beneficiat și de sprijin din partea autorităților orașului care a contribuit cu bani din *Cassa alodială*⁵⁴².

⁵⁴¹ Dorin O. Dan, Iulia Ramona Dan, *op. cit.*, p. 263.

⁵⁴² Gheorghe Fleșer, *op. cit.*, p. 128.

Este o biserică de tip sală, alcătuită din pronaos, naos, cor îngust și absidă semicirculară în interior și poligonală la exterior, un turn și cu o plastică arhitectonică executată în stuc. Nava este împărțită în două spații egale acoperite cu calote eliptice alungite (boeme), iar absida, orientată spre nord, cu o semicalotă, străpunsă de penetrațiile ferestrelor. Edificiul, opera arhitectului clujean Antoniu Balog, a fost realizat în maniera stilului baroc târziu și se înscrie cronologic și stilistic în seria construcțiilor religioase ridicate de românii din Transilvania, începând cu secolul al XVIII-lea⁵⁴³. Orientarea nord-sud a bisericii se datorează formei și dimensiunilor parcelei pe care a fost zidită, dar și dorinței de a se facilita accesul credincioșilor direct din stradă.

Fig. 37. Biserica cu hramul Schimbarea la Față, 1818

Deoarece vechea biserică ortodoxă din cimitir s-a dovedit, de la început, a fi prea mică, se impunea construirea uneia noi, în condițiile în care comunitatea ortodoxă era într-o continuă creștere. Decizia a fost adoptată la începutul anului 1817, când a și început întocmirea unei liste de subscrieri. Protopopul Zaharie Moga a fost „sufletul” inițiativei și al întregii activități. Cu banii strânși în primăvara aceluiași an, „satul împreună cu negustorii (greci) și cu măerenii”⁵⁴⁴ au cumpărat un loc numit „Gruețu Dicului”, în apropierea malului stâng al râului Sebeș, după ce s-a

⁵⁴³ Idem, *Un monument de arhitectură aparținând barocului târziu la Sebeș*, în *Apulum*, XVIII, 1980, p. 271-276.

⁵⁴⁴ Sebastian Stanca, *op. cit.*, p. 5.

adresat o cerere Magistratului, în vederea aprobării ridicării noii construcții.

În anul 1818, Protopopul Zaharie Moga a încheiat un contract cu inginerul Adam din Miercurea Sibiului, pentru proiectarea bisericii și întocmirea listei cu necesarul, iar un an mai târziu va încheia un altul cu „palerul” Balog Antal din Cluj⁵⁴⁵. Lucrările, începute în mai 1819, s-au desfășurat anevoios și cu unele întreruperi, datorate greutăților materiale cu care se confrunta comunitatea ortodoxă, s-au finalizat în anul 1824. Ridicarea bisericii ortodoxe nu a fost și ea sprijinită financiar de autoritățile locale, prin *Cassa alodială*, deși au existat solicitări repetate în acest sens. S-a ajuns chiar la un proces cu orașul, care a durat mult timp, fiind întrerupt de revoluția de la 1848, și care, apoi, nu a mai fost reluat. Biserica, în realitate, nu era terminată, fiind amenajată doar provizoriu pentru a se putea ține slujbele în ea. Ea va fi finalizată și pregătită de sfințire în anul 1827⁵⁴⁶.

Deși se dorea să aibă hramul *Sfânta Treime*, după moartea a doi tineri, nepoți ai episcopului Vasile Moga, „întru pomenirea lor” biserica a primit hramul *Învierea Domnului*. Slujba de sfințire a avut loc în 21 octombrie 1828, la ea participând și episcopul Vasile Moga, fratele protopopului Zaharie Moga⁵⁴⁷.

Biserica este de tip sală și are în alcătuire o navă dreptunghiulară la care, în partea de răsărit, este racordată, printr-un mic decroș, o absidă semicirculară. Pe fațada de vest este adosat un turn-clopotniță cu secțiunea aproape pătrată. Edificiul a fost ridicat de același constructor care a condus și lucrările la biserica greco-catolică, terminate în anul 1818, „palerul” Balog Antal⁵⁴⁸. Nava este acoperită cu o boltă semicilindrică a cărei pânză este sprijinită de arce dublou, ce se descarcă pe pilaștri. Exteriorul sobru este ritmat de lesene unite în partea superioară cu

⁵⁴⁵ *Ibidem*, p. 6.

⁵⁴⁶ Gheorghe Fleșer, Ioana Rustoiu, Ana Dumitran, *Biserici românești de zid din județul Alba: Protopopiatul ortodox Sebeș*, vol. I, Alba Iulia, Editura Altip, 2005, p. 141.

⁵⁴⁷ Gheorghe Fleșer, Ioana Rustoiu, *Biserica ortodoxă „Învierea Domnului” din Sebeș*, Alba Iulia, Editura Altip, 2005, p. 10.

⁵⁴⁸ *Ibidem*, p. 15.

un decor ce amintește de banda lombardă, iar portalul sudic este precedat de un mic pridvor, ce amintește de cel al bisericii din cimitir (fig. 38).

Fig. 38. Biserica cu hramul *Învierea Domnului*, 1828

La începutul anului 1852, parohia ortodoxă a hotărât ridicarea unui sediu corespunzător pentru școala românească din Sebeș. La 1 septembrie 1875 s-a terminat construcția edificiului școlii, de lângă noua biserică ortodoxă, care, de acum, va funcționa cu cinci învățători. Un rol important în ridicarea acestuia l-a avut învățătorului Nicolae Sava⁵⁴⁹. Construcția, situată în partea de nord-est a bisericii ortodoxe, este o clădire de plan dreptunghiular, spațioasă, bine iluminată, cu parter și etaj, acoperită cu o învelitoare de țiglă în patru ape (fig. 38).

Una dintre consecințele lungii perioade de calm, pe care a traversat-o orașul Sebeș, de la începutul secolului al XVIII-lea, exceptând violențele prilejuite de confruntările de la 1848-1849, a fost o consistentă creștere demografică. În anul 1830, potrivit unei

⁵⁴⁹ Gheorghe Albu, *op. cit.*, p. 18.

conscripții, orașul avea 3000 de locuitori⁵⁵⁰, iar zece ani mai târziu, 4200⁵⁵¹. Între 1843 și 1846 populația Sebeșului crește la 4800 de locuitori⁵⁵². Tendința de creștere este evidentă și în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, populația numărând: 5083 de locuitori în 1857, 5790 în 1869-1870, 6244 în 1880 și 7754 în 1900⁵⁵³. Aceeași tendință este vizibilă și în ceea ce privește numărul caselor: 580 în 1813-1823⁵⁵⁴, 887 în anul 1838⁵⁵⁵, 1029 în 1857 și 1374 în 1900⁵⁵⁶. Nu deținem informații mai detaliate referitoare la calitatea construcțiilor, în special a celor din suburbii, dar, probabil, predominau cele ridicate din piatră și cărămidă.

Posesiunile sașilor din *măierii* au fost, treptat, parcelate și vândute, în special, românilor din Sebeș sau din împrejurimi⁵⁵⁷. Această evoluție, dublată de creșterea demografică, a condus la îndesirea fondului construit în suburbii și fostele *măierii*. De asemenea, au fost ocupate cu construcții și terenurile care, în planul orașului din 1769, apăreau acoperite cu livezi și grădini sau erau virane. Până la jumătatea secolului al XIX-lea, au fost ridicate case pe întregul teritoriu al fostelor *măierii*, ce înconjurau orașul *interior*. Cartierul „la Greci”, situat între râul Sebeș și Canalul morii se alungește, în secolul al XIX-lea, atât spre sud, cât, mai ales, spre nord, ajungând să se învecineze cu cel al „Durlacherilor” (**fig. 39**). Acum s-a constituit strada *Între Râuri* (*Mühlgasse*, str. *Decebal*), care pornea din strada *Grecilor* și traversa, spre nord spațiul cuprins între râu și Canalul morii, până la confluența acestora. Casele de pe *Griechengasse* (str. *Valea Frumoasei*), care traversa în zona mediană cartierul, erau comparabile cu cele din orașul *interior*.

⁵⁵⁰ Dorin O. Dan, *Contribuții demografice la istoria Sebeșului*, în *Apulum*, XL, 2003, p. 386.

⁵⁵¹ Aurel Răduțiu, Ladislau Gyémánt, *op. cit.*, p. 694.

⁵⁵² Ladislau Gyémánt, *op. cit.*, p. 182.

⁵⁵³ Dorin O. Dan, *op. cit.*, p. 387-388.

⁵⁵⁴ Aurel Răduțiu, Ladislau Gyémánt, *op. cit.*, p. 719.

⁵⁵⁵ Petru Suciu, *Din trecutul orașelor noastre ardelene. Numărul caselor urbane*, în *Societatea de Măine*, IV, nr. 19, Cluj, 1927, p. 254.

⁵⁵⁶ Dorin O. Dan, *op. cit.*, p. 387-388.

⁵⁵⁷ Andreas Heitz, *op. cit.*, apud Sebeș, *Atlas*, p. XII.

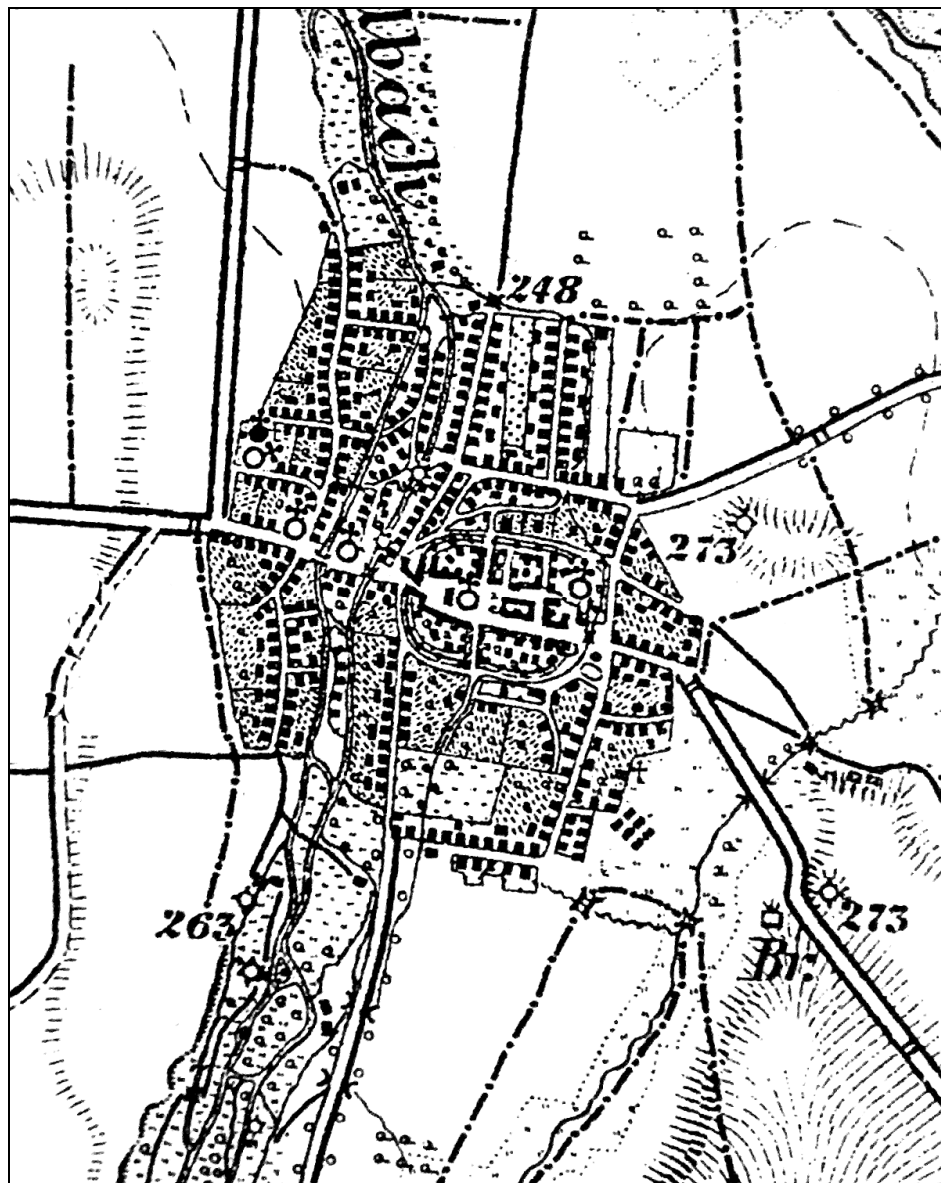

Fig. 39. Sebeș - planul zonei - detaliu;
ridicarea Francesco-Iosefină (1869-1873)

Călin Anghel

Aici locuiau, pe lângă negustorii armeni (greci), și familiile de români cele mai înstărite. Cartierul românesc va avea în continuare, aproximativ, aceeași întindere, dar și aici parcelele își înjumătățesc dimensiunile și fondul construit se îndesește. Construcțiile sunt dispuse de o parte și de alta a unei străzi principale, aproape paralelă cu râul Sebeș, ce se intersectează în zona mediană cu strada ce făcea legătura între orașul *interior* și drumul spre Orăștie – *Grosse Gasse* (str. *Augustin Bena*). Datorită faptului că, în raport cu râul, jumătatea sudică a străzii era dispusă în amonte, se numea *Suseni* (*Obere Gasse*, str. *Gaterului*), în timp ce jumătatea nordică, din aval, se numea *Joseni* (*Untere Gasse*, str. *Ștefan cel Mare*).

Și în cartierul „Durlacher-ilor” evoluția este asemănătoare. Cele trei străzi care intrau în compunerea lui se alungesc puțin, *Altgasse* (str. *Progresului*) și *Neugasse* (str. *Avram Iancu*), spre nord și *Quergasse* (str. *Dorobanți*) spre est. În anul 1894 Andreas Heitz relatează

„[...] Strada Transversală [...] ajunge fără un gol (de construcții) până la șoseaua înspre Daia Română și la strada Ienășești. Strada Nouă ajunge până la parcelele de cânepă, iar Strada Veche trebuie să cuprindă, în curând, în parcursul ei, și locul hingherilor [...]”⁵⁵⁸.

Orașul se extinde, de asemenea, înspre sud unde s-a constituit *Gieshübel Quer Gasse* (str. *Horea*) și est unde a apărut strada *Gorganului* și, în linii mari, atinge limitele în care se va dezvolta ulterior și care vor fi depășite abia în a doua jumătate a secolului XX. Din anul 1897, localitatea este racordată la rețeaua de căi ferate, după ce a fost inaugurată ruta Vințu de Jos – Sibiu.

La începutul secolului XX, continuă creșterea demografică începută în secolul trecut. Astfel, în anul 1910 orașul Sebeș avea 8073 de locuitori⁵⁵⁹. Numărul acestora va înregistra un ușor regres în deceniile următoare cauzat de cele două războaie mondiale.

⁵⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁵⁹ Dorin O. Dan, *op. cit.*, p. 388.

Astfel, în anul 1920 populația orașului va număra 7425 de locuitori, pentru ca, șapte ani mai târziu, să crească, din nou, ajungând la 8683⁵⁶⁰.

Numărul caselor înregistrează unele fluctuații în primele decenii ale secolului XX. Dacă în anul 1910 în Sebeș existau 1541 de locuințe, în 1920 numărul lor ajunge la 1526⁵⁶¹. Pentru anul 1925 cunoaștem o altă situație și anume cea a numărului de case din piatră și cărămidă. Acum, Sebeșul avea 1484 de case construite din materiale durabile, piatră și cărămidă, dintre care 1083 aparțineau locuitorilor români ai orașului⁵⁶². Nu deținem date potrivit cărora numărul total al locuințelor să fi scăzut între 1920 și 1925, în condițiile în care acum are loc o creștere a numărului locuitorilor. Ne explicăm că diferența dintre cele două cifre, prezentate în cazul anilor respectivi, era dată de existența unor case ridicate din chirpici.

În primii ani ai secolului XX, până la începerea războiului, în Sebeș s-au derulat importante lucrări de modernizare a orașului. În anul 1906 a fost pusă în funcțiune o centrală hidroenergetică, care va furniza orașului energia electrică necesară pentru uz casnic și industrial. În iluminatul public s-a înlocuit acum gazul lampant cu energia electrică⁵⁶³. Pentru aducția apei a fost ridicat, în „Arini”, un canal suspendat pe piloni masivi.

În anul 1903, în cartierul sudic al orașului a fost construită o biserică a credincioșilor reformați calvini. Ea ocupă o parcelă de mari dimensiuni situată în apropierea colțului de sud-vest al incintei orașului *interior*, pe care era amenajată o grădină în anul 1890 ce aparținea Ocolului silvic. Este o biserică de tip sală alcătuită din navă, absidă poligonală și un turn-clopotniță adosat laturii opuse altarului. Orientarea bisericii este una neobișnuită având absida dispusă spre sud-est, iar turnul spre nord-vest.

⁵⁶⁰ *Ibidem*.

⁵⁶¹ Petru Suci, *op. cit.*, p. 254.

⁵⁶² Idem, *Desvoltarea orașelor ardelene - în baza unei anchete*, în *Societatea de Mâine*, IV, nr. 10-11, Cluj, 1927, p. 136.

⁵⁶³ Dorin O. Dan, *O contribuție de arheologie industrială transilvană. Uzina electrică Sebeș*, în *PA*, III, 2003, p. 218.

Sala bisericii a rezultat din intersectarea navei longitudinale, de formă dreptunghiulară, cu alta transversală, ale cărei laturi mici se află într-un ușor avans față de zidurile navei propriu-zise. Fațadele acestora sunt străpunse de câte trei ferestre dreptunghiulare, închise, în partea superioară, cu arce semicirculare. Ferestrele din centru sunt mai înalte, iar fațadele au în partea superioară pinioane triunghiulare. Zidurile navei sunt străpunse de câte două ferestre de mari dimensiuni având aceeași formă ca celelalte amintite. Acoperișul, articulat, cuprinde sub apele sale întreaga construcție. Turnul are trei niveluri marcate de bandouri profilate, cu deschideri de ferestre de dimensiuni și forme variate. Cele ale ultimului nivel au dimensiunile cele mai mari și forme ce amintesc de neogotic. Fleșa turnului, ascuțită, este confecționată din tablă.

În timpul mandatului primarului Johann Schöpp (1907-1918)⁵⁶⁴ s-a desfășurat o importantă activitate edilitar-urbanistică, în urma căreia mai multe instituții ale orașului au fost înzestrate cu sedii noi, moderne.

Astfel, în anul 1909 a fost construit noul sediu al primăriei orașului, după ce cel vechi, aflat într-o stare avansată de degradare încă din secolul al XVIII-lea, a fost demolat parțial în anul 1880. Noua construcție ocupă aceeași parcelă de colț, ce-i va determina și planul, în forma literei L. Din punct de vedere volumetric, are parter și etaj și o învelitoare ascuțită de țiglă. Dacă partea inferioară a fațadei, cea corespunzând parterului, este mai sobră, iar deschiderile de ușă și ferestre se finalizează în parte superioară prin arce în formă de

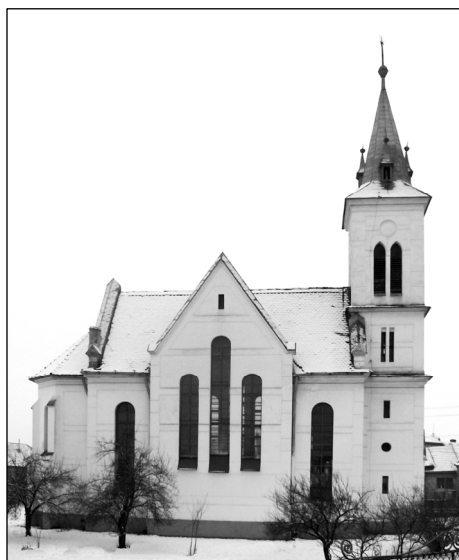

Fig. 40. Biserica reformată, calvină - 1903

⁵⁶⁴ *Sebeșul de altădată*, Sebeș, Albaprint, 2002, p. 30.

mâner de coș, nu aceeași afirmație se poate face referitor la partea superioară ce corespunde etajului.

Fig. 41. Primăria - 1909

Aici, deschiderile de fereastră se încheie, în partea superioară, cu arce frânte, fiind completate de un decor de factură neogotică, ce amintește de modenatura goticului. Cele trei ferestrele ale etajului aripii din stânga, au deasupra cornișei, fiecare, câte un fronton triunghiular. Aceeași porțiune a fațadei este ritmată de două bovindouri, ieșite în consolă, dispuse la extremități și de doi pilaștri, ce poartă în partea superioară elemente ce amintesc de fialele contraforturilor. Desfășurarea de fațadă are la bază un bandou sprijinit de console.

În anul 1910 a fost construit noul sediu al unității de cavalerie din partea de nord-est a orașului, în apropiere de drumul spre Daia Română⁵⁶⁵. Tot acum a fost construită și Baia de sare, în cartierul de est. În anul 1912 este construit, în cartierul sudic, spitalul Sf. Sofia, cu o capacitate de 80-100 de paturi⁵⁶⁶.

În aceeași perioadă a fost construit și sediul Poștei orașului. Clădirea este situată în partea de vest a orașului *interior*, în

⁵⁶⁵ *Kalender des Siebenbürger Volksfreundes*, Hermannstadt, XLIII, 1912, p. 122-123.

⁵⁶⁶ *Sebeșul de altădată*, Sebeș, Albaprint, 2002, p. 30.

imediate vecinătate a fortificației medievale, în exteriorul ei, la o distanță de aproximativ 4 m de zid. Construcția maschează o parte din incintă și un turn de poartă. Dacă în interiorul cetății, pe un amplasament preexistent, în zona Pieței Mari, în anul 1909 a putut fi construit un nou sediu pentru Primărie, sediul Poștei a trebuit să se construiască în afara acesteia, datorită faptului că centrul orașului era deja un ansamblu arhitectonic bine încheiat, iar pe de altă parte regimul proprietății ar fi îngreunat sau chiar ar fi făcut imposibilă găsirea, la acea dată, a unui lot de pământ necesar construcției. Astfel s-a optat pentru amplasamentul amintit, pe o mică parcelă situată la intersecția străzilor: *Griechengasse* (str. *Valea Frumoasei*) și *Mühlgasse* (str. *Decebal*), deoarece zona aceasta nu era ocupată decât de o mică clădire. Nu putem preciza momentul la care s-a ridicat construcția, dar el poate fi plasat după anul 1911⁵⁶⁷.

Amplasarea ei la o distanță așa mică de vechea incintă a orașului și optarea pentru o clădire de colț, cu fațada principală urmărind ambele străzi, amintite, au avut ca temei, probabil, dorința de reabilitare urbanistică a acestei zone, în condițiile modernizării orașului. Fortificația medievală își pierduse de mult rolul inițial, o parte a amenajărilor din zona porții de vest (barbacana, șanțul) a fost înlăturată în secolul al XIX-lea, iar drumul care ieșea din cetate, spre Alba Iulia și Orăștie, fiind tot mai circulat, nu mai putea fi îngustat de asemenea amenajări. Dintr-un plan al orașului datând din anul 1890, putem observa că pe actualul amplasament al clădirii exista o casă, cu un plan simplu, dreptunghiular, cu latura lungă dispusă perpendicular pe zidul cetății. Încă de la început, construcția a fost sediul Oficiului Poștal, iar strada din prelungirea sudică a *Mühlgasse* (str. *Decebal*), s-a numit *Postgasse* (str. *Dorin Pavel*), iar mai târziu strada *Poștei*, denumire pe care a păstrat-o mai multe decenii⁵⁶⁸. Clădirea, deși modernă, este monument de arhitectură, cu influențe stilistice de factură „1900”, în special în decorul fațadei principale și la nivelul

⁵⁶⁷ *Sebeșul în imagini de epocă*, Alba Iulia, Editura Altip, 1998, p. 24, vezi foto 27 – clădirea Poștei, la acea dată, nu era construită.

⁵⁶⁸ Călin Anghel, *Evoluția urbanistică a orașului Sebeș: suburbiile*, în *Ars Transsilvaniae*, XIV-XV, 2004-2005, p. 86.

frontonului. În plan are forma unui arc de cerc, ale cărui capete sunt orientate în lungul străzilor amintite. Din punct de vedere volumetric, imobilul are demisol, parter și etaj, toate tăvănite drept. Demisolul este destul de compartimentat, spațios, în același timp și bine aerisit prin intermediul unor mici goluri dreptunghiulare care se deschid în soclul construcției. Fiecărei ferestre de la parter îi corespundea, la demisol, câte o asemenea deschidere, cu latura mare dispusă orizontal. Parterul și etajul, și ele tăvănite, au încăperi spațioase și, în fațada principală, se deschid ferestre mari. Ele aveau ca decor, dispus perimetral, sugerat în tencuială, câte un ancadrament simplu, vopsit cu alb și cu un „bolțar” median în fiecare buiandrug superior. La parter, în centrul curbei descrise de fațadă, în locul ferestrei din prezent se deschidea intrarea principală. Ușa era ceva mai înaltă decât fereastra de azi și se ajungea la ea, de pe trotuar, urcând o scară cu 7-8 trepte.

Fig. 42. Poșta - începutul sec. XX

Partea superioară a fațadei, corespunzătoare etajului, era ritmată de lesene (sugerate în tencuială), care, câte două, flancau fiecare fereastră. Lesenele aveau câte o mică bază și se sprijineau pe bandoul care delimita nivelele, iar în partea superioară mici

capiteluri, unite de partea inferioară a unei frize, alcătuită dintr-o alternanță de panouri dreptunghiulare în relief și adâncite, sugerate, la rândul lor, în tencuială și care, din punct de vedere stilistic, amintește de friza dorică, alcătuită din metope și triglife. În prezent, acest decor se păstrează doar parțial: friza nu mai are acea alternanță, locul ei a fost luat de o bandă continuă de tencuială. Lesenele, executate mai stângaci, coboară acum și ritmează fațada și la nivelul parterului. În partea stângă a fațadei, la etaj, exista, pe lângă o fereastră de mai mici dimensiuni, și un mic balcon deschis în zid, semicircular în partea superioară, cu un parapet în partea inferioară, și care nu ieșea în consolă. În prezent, ambele deschideri sunt înzidite, iar locul lor a fost luat de o fereastră cu deschiderea apropiată celorlalte de la același nivel. Intrarea și ferestrele care o flancau, împreună cu cele trei ferestre situate la etaj, alcătuiesc partea centrală a fațadei. Ea este încoronată de un fronton, cu forma aproximativ triunghiulară, ale cărui laturi superioare desenează trasee ușor curbe și contracurbe, iar în colțuri, în partea inferioară, două volute. În partea centrală a frontonului, pornind din friză, era amplasat un medalion de formă ovală, iar în partea superioară există o deschidere cu aceeași formă. Ambele elemente erau flancate de două lesene. Acoperișul, în două ape, are în partea superioară, în spatele frontonului, un mic turn hexagonal, acoperit cu o fleșă destul de înaltă. Învelitoarea din țiglă de tip „solzi” este străpunsă de patru mici lucarne, câte două pe fiecare parte a fațadei. Fațada dinspre curtea interioară este mai sobră și are deschideri de fereastră mai puține și mai mici, corespunzând în special etajului. În centru, surprinzător, fațada iese în rezalit, căpătând aspectul unui mic turn, a cărui parte superioară se finalizează cu un fronton triunghiular, cu laturile ușor ondulate și cu vârful destul de ascuțit.

În anul 1916, la intersecția *Griechengasse* (str. *Valea Frumoasei*) cu *Postgasse* (str. *Dorin Pavel*) a fost construit un sediu nou pentru școala maghiară de stat, întemeiată în Sebeș la sfârșitul secolului al XIX-lea⁵⁶⁹. În mandatul aceluiași primar, pe spațiul ce a rezultat în

⁵⁶⁹ *Sebeșul de altădată*, Sebeș, Albaprint, 2002, p. 30.

urma contopirii a două parcele din orașul *interior*, pe *Sikulorumgasse* (bd. *Lucian Blaga* - parțial) a fost ridicată *Casa Pădurilor*.

Există și alte construcții în orașul Sebeș, care au în concepție sau în decorație elemente ce amintesc de *Jugendstil*. Un exemplu este casa cu nr. 26 din *Petrigasse* (bd. *Lucian Blaga* - parțial). Este o construcție relativ înaltă, bine proporționată, având două niveluri. Partea superioară a fațadei se finalizează, în dreapta, cu un fronton oval care se îngustează spre vârf și este străpuns de două ferestre, de mici dimensiuni, ce corespund mansardei.

Fig. 43. Casă – *Petrigasse* (bd. *Lucian Blaga*), nr. 26

În partea din stânga a fațadei etajului, iese în relief un bovindou a cărui înălțime depășește puțin cornișa. Fațada parterului este străpunsă de o intrare carosabilă, ce se închide, în partea superioară, cu un arc semicircular. În stânga accesului carosabil este o deschidere de mari dimensiuni prin care se realiza comunicarea cu spațiul destinat prăvăliei comerciantului. Decorul arhitectural al clădirii este destul de bogat și constă, în general, în motive geometrice și florale⁵⁷⁰. O altă clădire cu influențe de factură „1900” este sediul Judecătoriei municipiului Sebeș, situată în partea de est a orașului, pe *Äussere Sikulorumgasse* (bd. *Lucian Blaga* - parțial). Fațada principală se finalizează în partea superioară cu un fronton trapezoidal, cu laturile ondulate, iar în partea dreaptă a acesteia, învelitoarea este străpunsă de un mic turn poligonal, cu o învelitoare metalică de factură neobarocă. Decorul arhitectural

⁵⁷⁰ Călin Anghel, *op. cit.*, p. 87.

Călin Anghel

este modest, rezumându-se la câteva elemente geometrice și vegetale.

În primele decenii ale secolului XX s-a constituit o nouă stradă *Spitalgasse* (str. *Șurianu*), de-a lungul căreia s-au concentrat mai multe case, de mari dimensiuni, de tip vilă, despărțite una de cealaltă, având mici grădini în față și destinate de obicei unei singure familii⁵⁷¹.

Una dintre cele mai importante construcții din această zonă a orașului este casa cu numărul 13, situată în zona mediană a străzii *Spitalului*, în frontul estic al acesteia.

Fig. 44. Casă - *Spitalgasse* (str. *Șurianu*), nr. 13

Clădirea are planul dreptunghiular, cu latura lungă orientată pe direcția nord-sud. În elevație, construcția are demisol și parter și este acoperită cu o învelitoare de țiglă, în patru ape, mansardată. Fațada principală, orientată spre vest, este străpunsă, la nivelul demisolului, de patru goluri de aerisire, de dimensiuni relativ mari. La parter, două ferestre dreptunghiulare, cu ancadramente simple, sugerate în tencuială, flanchează intrarea principală, precedată de un vestibul, cu planul de formă semicirculară. Acesta este delimitat spre exterior de un portic, alcătuit din patru coloane,

⁵⁷¹ Theobald Streitfeld, *Memoriu*, 1961, mss., p. 22.

dintre care, cele două de la extremități sunt angajate. Coloanele, fără baze, se sprijină pe plinte și au fusurile netede, lipsite de caneluri. Capitellurile, de factură ionică, alcătuite din echine decorate cu ove și volute duble, sunt precedate de o succesiune de muluri de tipul anulețului. Dispunerea capitellurilor, mai precis orientarea volutelor coloanelor angajate, sub un unghi de 45° față de aliniamentul celor două din zona centrală, pentru a se permite percepția lor din orice punct situat în apropierea fațadei, denotă faptul că arhitectul proiectant cunoștea, până la nivel de detaliu, ordinele arhitecturii clasice, greco-romane. Prin intermediul abacelor concave, profilate, coloanele preiau și descarcă greutatea tavanului ce acoperă vestibulul și care, în partea superioară, a fost amenajat ca balcon, iar traiectul său exterior, semicircular, este delimitat de un parapet din fier forjat.

În treimea inferioară a coloanelor, între cele angajate și cele dispuse în zona mediană au fost montate mâini curente din piatră, sprijinite pe câte patru baluștri. Baluștrii au forma unor colonete ce se sprijină pe plinte, și sunt prevăzute la baze cu câte un tor, iar în partea superioară cu astragaluri. Mâinile curente continuă și spre interiorul vestibulului, de-a lungul scării de acces și se încheie în dreptul celui de al treilea balustru cu câte o volută. Vestibulul este mărginit spre interior de fațada corpului principal, și aici se găsește ușa de acces în clădire, flancată de două ferestre dreptunghiulare. Aceeași dispunere a golurilor o regăsim și la fațada din spatele balconului amintit, situat la etaj, la nivelul acoperișului mansardat și care se finalizează cu un fronton triunghiular, cu laturile exterioare în formă de acoladă. În partea superioară a acestuia există o gură de aerisire a podului de tip oculus. Celelalte ape ale acoperișului sunt străpunse de lucarne.

O altă construcție deosebită de aici este casa cu numărul 10, asemănătoare cu cea descrisă mai sus. Are planul dreptunghiular, iar în elevație este compusă din demisol și parter. Poartă o învelitoare de țiglă, mansardată, în două ape, cu coama perpendiculară pe stradă. Fațadele se încheie, în partea superioară cu câte un fronton trapezoidal. Și aici, intrarea principală este precedată de un vestibul semicircular, delimitat la exterior de un portic alcătuit din șase coloane, dintre care cele două de la

Călin Anghel

extremități sunt angajate în zidăria fațadei. Fusurile coloanelor, lipsite de caneluri, se sprijină direct pe plinte. În partea superioară, peste o mulură ce se dorește să amintească de echinul doric, sunt dispuse abacele de aceeași factură. Ele sprijină acoperișul vestibulului, care în partea superioară a fost amenajat ca balcon, având o balustradă din fier forjat. Două ferestre dreptunghiulare flanchează vestibulul. În zidul care îl mărginește spre interior este dispusă intrarea principală, între alte două ferestre. Fațada principală este străpunsă la nivelul mansardei, în dreptul balconului de o ușă și două ferestre, cu ancadramente realizate în tencuială. Deasupra lor, încadrate de o friză care urmează traiectul frontonului, sunt două mici deschideri dreptunghiulare, pentru aerisirea podului. Fiecare fronton este străpuns de câte o fereastră. Construcțiile amintite datează de la începutul secolului XX.

Cu această extindere, orașul Sebeș atinge, în linii mari, suprafața pe care o are și în prezent. S-au mai constituit ulterior străzi mai mici care să permită accesul, mai facil, între diferitele puncte ale orașului și s-au ridicat noi construcții, însă în general lipsite de importanță din punct de vedere arhitectural sau istoric.

CONCLUZII

Orașul Sebeș (jud. Alba), situat în partea centrală a României, la intersecția a două importante căi de comunicație (drumurile europene E68, Deva - Sibiu - Brașov și E81, Cluj-Napoca - Sibiu - Pitești) a fost unul dintre cele mai importante centre urbane ale Transilvaniei în evul mediu și în perioada premodernă.

Tradiția săsească a reținut anul 1150 ca dată a „fondării” localității, iar din anul 1224 datează o primă mențiune documentară, când, în *Diploma Andreeană*, este amintită o „țară a Sebeșului” - *terra Siculorum terrae Sebus* - a cărei denumire putea deriva de la localitatea Sebeș, fondată de coloniștii germani în apropierea unei mici așezări secuiești, ce exista aici înainte de sosirea acestora. Dar, prima mențiune documentară certă a localității datează din anul 1245 când, în contextul devastării zonei de către tătari în anul 1241, este amintit și Sebeșul, cu numele *Malembach*, într-un document emis de papa Inocentiu al IV-lea, la Lyon, prin care i se permitea lui Teodoric, preot în Sebeș, să strângă și veniturile altor parohii, a sa având mult de suferit în urma atacului tătarilor. În secolul al XIII-lea s-au constituit Scaunele săsești, ca forme de organizare politico-administrative, iar din secolul al XIV-lea datează și primele mențiuni documentare ale acestora. În anul 1303 a fost amintit într-un document Scaunul Sebeșului, la un an după atestarea primului scaun săsesc, cel a Sibiului. Capitlul Sebeșului a rămas, din punct de vedere administrativ, în afara prepoziturii sibiene, fiind subordonat Episcopiei din Alba Iulia, cu care a intrat în conflict, în câteva rânduri (1277 și 1308).

Pe parcursul secolului al XIV-lea, Sebeșul a înregistrat o dezvoltare economică spectaculoasă, mai accentuată în doua jumătate a intervalului. În anul 1341 localitatea dobândise deja statutul de oraș, fiind amintit într-un document cu atributul *civitas*. Nivelul ridicat de dezvoltare atins acum este vizibil în toate sectoarele vieții. Orașul a dobândit mai multe privilegii, între care erau cele care îi permiteau: baterea de monedă, vămuirea și ținerea

unui târg săptămânal. În acest context, al dezvoltării economice a orașului, în anul 1322 capitulul general al ordinului dominicanilor a hotărât întemeierea unei mănăstiri la Sebeș. În anul 1352 a fost amintit într-un document și un profesor – *Magister Johannes Scolasticus de Sebus* - care își desfășura activitatea aici. Forța economică a orașului poate fi dedusă și din dimensiunile impresionante ale corului gotic, ridicat între 1360 și 1382, la extremitatea estică a bazilicii romanice, ca o primă etapă dintr-un plan ambițios de înlocuire a vechii biserici cu una nouă, de tip hală, realizată în maniera goticului târziu.

Dezvoltarea economică a orașului a fost favorizată și de dispunere sa la intersecția a două importante drumuri care uneau Sibiu, Clujul și Orăștia, ce a avantajat, în special, activitățile comerciale. Dar, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, aici se derula o prosperă activitate meșteșugărească, ce poate fi dedusă și din documentul din anul 1376, prin care se înnoiau statutele breslelor din orașele Sibiu, Sighișoara, Orăștie și Sebeș. Au fost menționate, cu acest prilej, 19 bresle cu 25 de branșe, dar este posibil ca la Sebeș să nu fi existat toate.

În anul 1387, orașul a obținut privilegiul de a se înconjura cu ziduri de apărare din piatră, iar lucrările de construcție au început imediat, ducând la suspendarea activității șantierului bisericii. Până la sfârșitul secolului al XIV-lea, dezvoltarea localității se estompează, iar la începutul celui următor și-a pierdut statutul de oraș, fiind amintit în documente ca târg (*oppidum*). Acest fenomen a avut drept cauză, inițial, donarea orașului de către regele Sigismund de Luxemburg (1387-1437), după bătălia de la Nicopole (1396), fraților Mihai și Solomon de Sighișoara ca răsplată pentru modul în care au comandat oștile sale. Declinul localității s-a accentuat în secolul al XV-lea și ca o consecință a acțiunii unor factori economici cu care Sebeșul nu a putut ține pasul, iar după cucerirea sa de către turci, în anul 1438, nu a reușit să mai depășească modesta condiție de târg.

Acum s-a renunțat definitiv la ideea continuării construcției bisericii după planul inițial. S-a optat pentru soluția cea mai accesibilă, aceea a „legării” celor două corpuri de clădire existente, după atenuarea discrepanțelor dintre ele.

Sebeșul și-a mai pierdut o dată libertățile, începând cu anul 1465, când regele Matia Corvin l-a dăruit fraților Andreas și Johann Pongratz, ca răsplată pentru meritele lor în luptele cu turcii. Orașul a avut din nou de suferit și s-a răscumpărat, după mai bine de un deceniu, doar cu ajutorul celorlalte scaune săsești. Declinul localității este vizibil și în plan demografic. Potrivit estimărilor, populația Sebeșului a scăzut dramatic de la 2500 de locuitori în anul 1347 la 1000, în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Activitatea de producție meșteșugărească a continuat și acum, deși nu la amploarea atinsă în secolul trecut. Multe dintre breslele amintite în secolul al XIV-lea și-au continuat activitatea. Au fost menționate în documente breslele: cizmarilor, țesătorilor, croitorilor și tăbăcarilor, în contextul reînnoirii statutelor.

În secolul al XVI-lea declinul orașului s-a accentuat. Sebeșul nu a putut ține pasul, din punct de vedere economic și instituțional, cu orașe importante ca Sibiu sau Brașovul, care acum au înregistrat o dezvoltare remarcabilă. De asemenea, apropierea de alte două orașe, relativ importante, Alba Iulia și Orăștie, a căror piețe de desfacere au ajuns să se suprapună parțial, a contribuit la frânarea dezvoltării acestuia. În același timp, efectele crizei agrare medievale au început să se estompeze, ducând la creșterea sensibilă a prețurilor produselor agricole. Agricultură a devenit, astfel, o ocupație mai atractivă și a ajuns o alternativă la scăderea în importanță a meșteșugurilor. De altfel, în anul 1514, Sebeșul a intrat în posesia moșiei Gusu, ce se întindea în părțile de sud și de est ale orașului. Totuși, activitățile meșteșugărești nu au fost abandonate. Au fost amintite în documente breslele blănarilor, cizmarilor și pielarilor. Populația orașului a continuat să scadă, ajungând în anul 1550 la numai 900 de locuitori. În anul 1531 a fost amintită și suburbia românească, într-un document, în care Ioan Zápolya le mulțumea sașilor din oraș și românilor din suburbie pentru sprijinul acordat împotriva lui Ferdinand I de Habsburg.

Declinul economic și demografic al localității a continuat și în secolul al XVII-lea, în ciuda faptului că principele Gheorghe Rákóczy II a reînnoit în anul 1651 vechile privilegii ale orașului. În 1661, fortificația orașului și-a arătat din nou limitele defensive, Sebeșul fiind cucerit și incendiat de către turci. Localitatea s-a

Călin Anghel

refăcut cu mare greutate. Cu toate că activitățile meșteșugărești au avut mult de suferit, în documente ce datează din secolul al XVII-lea sunt amintite breslele tâmplarilor și cuțitarilor, care și-au continuat și acum activitatea.

În secolul al XVIII-lea, situația pare să se stabilizeze. Potrivit conșcripției din 1703, Sebeșul avea 1933 de locuitori, incluzându-i și pe cei 956 de români din suburbii. După evenimentele violente ce au avut loc la începutul secolului, în timpul răscoalei curuților, Sebeșul a cunoscut o lungă perioadă de calm care a contribuit, parțial, la ameliorarea situației economice și demografice a orașului, însă sub posibilitățile sale reale. În anul 1731, magistratul orașului și comunitatea cetățenilor Sebeșului au decis cedarea bisericii și a anexelor fostei mânăstiri dominicane, ordinului franciscan, iar în anul 1740 ansamblul a fost renovat cu sprijinul împărătesei Maria Tereza.

După epidemia de ciumă din 1738-1739, care s-a soldat cu 227 de decese, orașul a ajuns în situația de a avea prea puțini contribuabili și să nu își poată plăti dările ce-i reveneau. Și din acest motiv s-a decis atragerea de emigranți, care veneau în această perioadă din vestul și sud-vestul Germaniei, în Transilvania. Astfel, până în anul 1749, s-au stabilit la Sebeș mai multe grupuri de coloniști, în total 583 de persoane, majoritatea provenind din comitatul de marcă Baden-Durlach, iar în anul 1770, în apropierea lor s-a așezat un alt grup de emigranți, ce număra 176 de persoane, veniți din Hanau. Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, populația orașului a crescut, numărând, în anul 1783, 4040 de locuitori.

În secolul al XIX-lea, în Transilvania economia săsească se afla într-o criză profundă, în special datorită perpetuării breslelor. Acestea vor fi eliminate treptat din viața economică și înlocuite de corporații ale meșterilor. După ce, în anul 1873, breslele și-au încetat activitatea și românii au putut practica meserii pe care până atunci nu le-au putut exercita din cauza restricțiilor impuse de acestea. În acest context, în 1878 s-a încercat constituirea la Sebeș a unei reuniuni a meseriașilor și comercianților români, iar în anul 1893 s-a constituit *Reuniunea „Andreiana” pentru meserii și industrie*, urmată în 1898 de *Reuniunea „Andreiana” pentru meserii și*

comerțului. S-au înființat noi manufacturi ca: pânzăria Baumann, fabrica de piele Dahinten (1843), fabrica de hârtie de la Petrești (1852) etc. Populația orașului număra între 1843 și 1846, 4800 de locuitori.

În anul 1849, fortificația orașului a avut din nou de suferit în timpul confruntărilor dintre avangarda armatei generalului Bem, care își avea cartierul general a Sebeș și garnizoana orașului Alba Iulia.

În primele decenii ale secolului XX, orașul Sebeș a cunoscut o perioadă de relativă prosperitate. Acum localitatea a fost înzestrată cu o serie de obiective moderne: edilitare și industriale. Între 1905 și 1906, a fost construită uzina electrică. Dar, cele mai multe realizări edilitar-urbanistice au avut loc în timpul mandatelor primarului Johann Schöpp, între 1907 și 1918, când au fost construite: noua primărie, poșta, baia comunală, cazarma, spitalul și Casa Pădurilor.

Trecutul și monumentele Sebeșului au stârnit de timpuriu interesul cercetătorilor, care, de-a lungul timpului, au scris multe articole, studii și monografii, unele având ca subiect episoade din istoria orașului, iar altele referindu-se la clădirile importante de aici, cu fazele de construcție, succesiunea și datarea lor. Informațiile referitoare la istoria și monumentele Sebeșului provin dintr-o mare varietate de surse istorice, datând din secolele XVI-XVIII, dintre care descrierile călătorilor străini și cronicile au o pondere semnificativă. Dacă, din descrierile călătorilor străini se poate intui aspectul orașului sau al unor clădiri importante ale acestuia, la data redactării lor, în cronici sunt consemnate și evenimente importante care pot explica o anumită evoluție a localității, la un moment dat. Un alt tip de sursă e reprezentat de lucrarea lui Georg Marienburger, *Topographie der Stadt Mühlbach*, publicată în 1785, care se încadrează în categoria literaturii statistice. Aceste surse istorice, cu toate limitele lor, oferă posibilitatea de a crea imaginea Sebeșului medieval și premodern. Valoarea descrierilor realizate de călătorii străini era determinată, între altele, de scopul și durata călătoriei, la care se adăugau formația profesională, culturală și apartenența confesională a călătorului, care se reflectau în mod direct în cele

relatate. Astfel, emisarii Georg Reicherstorffer și Conrad Iacob Hildebrandt au fost preocupați, în special, de poziția strategică a orașului și de valoarea defensivă a lucrărilor de fortificare care îl înconjoară. Pe de altă parte, în descrierile realizate de clerici, mai ales în cele ce datează din secolul al XVIII-lea, în contextul eforturilor Romei de întărire a catolicismului în Transilvania, se poate observa că aceștia au acordat o importanță aproape exclusivă credincioșilor catolici din oraș, așa cum este cazul anonimului care în anul 1738, în relatarea sa, prezenta situația acestora, starea lăcașului de cult destinat lor și a preoților ce îi slujeau.

Din secolul al XVII-lea, datează primele informații referitoare la Sebeș ce provin de la cronicari ardeleni. Cronicile din această perioadă au ca elemente caracteristice consemnarea întâmplărilor contemporane și îmbină observația și opinia personală cu știri aflate accidental. În lucrarea lui Johann Tröster, *Das Alt- und Neue- Teutsche Dacia, das ist Neu Beschreibung des Landes Siebenbürgen*, tipărită la Nürnberg în anul 1666, pe lângă considerațiile autorului pe marginea trecutului Sebeșului este reprodusă gravura lui Jacob Schollenberger, înfățișând orașul, în cea mai mare parte fantezistă. În cronicile datând din secolul al XVIII-lea, pe lângă prezentarea principalelor evenimente din trecutul localității, accentul cade pe prezentarea privilegiilor cu care a fost înzestrat orașul, de către regii maghiari, de-a lungul timpului, ca în cazul celor semnate de Georg Soterius și Weidenfelder Laurentius.

Cea mai valoroasă lucrare referitoare la Sebeș, din această perioadă, este cea a lui Georg Marienburger, *Topographie der Stadt Mühlbach*. Descrierea amănunțită pe care acesta o realizează nu se referă doar la orașul *intra muros*, ci vizează și suburbiile locuite de români și de emigranții germani, din Durlach și Hanau, stabiliți aici în secolul al XVIII-lea.

În secolul al XIX-lea, pe fondul efervescenței culturale care a cuprins societatea transilvăneană, a avut loc o dezvoltare fără precedent a istoriografiei, însoțită de îmbunătățirea calitativă și diversificarea scrisului istoric. Și acum, interesul pentru istoria și monumentele Sebeșului a fost mai viu la istoricii sași care, pe fondul curentelor preromantic și romantic, au acordat o mare

importanță trecutului propriu și în special evului mediu. În secolul al XIX-lea a atins apogeul un gen istoriografic, născut în secolul al XVIII-lea, cel al monografiei consacrată unei localități. În prima jumătate a secolului, profesori ca Michael Gestalter și David Krasser și-au adus contribuția la cunoașterea trecutului și monumentelor Sebeșului, prin lucrări rămase, majoritatea, la faza de manuscris. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, istoriografia privind orașul Sebeș este legată de numele lui Ferdinand Baumann (1840–1911), profesor și rector al Gimnaziului evanghelic din localitate, care a publicat o serie de articole de istorie locală în Programul Gimnaziului Evanghelic A. B. din Sebeș și în revista *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*.

Tot din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, pe fondul constituirii pe baze științifice a istoriei artei, se constată creșterea interesului față de monumentele medievale ale Sebeșului. De o atenție specială s-a bucurat biserica parohială, al cărei aspect deosebit, cu corpul bazilical scund și întunecos contrastând cu înălțimea, eleganța și frumusețea corului gotic, a stârnit de mult timp interesul oamenilor, provocându-i să caute o deslușire a particularităților acestuia. Dacă istorici ca Friedrich Müller și Friedrich Reuschel și-au adus importante contribuții la identificarea fazelor de construcție și la succesiunea lor, un rol fundamental în cunoașterea monumentului și în datarea acestuia l-a avut Viktor Roth (1874-1939). El a enunțat noi ipoteze referitoare la istoria construirii ei, care au fost rezumate în lucrarea *Die evangelische Kirche A. B. in Mühlbach*, publicată în anul 1922 și apoi în anul 1929. Potrivit lui Viktor Roth, în jurul anului 1200, sau ceva mai devreme, a fost construită o bazilică romanică cu trei nave, cu cea centrală tăvănită, colateralele boltite, și două dintre nivelele inferioare ale turnurilor de vest. Întinderea ei spre vest nu se putea determina fără săpături arheologice. Pe la 1250, nava centrală a fost boltită într-un „stil de tranziție” și, în partea de vest, între cele două turnuri, a fost construit un turn-clopotniță. Între 1342 și 1382, a fost ridicat corul, în maniera goticului târziu, ca o primă etapă a unei impozante biserici-hală. Corpul bazilical romanic a fost păstrat în timpul ridicării corului. În secolul al XV-

Călin Anghel

lea, s-a încercat continuarea construcției bisericii, conform planului inițial, dar lipsa mijloacelor materiale a făcut imposibil acest fapt. Pentru a se armoniza ansamblul rezultat, alcătuit din corpul bazilical scund, al vechii biserici romanice și noul cor gotic, s-au executat mai multe lucrări. Acestea au vizat corpul bazilical romanic ale cărui colaterale au fost lărgite și înălțate, iar pereții superiori ai navei centrale au fost înălțați. Toate cele trei nave au fost acoperite cu o singură învelitoare în două ape, iar turnul a fost ridicat cu încă un nivel. Viktor Roth a realizat și o scurtă prezentare a capelei situate în partea de nord a corului. El aprecia că lucrările de construcție s-au încheiat ceva mai repede decât cele de la cor, iar elementele de structură și decorative sunt caracteristice goticului târziu.

După unirea Transilvaniei cu România, în 1918, se constată înmulțirea lucrărilor scrise de români, referitoare la trecutul și instituțiile lor din orașul Sebeș. Importante sunt lucrarea lui Sebastian Stanca, *Biserica ortodoxă din Sebeș* și cea a lui Gheorghe Albu, *Monografia școalelor primare românești din Sebeș-Alba*, apărute în anul 1928.

Și în prima jumătate a secolului trecut, interesul față de monumentele Sebeșului s-a menținut ridicat. În anul 1935, Theobald Streitfeld (1902-1985) a publicat un articol referitor la mănăstirea dominicană, *Das Mühlbacher Dominikanerkloster*, urmat, un an mai târziu, de *Die Cappella Sancti Jacobi in Mühlbach*, prin care a dorit să clarifice aspecte controversate privind trecutul și datarea celor două monumente.

Virgil Vătășianu, în lucrarea sa *Istoria artei feudale în țările române*, publicată în anul 1959, a stabilit, prin valorificarea rezultatelor cercetărilor de până atunci, locul pe care îl ocupă biserica din Sebeș în dezvoltarea artei transilvănene, în ansamblu și în corelație cu alte monumente autohtone din epocă. El a identificat și enumerat părțile romanice ale vechii bazilici conservate în ansamblul monumentului. Datarea fazelor de construcție, propusă de el, a fost ulterior confirmată de cercetările care au urmat.

Restaurarea din anii 1961-1964 a fost precedată de săpături arheologice și de decapări de tencuieli, iar aceste lucrări au avut

meritul de a elucida o bună parte din aspectele încă neclare privind trecutul și importanța monumentului. Cercetarea cu acest prilej a arhivei Parohiei evanghelice C. A. din Sebeș a adus o serie de informații noi și importante în clarificarea unor aspecte controversate sau insuficient documentate din trecutul edificiului. Toate aceste rezultate au fost publicate, de către membrii colectivului implicat, atât în limba română cât și în germană. În articolul *Restaurarea unui monument de arhitectură din epocile romanică și gotică în cadrul ansamblului de monumente feudale de la Sebeș-Alba*, publicat în anul 1967, pe lângă prezentarea intervențiilor de restaurare s-a realizat și o descriere amănunțită a monumentului, a fazelor sale de construcție și datarea acestora. În anul 1976, în seria *Siebenbürgisches Archiv*, tomul 13, a fost publicat volumul *Studien zur Siebenbürgischen Kunstgeschichte*, care reunește o serie de articole referitoare la biserica parohială și capela Sf. Iacob avându-i ca autori pe Harald Krasser, Albert Klein, Gustav Gündisch și Theobald Streitfeld, membri ai colectivului implicat în restaurarea ansamblului.

În același an, Gheorghe Anghel a publicat un articol referitor la fortificația orașului Sebeș, valorificând informații din scrieri mai vechi, din cercetarea de arhivă și de teren. Această fortificație a rămas cunoscută în literatura de specialitate ca prima cetate orășenească despre care s-a păstrat un act oficial de construcție, și anume documentul din 1387 prin care regele Sigismund de Luxemburg le acorda sebeșenilor dreptul de a-și înconjura orașul cu ziduri de piatră.

Paul Niedermaier, în lucrarea *Siebenbürgische Städte. Forschungen zur städtebaulichen und architektonischen Entwicklung von Handwerksorten zwischen dem 12. und 16. Jahrhundert*, publicată în anul 1979, a creionat, pe baza analizei sistemului de parcelare, etapele evoluției urbanistice a Sebeșului de la constituire până în secolul al XVI-lea.

În anul 1983 a fost publicat un articol al lui Michael Fleischer referitor la cele mai vechi descrieri ale Sebeșului și care are ca element central un plan al orașului datând din 1769, cea mai veche reprezentare cartografică a Sebeșului cunoscută până în prezent.

În anul 1984 cercetătoarea maghiară Livia Varga a publicat o lucrare cu rezultatele cercetării pe care a întreprins-o la biserica evanghelică din Sebeș. A realizat o descriere amănunțită a monumentului, pe faze de construcție. O atenție specială a acordat corului gotic al bisericii sebeșene. A identificat, în edificarea lui, două etape de construcție, precum și influențe ce provin din diferite centre artistice.

Și după revoluția din anul 1989 se constată un interes ridicat referitor la trecutul și monumentele orașului Sebeș și își aduc contribuții în acest sens numeroși cercetători.

Potrivit lui Paul Niedermaier, nucleul coloniei săsești era situat în partea de nord-vest a orașului vechi. Este vorba de cvartalul aflat la nord de *Rosengasse* (str. 24 Ianuarie) și de Piața Mare, între *Mariengasse* (str. Cetății) și *Sachsgasse* (str. I. L. Caragiale - parțial) și era alcătuit, inițial, din 20-23 de loturi de pământ, cu suprafețe cuprinse între 800 și 1500 m², dimensiunile variind în funcție de averea sau îndeletnicirile coloniștilor sosiți aici în primul val. A doua etapă de parcelare a urmat în continuarea primei, spre est, la nord de *Jakobigasse* (str. Mihai Viteazul), între *Sachsgasse* (str. I. L. Caragiale - parțial) și fosta mănăstire dominicană. Aceste parcele sunt ceva mai mici și au fost delimitate, probabil, în patru etape succesive până după anul 1200. Cel de al treilea rând de parcele a fost amplasat la o distanță relativ mare de primele, de peste 200 m. Această rezolvare a fost consecința existenței unei pajiști intravilane, pe care se afla și cimitirul. Inițial, s-au constituit cinci proprietăți mai mari decât cele ale nucleului, care sunt situate în fața cimitirului și a bisericii, în partea de sud. Această grupă a fost prelungită liniar spre est, de-a lungul pieței și a *Sikulorumgasse* (bd. Lucian Blaga - parțial), unde au fost constituite 26 de proprietăți. Ulterior, prin prelungirea acestei linii spre vest, s-au mai realizat cel puțin nouă parcele, ce se întindeau până la capătul Pieței Mici. În a doua jumătate a secolului al XIII-lea, parcelarea suprafeței orașului era finalizată și, probabil, așezarea era înconjurată cu o întăritură. Mai târziu, au fost executate numai parcele de îndesire, ca cele de pe străzile *Hinter der Mauer* (str. I. L. Caragiale - parțial), *Rathausgasse* (str. Pieții) și *Hundsrücken* (str. I. L. Caragiale - parțial), în total aproximativ 30 de loturi.

După ce terenul așezării a fost lotizat, s-au constituit cele două străzi principale, aproximativ paralele, despărțite de pajiștea intravilană, largă, iar după parcelarea parțială a acesteia, de o piață transversală (Piața Mare). Străzile principale sunt lungi, destul de largi și relativ drepte, adaptate terenului plan pe care s-a dezvoltat așezarea. A luat naștere, astfel, o așezare cu un plan rectangular, având o piață mare în zona centrală, flancată de cele două străzi principale, orientate est-vest, din care pornesc alte străzi, mai mici, perpendiculare, spre zonele de nord și sud ale localității. Acest tip de plan este foarte frecvent în Germania și a fost exportat de coloniști și în teritoriile în care s-au stabilit.

În a doua jumătate a secolului al XII-lea și începutul secolului al XIII-lea, în partea sudică a nucleului așezării, pe pajiștea intravilană, s-a constituit un cimitir. În partea centrală a acestuia, la începutul secolului al XIII-lea, au început lucrările de construcție a unei bazilici romanice, cu trei nave și absidă semicirculară, fără cor, cu nava centrală tăvănită sau acoperită, inițial, doar cu o șarpantă aparentă. În deceniul patru navele au fost alungite spre vest și, tot acum, a început construcția a două turnuri masive cu plan pătrat, la extremitatea colateralelor. Au fost ridicate parțial până când lucrările la biserică au fost brusc întrerupte, probabil, de invazia tătară din 1241. Lucrările au fost reluate destul de repede și s-a finalizat, în partea de vest, construcția corpului bazilical. Lucrările s-au realizat după o concepție diferită față de cea inițială. S-a renunțat la înălțarea celor două turnuri, iar pe locul dintre ele s-a ridicat un turn masiv, în continuarea navei centrale. Acum s-au realizat și bolțile navei centrale. Aceste lucrări au avut loc între 1250 și 1260, într-o perioadă de tranziție de la stilul romanic la cel gotic. Absida semicirculară a vechii bazilici a fost înlocuită cu una poligonală, acoperită cu o boltă în sistemul celor de la Cârța, cu nervuri radiale care se descărca la exterior prin intermediul a patru contraforturi. În jurul anului 1260 a fost realizat și portalul vestic al bisericii.

Dimensiunile relativ mari ale bisericii pot sugera că localitatea avea o populație destul de numeroasă pe parcursul secolului al XIII-lea, în special în a doua jumătate a acestui

Călin Anghel

interval. Se estimează că Sebeșul avea în anul 1200 aproximativ 300 de locuitori, iar în 1241, înaintea invaziei tătare, 500. Până în anul 1300, populația a crescut considerabil, ajungând la aproximativ 1200 de locuitori.

În partea de sud-est a bisericii, la câțiva metri de absidă, exista o mică capelă ce poate fi datată în cel de al treilea sfert al secolului XIII-lea. Fundațiile ei au fost descoperite în infrastructura turnului de colț, din sud-estul incintei bisericii. Potrivit opiniei unor cercetători, biserica a fost înconjurată, după invazia tătarilor, cu un zid de incintă, cu un plan rectangular, prevăzut cu turnuri de apărare, dar nu există dovezi care să susțină această ipoteză.

De asemenea, nu există informații referitoare la arhitectura civilă. Casele, construite din lemn, aveau planul dreptunghiular și erau aliniate pe un șir de-a lungul străzilor largi. Teoretic, pe fiecare parcelă exista câte o locuință; se estimează că numărul acestora s-a dublat pe parcursul secolului al XIII-lea, ajungând de la 100 de case în 1200 la 200 în anul 1300. Numărul lor a crescut treptat, ținând pasul cu cel al parcelelor. Astfel, la sfârșitul secolului al XIII-lea, Sebeșul se prezenta ca o localitate destul de mare și cu o populație relativ numeroasă. În centrul ei, în cimitir, se ridicase o biserică romanică, de mari dimensiuni, care după invazia tătarilor de la 1241 a fost înconjurată cu un zid de piatră, ridicat, probabil, de aceeași echipă care a lucrat la biserică în ultima fază de edificare a ei. Casele din lemn erau amplasate de-a lungul a două străzi lungi, largi și drepte, care traversau localitatea în lung, și pe pajiștea intravilană, în jumătatea estică a acesteia. Tot acum, s-au conturat și străzile secundare, care străbăteau localitatea în lat, dacă admitem ipoteza că așezarea era înconjurată cu o întăritură de pari și crengi.

În secolul al XIV-lea, localitatea a fost înzestrată cu două importante edificii care vor influența decisiv evoluția urbanistică a așezării: corul gotic al bisericii și fortificația orașului. Arhitectura civilă a rămas în continuare cea de lemn, cu un spor important, estimându-se că numărul caselor a crescut la 350, dintre care, probabil, aproape 50 au fost ridicate în piatră. Construcțiile civile sunt aproape la fel de puțin cunoscute ca cele din secolul anterior.

Diferențele existau cu siguranță și erau vizibile în principal la dimensiunile, compartimentarea locuințelor și numărul încăperilor.

După ce în anul 1322, capitulul general al ordinului dominican a decis întemeierea unei mănăstiri la Sebeș, primele informații referitoare la activitatea călugărilor de aici datează din anul 1368. Cum întregul teritoriu al localității era deja ocupat de proprietăți, mănăstirea a fost ridicată pe o parcelă situată în capătul de est al acesteia, în exterior și, ulterior, odată cu ridicarea zidurilor a fost înglobată în cetate. Biserica mănăstirii, de dimensiuni modeste, era de tip sală și a suferit transformări importante în secolul al XV-lea.

Dar, silueta orașului s-a transformat radical după construirea, între 1360 și 1382, a unui cor gotic de tip hală, primul de acest tip din Transilvania, pe locul vechii abside a bazilicii romanice. Corpul bazilical romanic a rămas în picioare, urmând să fie demolat pe măsură ce noua construcție avansa. Această fază de construcție (a treia) a bisericii s-a încheiat la scurt timp după finalizarea corului și, se pare, că aceasta s-a datorat faptului că sebeșenii au început realizarea unui nou proiect, la fel de ambițios și costisitor: fortificarea orașului. Această lucrare a consumat o mare parte din resursele așezării și a condus, în cele din urmă, la suspendarea activității șantierului bisericii, deoarece orașul nu putea suporta două lucrări de o asemenea anvergură, care să se desfășoare simultan. Planul de reconstrucție al bisericii nu a fost abandonat. Activitatea trebuia reluată imediat după finalizarea zidului de incintă.

În anul 1387 orașul a obținut permisiunea de se înconjura cu un zid de apărare, din piatră. Fortificația Sebeșului a devenit, astfel, prima cetate a unui oraș, referitor la construcția căreia, s-a păstrat cel mai vechi document. Lucrările de edificare au demarat imediat ce Sigismund de Luxemburg a acordat sebeșenilor privilegiul sau ele erau deja începute la momentul solicitării aprobării legale. Următoarele informații referitoare la fortificația Sebeșului datează abia din 1438, când orașul a fost cucerit de turci.

În secolul al XV-lea au continuat lucrările la fortificația orașului, iar în 1438, când orașul s-a predat fără luptă turcilor, exista un zid de incintă, ce înconjura orașul și câteva turnuri, între

care și cel în care s-au baricadat câțiva locuitori care n-au fost de acord cu capitularea. Sunt greu de stabilit dimensiunile și forma originală a zidurilor, datorită multiplelor transformări și reparații pe care le-au suferit de-a lungul timpului. Zidul incintei era prevăzut cu merloane și creneluri, la care accesul se realiza de pe un drum de strajă. De asemenea, nu se cunoaște cu exactitate câte turnuri avea acum fortificația și nici dispunerea lor. Probabil, avea cel puțin șase turnuri, dintre care cele de flancare, în număr de trei, erau plasate în exteriorul incintei, iar celelalte trei, de poartă, în interior, pe laturile de est, vest și nord erau străpunse de câte o poartă carosabilă. La începutul secolului al XV-lea, în partea de nord a corului gotic al bisericii a fost ridicată o nouă capelă, a cărei destinație nu se cunoaște încă cu precizie, dar care se presupune că este ctitoria unei familii înstărite din oraș.

Ca urmare a dificultăților cu care se confrunta orașul, proiectul inițial de construcție a noii biserici-hală a fost acum definitiv abandonat. Singura soluție rămasă a fost aceea de racordare a corului de vechiul corp bazilical romanic și de atenuare a discrepanțelor dintre cele două corpuri de clădire. Pentru a se diminua diferențele dintre ele, s-au realizat câteva lucrări de transformare a corpului bazilical romanic. Aceste lucrări s-au desfășurat între 1455 și 1464.

În ceea ce privește arhitectura civilă, informațiile de care dispunem sunt, în continuare, foarte puține. Nici datele referitoare la numărul locuitorilor și al caselor, în special al celor de piatră, nu sunt altceva decât estimări. Potrivit acestora, se constată, în prima jumătate a secolului, o scădere a numărului locuitorilor de la 1200 în anul 1400, la 1000 în anul 1450. La sfârșitul secolului al XV-lea și începutul celui următor, situația s-a redresat parțial, în 1500 estimându-se că la Sebeș trăiau 1100 de oameni. Aceleași estimări relevă o situație asemănătoare și în ceea ce privește numărul total al caselor din oraș. Dacă în anul 1400, se apreciază că în Sebeș existau 350 de case, dintre care 50 erau construite din piatră, în anul 1500 numărul acestora a scăzut, ajungând la un total de 250, din care 50 de piatră. Dacă despre casele realizate din lemn, evident nu se păstrează informații datorită perisabilității materialului de construcție, din cele de piatră s-au păstrat

fragmentar elemente arhitecturale, de structură și decorative, specifice arhitecturii secolului al XV-lea, dar ele sunt puține și fără o importanță deosebită pentru arhitectura și urbanismul din Transilvania.

Cea mai importantă și mai bine cunoscută dintre clădirile din piatră ale Sebeșului, ale cărei începuturi datează din secolul al XV-lea, este Casa Zápolya. Părțile cele mai vechi ale clădirii se pare că sunt cele situate în partea de nord, la nivelul demisolurilor.

La majoritatea clădirilor cercetate s-a observat că elementele arhitecturale mai vechi, unele databile în secolele XV-XVI, sunt concentrate în „nuclee”, de mici dimensiuni, părți ale unor clădiri, situate în spatele actualelor fațade, uneori la distanțe apreciabile de ele. În baza acestei realități și privind evoluția volumetrică, de mai târziu, a unor clădiri, în care extinderile se realizau prin adosarea înspre stradă a unor noi încăperi, se poate presupune că vechile fronturi stradale, corespunzătoare secolelor XIV-XV, se situau la câțiva metri în spatele celor actuale. Această evoluție poate explica și forma neregulată pe care o au, în prezent principalele fronturi stradale, ținând cont de faptul că ea nu putea fi cauzată de terenul, de altfel plan, pe care este amplasat orașul.

În secolul al XVI-lea evoluțiile economice, demografice și edilitar-urbanistice sunt lente, pe măsura posibilităților de atunci ale orașului. Dacă în 1508 trăiau în orașul Sebeș aproximativ 1100 de locuitori, în anul 1600 numărul acestora a scăzut la numai 900. Aceași tendință este vizibilă și în ceea ce privește numărul caselor, ajungând la 200, dintre care 100 din piatră. La clădirile publice nu s-au mai efectuat lucrări de amploarea celor din secolele precedente. Fortificația și-a dovedit, din nou, limitele în anul 1531 când orașul a capitulat în fața trupelor lui Ioan Zápolya, care și-a stabilit aici reședința. Hotărârile dietei Transilvaniei din 1545, de la Târgu Mureș și din 1566, de la Sibiu, care, între altele, vizau și modernizarea fortificației Sebeșului, au rămas fără nici un rezultat. Lucrările executate acum s-au făcut cu cheltuiala sebeșenilor. În ansamblul porții de est, alături de turnul existent, s-a ridicat acum un altul, amplasat în exteriorul curtinei. Turnul octogonal din colțul de nord-est, din apropierea mănăstirii dominicane, a fost construit, probabil, tot acum, pe locul altuia

mai vechi, cu secțiunea pătrată. Incinta orașului avea forma unui dreptunghi cu colțurile rotunjite, cu perimetrul de 1700 m și o suprafață de aproximativ 20 ha. Cetatea era înconjurată de un șanț de apărare care, parțial, era inundat permanent.

Casele construite în această perioadă nu sunt cu mult diferite de cele ridicate în secolele trecute. Atât planurile, cât și fațadele au fost, în continuare, influențate de formele preexistente, înguste și adânci, caracteristice orașului medieval. Elemente atributive stilului Renașterii se regăsesc doar ca detalii decorative, de tipul ancadramentelor sau ca soluții de acoperire a spațiilor: bolți semicilindrice și cu penetrații.

Casa Zápolya a suferit o serie de refaceri pe parcursul secolului al XVI-lea. Păstrându-se, în linii mari, planul pe care îl avea la sfârșitul secolului trecut, acum s-a refăcut etajul clădirii. Etajul fazei anterioare a rămas, până în prezent, un fel de mezanin al aripii de vest a clădirii. Pentru a putea susține noul etaj au fost necesare lucrări și la parterul clădirii. De acum datează bolțile gangului carosabil și ale aripii de est a construcției.

În secolul al XVII-lea, în continuare, s-au depus eforturi pentru modernizarea fortificației orașului. În anul 1634, pe latura de vest a cetății, s-a construit un turn bastionar, semicircular (**fig. XIV**). Lucrările cele mai importante au vizat întărirea porților principale ale orașului, cea de est și cea de vest. În dreptul lor, la exterior, au fost construite două barbacane, având forma unor potcoave alungite. Informațiile referitoare la construcțiile civile sunt și acum puține și, uneori, contradictorii. Unele provin din descrierile realizate de călători străini care au vizitat orașul. Fondul construit al orașului a avut mult de suferit, în urma cuceririi de către turci în anul 1661. În urma incendiului, au scăpat neatînse doar biserica, școala și o parte a casei parohiale. Acest eveniment a grăbit, cu siguranță, înlocuirea caselor din lemn cu construcții noi din materiale durabile.

Din secolul al XVII-lea datează cea mai veche reprezentare grafică a orașului Sebeș, cunoscută până în prezent. Este vorba de gravura realizată de Jacob Schollenberger, publicată în 1666, amintită mai sus, și care nu oferă informații utile referitoare la fondul construit al orașului, deoarece este, în cea mai mare parte,

fantezistă. Chiar și așa imaginea ridică câteva semne de întrebare referitoare la momentul în care autorul a văzut Sebeșul, în cazul în care acest lucru a avut loc. Având în vedere faptul că lucrarea în care a fost publicată gravura a apărut în anul 1666, eventual, autorul a văzut orașul înainte de distrugerea lui de către turci. Este puțin probabil ca localitatea să fi avut asemenea resurse încât să se refacă într-un interval de timp așa scurt, după distrugerea suferită în 1661. La sfârșitul secolului al XVII-lea sunt menționate în documente unele dintre străzile principale ale orașului. Tot acum, a fost atestată și vecinătatea *Jacobi*, care și-a luat numele de la *Jakobigasse* (str. *Mihai Viteazul*), una din străzile principale ale orașului.

La începutul secolului al XVIII-lea, sunt menționate, indirect, într-un document datând din anul 1705 și celelalte trei străzi importante al Sebeșului: *Rosengasse* (str. *24 Ianuarie*), aflată în prelungirea, spre vest, a *Jakobigasse* (str. *Mihai Viteazul*), *Petrigasse* (bd. *Lucian Blaga* - parțial) și *Sikulorumgasse* (bd. *Lucian Blaga* - parțial). Deși atestarea documentară a numelor principalelor străzi din Sebeș a avut loc abia la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea, ele purtau aceleași nume și în secolele anterioare.

La sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui de al XVIII-lea au fost amintite în documente și *Vecinătățile* Sebeșului, și care și-au luat numele de la cele patru străzi principale ale orașului. La începutul secolului al XVIII-lea, orașul Sebeș era împărțit, din punct de vedere administrativ, în patru cartiere - *quartale* -, probabil, pe structura celor patru *vecinătăți*: *Jacobi*, *Siculorum*, *Petri* și *Rosarum*. Delimitarea celor patru *quartale* nu s-a putut realiza cu exactitate. Referitor la cele două *quartale* din jumătatea de vest a orașului - *Rosarum* și *Petri* - stabilirea întinderii lor nu este dificilă. Ele se întindeau de-a lungul străzilor de la care și-au luat numele, până la zidul cetății, iar înspre est erau mărginite de *Sachsgasse* (str. *I. L. Caragiale* - parțial) și *Petersdorfer Gasse* (str. *Bistrei*), care le separau de cele din jumătatea răsăriteană a orașului. Nu se cunoaște cu exactitate întinderea celor din urmă - *Jacobi* și *Siculorum*. Situația este puțin complicată de existența a două grupuri compacte de gospodării, pe pajiștea intravilană - *Anger* -

Călin Anghel

între Piața Mare și latura de est a incintei orașului, și de modalitatea de alocare a acestora la cele două *quartale*. Probabil s-a determinat, pe axa est-vest, o mediană, iar arondarea gospodăriilor la cele două *vecinătăți* și *quartale* s-a realizat în mod egal.

La începutul secolului al XVIII-lea se constată un spor demografic destul de consistent, comparativ cu secolele trecute. Populația orașului ajunge să numere, în anul 1703, 1933 de locuitori, incluzându-i aici și pe românii din suburbii. Orașul *interior*, însă, avea doar 997 de locuitori din totalul amintit.

După evenimentele violente de la începutul secolului al XVIII-lea, a urmat o perioadă lungă de calm. În acest context, fortificația orașului și-a pierdut treptat utilitatea, astfel încât, la jumătatea secolului, au început să se construiască case tot mai aproape de zidul acesteia. În ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, lacurile și șanțurile din jurul incintei au fost desecate și astupate cu pământ, pe terenul rezultat amenajându-se grădini. Acestea au ajuns în proprietatea celor care dețineau mijloace pentru transportarea pământului necesar și bani pentru plata lucrătorilor.

În această perioadă, au avut loc și o serie de lucrări, de mică amploare, la biserica evanghelică parohială. Corul gotic al bisericii din Sebeș era înconjurat, în partea superioară, de o galerie, cu balustradă exterioară, asemănătoare cu cea de la Biserica Neagră din Brașov, iar contraforturile se finalizau în partea superioară cu fiale. Aceste elemente, structurale și decorative, au suferit degradări de-a lungul timpului, astfel încât ele au fost demontate în timpul „restaurării” din 1789-1798. Tot acum s-a construit, în fața portalului sudic al corului, un pridvor care înlocuia un altul, mai vechi, gotic, demolat în anul 1789. A fost construit și un al doilea pridvor, mai mic, în fața intrării în colaterala sudică a corpului bazilical.

În anul 1731, fosta mănăstire dominicană, a fost cedată ordinului franciscan, iar în anul 1740, biserica și anexele mănăstirii au fost renovate, în stil baroc, cu sprijinul împărătesei Maria Tereza.

Populația orașului se afla într-un proces de creștere, lent, dar cu unele oscilații, cauzate de evenimente grave, cum a fost epidemia de ciumă din anul 1738, care a făcut mai mult de 200 de victime la Sebeș. Creșterea demografică a fost mai semnificativă abia în a doua

jumătate a secolului și a fost cauzată atât de sporul natural, cât și de stabilirea aici a unor emigranți provenind din Germania și Austria. Acest ultim eveniment nu a afectat, din punct de vedere demografic, orașul *interior*, deoarece noii veniți s-au așezat în afara zidurilor, în partea de nord a localității. O conscripție din anul 1783 consemnează că orașul Sebeș avea 4040 de locuitori: 1715 germani, dintre care 510 erau Durlach-eri și Hanau-eri, 2110 români, 85 de greci și 130 de țigani.

Arhitectura civilă este ceva mai bine cunoscută acum, deoarece, pe lângă faptul că s-au conservat multe imobile datând de acum, există și mai multe informații referitoare la ele, provenind din descrierile făcute în epocă, dintr-o vedută realizată de I. I. Haas în anul 1736, dar și dintr-un plan al orașului datând din anul 1769. În secolul al XVIII-lea au pătruns în arhitectura civilă și religioasă elemente structurale și decorative de factură barocă. Primele se regăsesc în casele sebeșenilor sub forma unor portaluri sau bolți cu secțiunea în formă de mâner de coș. Elementele decorative se limitează la mici detalii ale fațadelor sau stucaturi, plasate pe bolțile parterului sau pe tavanele etajelor. Case datând din această perioadă se găsesc pe întreașa întindere a orașului *interior*.

După ce a fost atestată documentar în secolul al XVI-lea, informațiile referitoare la suburbia românească lipsesc aproape cu desăvârșire până la sfârșitul secolului al XVII-lea. Aceeași penurie de informații vizează, de altfel, și orașul *interior* și ea poate fi pusă pe seama incendiului Sebeșului, în 1661 de către turci, când, probabil, a ars și o bună parte a arhivei orașului. Din secolul al XVIII-lea datează cele mai multe informații referitoare la „cartierul” românesc.

Suburbia românească, menționată în documentele de la începutul secolului al XVIII-lea cu numele *Hochstadt*, s-a dezvoltat în partea stângă a râului Sebeș, de-a lungul acestuia. Era străbătută, în lung, de o stradă paralelă cu râul, din care, în zona mediană, se ramificau, spre vest, altele trei. Parcelele, relativ mari, erau orientate perpendicular pe străzi, iar casele respectau orientarea parcelor, fiind dispuse cu latura mică la stradă. În zona mediană a suburbiei, în cimitir, se afla prima biserică românească, ridicată din materiale durabile, piatră și cărămidă. A fost construită, probabil, la sfârșitul secolului al XVII-lea sau la începutul celui următor. În 1733, de când

datează prima atestare a acesteia, aparținea credincioșilor uniți. În intervalul 1756-1763, biserica a ajuns în folosința credincioșilor ortodocși, care, mai târziu, între 1778 și 1783 și-au construit, în apropiere, un nou lăcaș de cult. Dacă la începutul secolului al XVIII-lea, potrivit conscripției din 1703, suburbia avea 465 de locuitori, până la sfârșitul secolului va înregistra un salt demografic însemnat, numărul lor ajungând, în 1785, la aproximativ 1400.

La Sebeș a existat și o a doua suburbie locuită de români – *măierimea* -, situată în jurul orașului *interior*, pe teritoriul ce reprezenta inițial glacisul fortificației. Acesta a fost treptat parcelat și transformat în ferme și grădini, și a ajuns în proprietatea unor sași mai înstăriți și a unor instituții. În schimbul prestării unor zile de muncă, aici locuiau familii de români. La începutul secolului al XVIII-lea, aici trăiau 456 de suflete, iar la sfârșitul aceluiași secol 126 de familii. Suburbiile românești nu erau diferite ca aspect de satele compacte din sudul Transilvaniei.

Din rațiuni de ordin demografic, la jumătatea secolului al XVIII-lea, autoritățile locale au luat hotărârea atragerii, prin acordarea de facilități, a unor emigranți germani, care să se stabilească în Sebeș. Astfel, până în anul 1749, s-au stabilit aici mai multe grupuri de coloniști, în total 583 de persoane, majoritatea provenind din comitatul Baden-Durlach. Ei au primit un teren în partea de nord a orașului *interior*, situat la intersecția vechiului drum spre Alba Iulia cu cel spre Daia Română. Inițial, s-a constituit de-a lungul drumului spre Alba Iulia o stradă, *Altgasse* (Str. Progresului), paralelă cu râul Sebeș. De-a lungul drumului spre Daia Română, s-a constituit în anii următori o nouă stradă, *Quergasse* (Str. Dorobanți), când, aici s-au stabilit emigranți luterani veniți din Austria superioară. În anul 1770 a sosit la Sebeș un nou grup de emigranți, ceva mai mic, numărând 176 de persoane, provenind din Hanau. Teritoriul noii suburbii a fost împărțit în două, spre nemulțumirea durlacher-ilor, iar în prelungirea parcelelor existente au fost delimitate altele și oferite noilor veniți. La limita lor estică s-a constituit, astfel, o nouă stradă, *Neugasse* (Str. Avram Iancu), paralelă cu *Altgasse* și perpendiculară pe *Quergasse*. La sfârșitul secolului al XVIII-lea, aici locuiau 105 familii. Aspectul „cartierului” durlacher-ilor, nu diferea prea mult de cel al suburbiilor românești.

Începând cu secolul al XIX-lea, orașul Sebeș intră într-o nouă fază a existenței sale, caracterizată de tendințe de modernizare, care, nu de puține ori, au condus la distrugerea, parțială sau chiar totală, a unor monumente. Se poate observa acum o tendință de ieșire a orașului *interior* din „izolarea” în care se afla în secolele trecute, și de a se permite o comunicare mai facilă cu suburbiile. De asemenea, străzile înguste în anumite zone ale orașului, nu mai corespundeau nevoilor impuse de modernizarea transporturilor și a fost necesară lărgirea lor. În cele mai multe cazuri, a avut de suferit fortificația orașului, care, oricum, își pierduse utilitatea, în condițiile în care, de la începutul secolului al XVIII-lea, până la Revoluția de la 1848, Sebeșul a fost ferit de evenimente violente. Astfel, în zidul de incintă s-au realizat câteva breșe pentru acele străzi din orașul *interior* care puteau comunica cu altele din suburbii. Au fost demolate barbacanele, împreună cu porțile și turnurile aferente, excepție făcând un turn al porții de vest, care se păstrează și în prezent, alături de un fragment al arcului porții. Turnurile semicircular și cel al porții de nord au fost transformate în locuințe. Operațiile de desecare a lacurilor amenajate în jurul incintei orașului, ca elemente suplimentare de fortificare, începute în secolul al XVIII-lea au continuat și acum. Ele au fost umplute, apoi, cu pământ și transformate în grădini.

Acum a suferit importante transformări și fortificația bisericii. Latura de nord a acesteia a fost complet demolată în anul 1870. Aceeași soartă a avut-o și latura de vest a fortificației, împreună cu toate clădirile adosate ei, inclusiv localul școlii, în anul 1863. Pe locul rămas liber s-a ridicat o nouă clădire, sediu al Gimnaziului evanghelic C. A. din Sebeș ale cărei lucrări de construcție s-au încheiat în anul 1866.

În orașul *interior* se construiesc case noi și se refac altele mai vechi. Aceste lucrări au fost mai intense în zona Pieței Mari a orașului, pe *Rosengasse* (str. 24 Ianuarie), *Petrigasse* (bd. *Lucian Blaga* - parțial) și părțile vestice ale *Jakobigasse* (str. *Mihai Viteazul*) și *Sikulorumgasse* (bd. *Lucian Blaga* - parțial).

Suburbiile orașului sunt și ele atinse de tendințele de modernizare. Populația românească, din suburbie și *măierii*, este într-o continuă creștere, iar credincioșii uniți și ortodocși se văd

nevoiți să-și construiască noi biserici. Atât credincioșii greco-catolicii (în 1818) cât și cei ortodocși (în 1828) și-au construit noi biserici, iar în 1875 s-au încheiat lucrările de edificare a sediului școlii românești, lângă noua biserică ortodoxă

În anul 1830 orașul avea 3000 de locuitori, iar zece ani mai târziu, 4200. Între 1843 și 1846 populația Sebeșului crește la 4800 de locuitori. Tendința de creștere se menține și în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, populația numărând: 5083 de locuitori în 1857, 5790 în 1869-1870, 6244 în 1880 și 7754 în 1900. Aceeași tendință este vizibilă și în ceea ce privește numărul caselor: 580 în 1813-1823, 887 în anul 1838, 1029 în 1857 și 1374 în 1900.

Posesiunile sașilor din *măierii* au fost, dreptat, parcelate și vândute, în special, românilor din Sebeș sau din împrejurimi. Această evoluție, dublată de creșterea demografică, a condus la îndesirea fondului construit în suburbii și fostele *măierii*. De asemenea, au fost ocupate cu construcții și terenurile care, în planul orașului din 1769, apăreau acoperite cu livezi și grădini sau erau virane. Până la jumătatea secolului al XIX-lea, au fost ridicate case pe întregul teritoriu al fostelor *măierii*. Cartierul „la Greci”, situat între râul Sebeș și Canalul morii se alungește, în secolul al XIX-lea, atât spre sud, cât, mai ales, spre nord, ajungând să se învecineze cu cel al „Durlacher-ilor”.

Fondul construit devine tot mai dens atât în cartierul românesc, cât și în cel al „Durlacher-ilor”. Orașul s-a extins și înspre sud, unde s-a constituit *Gieshübel Quer Gasse* (str. *Horea*) și înspre est, unde a apărut strada *Gorganului* și, în linii mari, a atins limitele în care se va dezvolta ulterior, ce vor fi depășite abia în a doua jumătate a secolului XX.

La începutul secolului XX, continuă creșterea demografică începută în secolul trecut. Astfel, în anul 1910 orașul Sebeș avea 8073 de locuitori. Numărul caselor a înregistrat unele fluctuații în primele decenii ale secolului XX. Dacă în anul 1910 în Sebeș existau 1541 de locuințe, în 1920 numărul lor ajunge la 1526. Până la începerea războiului, în Sebeș s-au derulat importante lucrări modernizare a orașului. În anul 1906 a fost pusă în funcțiune o centrală hidroenergetică, care va furniza orașului energia electrică necesară pentru uz casnic și industrial. În anul 1909 a fost

construită noua primărie, iar în 1910, noul sediu al unității de cavalerie din partea de nord-est a orașului. Tot acum, a fost construită și Baia de sare, în cartierul de est. În anul 1912 a fost construit, în cartierul sudic, sediul spitalului Sf. Sofia și, tot în această perioadă, în apropierea porții de vest a orașului *interior*, fost ridicat și sediul Poștei.

Reconstituirea aspectului localității se dovedește a fi un demers destul de dificil, mai ales pentru perioadele referitoare la care avem puține informații. Informațiile documentare sunt foarte puține în primele secole de existență a orașului. Cu toate că acestea se înmulțesc începând cu secolul al XVI-lea, ele sunt vagi și au caracter general, la fel ca cele ce provin din izvoarele literare. Cel mai mult are de suferit acuratețea reconstituirii aspectului fronturilor stradale, ca o consecință a faptului că există puține informații referitoare la arhitectura civilă. Nu s-au conservat case datând din primele secole ale existenței așezării, cu excepția unor elemente de structură sau decorative (console, ancadrame de fereastră), datând din secolele XIV-XV. Densitatea mare a fondului construit nu a permis cercetarea arheologică sistematică a acestuia, puținele săpături arheologice executate pe arealul orașului *interior*, nu au putut să aducă date noi, utile în reconstituirea aspectului unor clădiri. De asemenea, nu s-au executat analize de parament temeinice, la renovarea clădirilor monument, cu unele excepții (Casa Zápolya) care ar fi putut furniza noi informații referitoare la evoluția planimetrică și volumetrică a unor edificii. Începând cu secolul al XVIII-lea informațiile de care dispunem sunt mai numeroase și de mai bună calitate. Se referă atât la orașul *interior*, cât și la suburbiile acestuia. Pe lângă informațiile documentare, alte izvoare - literare, statistice și cartografice - și reprezentările grafice de epocă ale orașului, permit o mai bună reconstituire a aspectului localității în secolele XVIII-XIX. De asemenea, s-au conservat multe edificii datând din această perioadă.

Dar multe aspecte ale evoluției urbanistice a orașului Sebeș nu au putut fi clarificate, iar altele ar trebui revăzute și rediscutate. Dintre ele amintim următoarele: momentul construirii fortificației bisericii și relația acesteia cu cele două capele, etapele de construcție a fortificației orașului și constituirea și evoluția

Călin Anghel

suburbiei românești. Cercetări arheologice viitoare și analize de parament ar putea furniza noi date care să permită clarificarea și să deslușească evoluțiile în discuție.

ABREVIERI

<i>Acta MN</i>	- <i>Acta Musei Napocensis</i> , Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca.
<i>AHA</i>	- <i>Acta Historiae Artium</i> , Akadémiai Kiadó, Budapest.
<i>AIIC</i>	- <i>Anuarul Institutului de Istorie din Cluj</i> , Cluj.
<i>AIICN</i>	- <i>Anuarul Institutului de Istorie</i> , Cluj - Napoca.
<i>AIIN</i>	- <i>Anuarul Institutului de Istorie Națională</i> , Cluj.
<i>Apulum</i>	- <i>Apulum. Acta Musei Apulensis</i> , Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia.
<i>Ars Transsilvaniae</i>	- <i>Ars Transsilvaniae</i> , Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca.
<i>AUA Historica</i>	- <i>Annales Universitatis Apulensis. Series Historica</i> , Universitatea „1 Decembrie 1918” Alba Iulia.
<i>AVSL</i>	- <i>Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde</i> , Sibiu.
<i>Der Unterwald Forschungen</i>	- <i>Der Unterwald</i> , Sebeș. - <i>Forschungen zur volks- und Landeskunde</i> , Sibiu.
<i>HU</i>	- <i>Historia Urbana</i> , Comisia de Istorie a Orașelor din România, Sibiu-București.
<i>KVS</i>	- <i>Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde</i> , Sibiu, Iași.
<i>PA</i>	- <i>Patrimonium Apulense</i> . Direcția pentru Cultură și Patrimoniu Național Alba, Alba Iulia.
<i>PUM</i>	- <i>Programm des evangelischen Unter-Gymnasium A.B. in Mühlbach</i> , Sebeș.
<i>Revista Arhivelor</i>	- <i>Revista Arhivelor</i> , Arhivele Naționale, București.
<i>RMMI</i>	- <i>Revista Muzeelor și Monumentelor</i> , seria <i>Monumente Istorice și de Artă</i> , București.
<i>SAI</i>	- <i>Studii și Articole de Istorie</i> , București.

Călin Anghel

- SCIA - *Studii și Cercetări de Istoria Artei. Seria Artă Plastică, București.*
- SDT - *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt, Sibiu.*
- SSK - *Studien zur siebenbürgische Kunstgeschichte, Köln, Wien.*
- Studii și comunicări Sibiu* - *Studii și Comunicări, Arheologie-Istorie. Muzeul Brukenthal, Sibiu.*
- SV - *Siebenbürgische Vierteljahrschrift, Sibiu.*
- Verbum - *Verbum. Revista catolică, București.*
- ZSL - *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, Köln, Wien.*

BIBLIOGRAFIE

A. SURSE INEDITE:

Arhiva Muzeului Municipal „Ioan Raica” Sebeș.

Arhivele Naționale ale României. Serviciul Județean Alba, *Fond Parohia evanghelică C. A. Sebeș.*

Arhivele Naționale ale României. Serviciul Județean Alba, *Fond Primăria Sebeș. Documente neînregistrate, vol. I și II.*

Arhivele Naționale ale României. Serviciul Județean Alba, *Fond Protopopiatul ortodox Sebeș.*

Arhivele Naționale ale României. Serviciul Județean Alba, *Fond Vecinătatea Iacoby.*

Arhivele Naționale ale României. Serviciul Județean Alba, *Fond Vecinătatea din str. Rozelor Sebeș.*

Arhivele Naționale ale României. Serviciul Județean Alba, *Fond Vecinătatea Strada secuilor, Sebeș.*

Arhivele Naționale ale României. Serviciul Județean Alba, *Fond Vecinătățile din Sebeș.*

Arhivele Naționale ale României. Serviciul Județean Alba, *Fond Gimnaziul german Sebeș.*

Arhivele Naționale ale României. Serviciul Județean Hunedoara, *Fond Scaunul sășesc Sebeș.*

Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș, *Biblioteca Documentară.*

Călin Anghel

Zentralarchiv Der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien,
Hermannstadt, *Fond Parohia Sebeș*.

B. SURSE EDITE:

Documente privind Istoria României, I, veac XI, XII, XIII, C. Transilvania, București, Editura Academiei R.P.R., 1951.

Documente privind istoria României, IV, veac XIV, C. Transilvania, București, Editura Academiei R.P.R., 1955.

PASCU, Ștefan, HANGA, Vladimir, *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului R.P.R.*, București, Editura Științifică, 1958.

ZIMMERMANN, Franz, WERNER, Carl, MÜLLER, Georg, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen (1342-1390)*, 2 Bd., Hermannstadt, 1897.

C. PRESĂ, PUBLICAȚII PERIODICE:

Der Unterwald, Mühlbach

Kalender des Siebenbürger Volksfreundes, Hermannstadt, XLIII, 1912.

Programm des evangelischen Unter-Gymnasium A.B. in Mühlbach, Sebeș.

Societatea de Mâine, Cluj.

D. LUCRĂRI GENERALE ȘI SPECIALE:

Călători străini despre țările române, vol. I-X, București, Editura Științifică, Editura Academiei Române, 1968-2000.

Istoria României, București, 1998.

Sebeș. Atlas istoric al orașelor din România. Vol III, Fascicula 2, București, Editura Enciclopedică, 2004.

Sebeșul în imagini de epocă, Alba Iulia, Editura Altip, 1998.

Sebeșul de altădată, Sebeș, Albaprint, 2002.

ACKER, Michael, *Despre trecutul farmaciștilor din Sebeș și despre farmaciști sebeșeni din trecut*, în *Apulum*, VIII, 1971, p. 271-281.

ALBU, Gheorghe, *Monografia școlilor primare românești din Sebeș-Alba*, Sibiu, Tiparul Institutului de arte grafice „Dacia Traiană”, 1928.

AMLACHER, Albert, *Zur Geschichte der zweiten Zerstörung Mühlbach durch die Türken im Jahre 1661*, în *KVS*, 9, 1886, p. 5-7.

AMLACHER, Albert, *Heimatsorte der nach Mühlbach und Umgebung eingewanderten Baden- Durlacher*, în *KVS*, XI. Jahrg., 12, 1888, p. 125-129.

AMLACHER, Albert, *Das Mühlbacher Altarwerk*, în *KVS*, 22, nr. 3-4, 1904, p. 35-41.

AMLACHER, Albert, *Zur Baugeschichte der evangelischen Pfarrkirche in Mühlbach*, în *KVS*, 27, nr. 6-7, 1904, p. 76-78.

AMLACHER, Albert, *Die Vernichtung der Grabdenkmäler der evangelischen Pfarrkirche in Mühlbach*, în *KVS*, 27, nr. 8-9, 1904, p. 91-93.

Călin Anghel

ANDRIEȘESCU, Gheorghe I., *O carte veche despre români: „Das Alt-un Neu- teutschei Dacia” von J. Tröster, 1666, în Revista din Iași, I, 1908, p. 98-104.*

ANGELESCU, Mariana, GÜNDISCH, Gustav, KLEIN, Albert, KRASSER, Harald, STREITFELD, Theobald, *Restaurarea unui monument de arhitectură din epocile romanică și gotică în cadrul ansamblului de monumente feudale de la Sebeș-Alba, în Monumente Istorice. Studii și Lucrări de Restaurare, 2, 1967, p. 90-119.*

ANGHEL, Călin, *Considerații privind geneza orașului medieval Sebeș și evoluția sa în timpul crizei agrare medievale, în AUA Historica, 4-5, 2000-2001, p. 59-65.*

ANGHEL, Călin, *Centrul istoric al orașului Sebeș: arhitectura civilă, în PA, I, 2001, p. 189-196.*

ANGHEL, Călin, *Problematika reabilitării și restaurării fortificației medievale a orașului Sebeș, în AUA Historica, 6/I, 2002, p. 261-266.*

ANGHEL, Călin, *Considerații privind arhitectura Casei Zápolya din Sebeș, în AUA Historica, 7, 2003, p. 199-210.*

ANGHEL, Călin, *Din istoriografia sașilor ardeleni: Ferdinand Baumann (1840-1911). Preliminarii, în AUA Historica, 8, 2004, p. 125-130.*

ANGHEL, Călin, *Demersuri privind protejarea patrimoniului construit al orașului Sebeș: cazul Theobald Streitfel (1961) în AUA Historica, 9/I, 2005, p. 337-342.*

ANGHEL, Călin, *Orașul Sebeș în reprezentări de epocă, în AUA Historica, 10/I, 2006, p. 187-195.*

ANGHEL, Călin, *Surse istorice din secolele XVI-XVIII privind orașul Sebeș, în AUA Historica, 11/I, 2007, p. 303-311.*

Evoluția urbanistică a orașului Sebeș

ANGHEL, Călin, *Evoluția urbanistică a orașului Sebeș: suburbiile*, în *Ars Transsilvaniae*, XIV-XV, 2004-2005, p. 73-89.

ANGHEL, Călin, *Evoluția urbanistică a Sebeșului în secolele XVII-XVIII: orașul intra muros*, în *Apulum*, XLVI, 2009, p. 483-498.

ANGHEL, Călin, *Contribuții la nomenclatura stradală a orașului Sebeș*, în *Terra Sebus*, 2, 2010, p. 399-411.

ANGHEL, Gheorghe, *Fortificația orașului Sebeș*, în *Apulum*, XIV, 1976, p. 147-159.

ANGHEL, Gheorghe, *Fortificații medievale de piatră din secolele XIII-XVI*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1986.

ARION, Gheorghe, *Sculptura gotică din Transilvania*, Cluj, Editura Dacia, 1974.

ARMBRUSTER, Adolf, *Dacoromano-Saxonica*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1980.

BAUMANN, Ferdinand, *Geschichte der „terra Sicularum terrae Sebus“ des Andreanischen Freibriefes oder des adeligen Gutes Gießübel bei Mühlbach*, în *PUM*, 1874, p. 1-50.

BAUMANN, Ferdinand, *Schenkung der Stadt und Stuhles Mühlbach an die Bruder Johann und Andreas Pongratz*, în *PUM*, Hermannstadt, 1876, p. 3-50.

BAUMANN, Ferdinand, *Zur Geschichte von Mühlbach*, în *PUM*, Hermannstadt, 1882, p. 1-31.

BAUMANN, Ferdinand, *Zur Geschichte von Mühlbach 1526-1571*, în *PUM*, 1889, p. 3-108.

BAUMANN, Ferdinand, *Geschichte des evangelischen Gymnasium A.B in Mühlbach*, în *PUM*, Hermannstadt, 1896, p. 3-44.

Călin Anghel

BEAUJEU-GARNIER, Jaqueline, CHABOT, Georges, *Geografia urbană*, București, Editura Științifică, 1971.

BENEVOLO, Leonardo, *Orașul în istoria Europei*, Iași, Polirom, 2003.

BOLOVAN, Sorina-Paula, BOLOVAN, Ion, *Germanii din România Germanii din România. Perspective istorice și demografice*, Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane, 2000.

BON, R., *Petofi in Mühlbach*, în *Der Unterwald*, 15, Mühlbach, 1923, p. 2-3.

BORZA, Alexandru, *Flora și vegetația Văii Sebeșului*, București, Editura Academiei R.P.R., 1959.

CĂRPINIȘIANU, Radu, *Școlile Sebeșului*, în *Vârstele orașului. Sebeș – 750 de ani de atestare documentară (1245-1995)*, Sebeș, 1995, p. 61-70.

CUCU, Vasile, *Orașele României*, București, Editura Științifică 1970.

DAN, Dorin Ovidiu, *O contribuție la studiul breslelor: statutul breslei dogarilor din Sebeș (1752)*, în *Apulum*, XXI, 1983, p. 231-237.

DAN, Dorin Ovidiu, *Sebeșul în viziunea călătorilor străini (sec. XVI-XIX)*, în *Apulum*, XXIV, 1987, p. 229-235.

DAN, Dorin Ovidiu, *Noi contribuții la studiul breslelor. Statutul breslei tâmplarilor din Sebes (1631)*, în *Apulum*, XXXII, 1995, p. 327-334.

DAN, Dorin Ovidiu, *Contribuții la cunoașterea rolului economic al Sebeșului (sec. XIV-XIX)*, în *Apulum*, XXXIV, 1997, p. 273-284.

Evoluția urbanistică a orașului Sebeș

DAN, Dorin Ovidiu, *Contribuții la cunoașterea rolului politic al Sebeșului (sec. XIV-XIX)*, în *Apulum*, XXXV, 1998, p. 301-325.

DAN, Dorin Ovidiu, *Contribuții la istoria transportului de călători din Sebeș. Harta diligențelor din Imperiul austriac (1853)*, în *Apulum*, XXXVIII/2, 2001, p. 55-64.

DAN, Dorin Ovidiu, *Noi date despre breasla tâmplarilor din Sebeș*, în *PA*, I, 2001, p. 143-146.

DAN, Dorin Ovidiu, DAN, Iulia Ramona, *Istoricul Theobald Streitfeld (1902-1985)*, în *PA*, II, 2002, p. 187-189.

DAN, Dorin Ovidiu, DAN, Iulia Ramona, *Casa Franz Binder din Sebeș*, în *PA*, II, 2002, p. 260-270.

DAN, Dorin Ovidiu, *Contribuții demografice la istoria Sebeșului*, în *Apulum*, XL, 2003, p. 373-396.

DAN, Dorin Ovidiu, *O contribuție de arheologie industrială transilvană. Uzina electrică Sebeș*, în *PA*, III, 2003, p. 216-226.

DAN, Dorin Ovidiu, *Stemă și sigiliu. Contribuții heraldice la istoria Sebeșului*, în *PA*, IV, 2004, p. 235-248.

DAN, Dorin Ovidiu, *Contribuții la istoria școlilor din Sebeș*, în *PA*, IV, 2004, p. 249-259.

DICKINSON, Robert E., *The morpholgy of the Medieval German Town*, în *Geographical Review*, vol. 35, No. 1, 1945, p. 74-97.

DÖRNER, Anton, *Date privind evoluția ciamei din Transilvania în perioada anilor 1738-1739*, în *Manuilă Sabin: Istorie și demografie*, Cluj-Napoca, Fundația Culturală Română, 1995, p. 169-199.

DÖRNER, Anton, *Colonizări din Baden-Durlach la Sebeș (mijlocul veacului al XVIII-lea)*, în *Dann hier ist beser zu leben als in dem*

Călin Anghel

Schwabenland: vom deutschen Südwesten in das Banat und nach Siebenbürgen; Katalog zur gleichnamigen Ausstellung des Hauses der Heimat des Landes Baden – Württemberg, Stuttgart, 2002, p. 87-91.

DRĂGUȚ, Vasile, *Arta gotică în România*, București, Editura Meridiane, 1981.

DRĂGUȚ, Vasile, *Arta românească, I*, București, Editura Meridiane, 1982.

FABINI, Hermann, *Atlas der siebenbürgisch-sachsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*, Band I (Textband), Hermannstadt: Monumenta-Verlag; Heidelberg: Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, 1998, Band II (Bildband), Hermannstadt: Monumenta-Verlag; Heidelberg: Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, 1999.

FLEISCHER, Michael, *Eine bisher unbekannter Stadtplan von Mühlbach vom Jahre 1769*, în *ZSL*, IV Folge, Köln-Wien, 1983, p. 129-136.

FLEȘER, Gheorghe, *Un monument de arhitectură aparținând barocului târziu la Sebeș*, în *Apulum*, XVIII, 1980, p. 271-276.

FLEȘER, Gheorghe, *Biserici românești de zid din județul Alba*, Alba Iulia, Editura Altip, 2001.

FLEȘER, Gheorghe, Rustoiu, Ioana, *Biserica ortodoxă „Învierea Domnului” din Sebeș*, Alba Iulia, Editura Altip, 2005.

FLEȘER, Gheorghe, Rustoiu, Ioana, Dumitran, Ana, *Biserici românești de zid din județul Alba: Protopopiatul ortodox Sebeș*, vol. I, Alba Iulia, Editura Altip, 2005.

FRĂȚILĂ, Ioan, ANDRIȚOIU, Maria, *Scaunul săsesc Sebeș*, în *Revista Arhivelor*, anul XII, 1, 1969, p. 159-166.

Evoluția urbanistică a orașului Sebeș

ENTZ Géza, *Die Baukunst Transsilvaniensis im 11-13. Jahrhundert, I, II*, în *AHA*, tom XIV, fasc. 1-2, 3-4, 1968, p. 3-48, 127-175.

ENTZ Géza, *Die Pfarrkirchen von Klausenburg und Mühlbach in der Zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts*, în *AHA*, tom XXX, fasc., 1-2, 1984, p. 65-108.

ENTZ Géza, *Erdély építészete a 11-13. században*, Kolozsvár, Ed. Erdelyi Muzeum, 1994.

ENTZ Géza, *Erdély építészete a 14-16. században*, Kolozsvár, Ed. Erdelyi Muzeum 1996.

GHEORGHIU, Teodor Octavian, *Apărarea urbană în centrul și estul Europei în Evul Mediu*, București, Editura Simetria, 2000.

GÖLLNER, Carl, *Der Ungenannte Mühlbacher Leben und Werk*, Sibiu, 1944.

GÖLLNER, Carl, *Siebenburgische Stadte im Mittelalter*, București, 1971.

GÖLLNER, Carl, *Die Auflösung der sächsischen Nationsuniversität (1876) Vorgeschichte und Folgen*, în *Gruppenautonomie in Siebenbürgen. 500 Jahre siebenbürgisch-sächsische Nationsuniversität*, Böhlau, 1990, p. 355-366.

GRANCEA, Mihaela, *Reprezentări ale spațiului urban transilvănean în relațiile de călătorie din secolul al XVIII-lea*, în *HU*, tom. IX, nr. 1-2, 2001, p. 51-59.

GROSS, Lidia, *Confreeriile medievale în Transilvania*, Cluj-Napoca, Editura Grinta, 2004.

GUBOGLU, Mihail, *Din călătoriile lui Evliya Čelebi*, în *Apulum*, V, 1965, p. 347-374.

Călin Anghel

GÜNDISCH, Gustav, Streitfeld, Theobald, *Der Umbau der Mühlbacher Marienkirche im 15. Jahrhundert und seine geschichtlichen Voraussetzungen*, în SSK, 13, 1976, p. 60-80.

GÜNDISCH, Gustav, Streitfeld, Theobald, *Die Grabsteine der Mühlbacher evangelischen Stadtpfarrkirche*, în SSK, 13, 1976, p. 81-95.

GÜNDISCH, Konrad, *Sistemul urban medieval din Transilvania. Geneză și dezvoltare*, în *Orașe și orașeni*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2006, p. 49-63.

GUY MARICA, Viorica *Discuții pe marginea eclecticismului în arhitectura secolului al XIX-lea*, în RMMI, XLIX, 2, 1980, p. 15-18.

GYÉMÁNT, Ladislau, *Imaginea statistică oficială a Transilvaniei în preajma Revoluției de la 1848*, în AIICN, XXXI, 1992, p. 179-195.

HALAVÁTS Gyula, TELEGDI Roth Lajos, *Szászsebes környéke*, Budapest, 1910.

HALAVÁTS Gyula, *Úti jegyzetek Szászsebes környékéből*, în *Archaeologiai Értesítő*, 26, Budapest, 1906, p. 355-360.

HARDA, Doina, HARDA, Ștefan, *Delimitarea centrelor și zonelor istorice urbane în județul Alba*, în *Lucrările Seminarului Național Zone Istorice Urbane, Delimitare, Gestiune, Politici de Revitalizare, Alba Iulia (5-7 noiembrie 1992)*, Alba Iulia, 1993, p. 37-46.

HĂȚIEGANU, Alexandrina M., *Câteva observațiuni asupra Bazinului Văii Sebeș*, Cluj, 1934.

HĂȚIEGANU, Alexandrina, STREITFELD, Th., *Cursul inferior al râului Sebeș și importanța lui pentru dezvoltarea economică a localităților din această zonă*, în *Apulum*, XIV, 1977, p. 745-755.

HEITEL, Radu, *Monumentele medievale din Sebeș-Alba*, Editura Meridiane, București, 1964.

HEITZ, Andreas, *Alt-Mühlbach. Kreuz- und Querzüge durch unsere Stadt und Gemeinde an der Hand unserer alten Matrikeln*, în SDT, nr. 6166-6173, Hermannstadt, 1894.

HIENZ, Hermann, *Bücherkunde zur Volks- und Heimatforschung der Siebenbürger Sachsen*, München, 1960.

HULEA, Eugen, STREITFELD, Theobald, *Stampe din secolul XVIII privitoare la orașele Alba Iulia și Sebeș*, în *Apulum*, VI, 1967, p. 663-674.

IONESCU, Grigore, *Istoria Arhitecturii în România*, I, II, București, Editura Academiei Române, 1963, 1965.

IONESCU, Grigore, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, București, Editura Academiei R.S.R., 1982.

JENEL, Dana, ZAMFIR, Anca Maria, HILOHI, Gruia, NÜSSBÄCHER, Gernot, *Brașov: scurtă istorie ilustrată a evoluției urbane*, Brașov, Editura Reform V S.R.L., 2003.

KLEIN, Albert, *Baugeschichte der evangelischen Kirche in Mühlbach*, în SSK, 13, 1976, p. 23-59.

KÖNIG, Walter, *Teze privind revoluția educațională la sașii ardeleni, în Transilvania și sașii ardeleni în istoriografie. Din publicațiile Asociației de Studii Transilvane Heidelberg*, Sibiu, Editura Hora, 2001, p. 97-126.

KRASSER, David, *Geschichte des Mühlbacher Untergymnasiums A. B.*, în PUM, 1857, p.1-57.

KRASSER, Harald, Streitfeld, Th., *Zur Wiederauffindung der Madonna des Mühlbacher Altars*, în SSK, 13, 1976, p. 96-109.

Călin Anghel

KRASSER, Harald, *Zur Geschichte der Erforschung der Mühlbacher Stadtpfarrkirche*, în *SSK*, 13, 1976, p. 13-22.

LÉSTYÁN Ferenc, *Megszentelt kövek. A középkori Erdélyi püspökség templomai*, I, II, Gloria Kiadó, Kolozsvár, 1996.

LUPAȘ, Ion, *Măsuri legislative luate de dietele ardelenilor contra grecilor*, în *AIIN*, III, 1924-1925, Cluj, 1926, p. 537-539.

LUPAȘ, Ion, *Sibiul ca centru al vieții românești*, în *AIIN*, V, 1928-1930, Cluj, 1930, p. 35-62.

MÂNDRESCU, Gheorghe, *Considerații privind evoluția planului casei la Bistrița în secolele XV-XVI*, în *Acta MN*, XXI, 1984, p. 551-554.

MÂNDRESCU, Gheorghe, *Arhitectura în stil Renaștere la Bistrița*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1999.

MARIENBURG, Georg F., *Zur Berichtigung einiger alturkundlicher siebenbürgischer Ortsbestimmungen*, I (*Die terra Syculorum terre Sebus im Andreanischen Freibrief vom Jahre 1224*), în *AVSL*, 5, 1862, p. 213-239.

MARIENBURGER, Georg, *Topographie der Stadt Mühlbach*, în *Hermannstädter Zeitung*, Hermannstadt, Erster Jahrgang, 1785, nr. 28-39.

MIHĂILESCU, Vintilă, *Vecini și Vecinătăți în Transilvania*, București, Editura Paideia, 2002.

MITTELSTRASS, Otto, *Terra syculorum terrae Sebus und der sächsische Unterwald*, în *Zur Rechts- und Siedlungsgeschichte der Siebenbürger Sachsen*, VIII, 1971, p. 88-109.

MÖCKEL, Alfred, *Von Straßennamen, im besonderen von denen Mühlbachs*, în *SDT*, 1928, nr. 16, p. 4.

Evoluția urbanistică a orașului Sebeș

MÖCKEL, Alfred, *Aus Mühlbachs Vergangenheit*, Sebeș, 1929.

MÖCKEL, Christian, *Die Durlacher und Hanauer Transmigranten in Mühlbach*, în *PUM*, 1884, p. 5-32.

Mühlbach Industrie, în *Der Unterwald*, nr 39, 1924, p. 4.

MÜLLER, Friedrich, *Über den älteren sachsiscen kirchenbau und insbesondere die evangelischen Pfarrkirche von Mühlbach*, în *Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde*, Kronstadt, 1851, p. 263-267; 1852, p. 279-283.

MÜLLER, Friedrich, *Die kirchliche Baukunst des romanischen Styles in Siebenbürgen*, Wien, 1858.

MÜLLER, Friedrich, *Siebenbürgische Sagen*, 4. Aufl., Wien-Hermannstadt, 1885.

NÄGLER, Thomas, *Așezarea sașilor în Transilvania*, București, Editura Kriterion, 1992.

NÄGLER, Thomas, *Românii și sașii până la 1848 (Relații economice, sociale și politice)*, Sibiu, Editura Thausib, 1997.

NIEDERMAIER, Paul, *Dezvoltarea urbanistică și arhitectonică a unor orașe transilvănene din secolul al XII-lea până în secolul al XVI-lea*, în *Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare din România și a înfrățirii lor cu națiunea română. Naționalitatea germană*, I, București, 1976, p. 115-197.

NIEDERMAIER, Paul, *Die Rolle der Stadtbefestigungen in der Türkenabwehr*, în *Forschungen*, bd. 21, 1, 1978, p. 81-87.

NIEDERMAIER, Paul, *Geneza orașului Sighișoara*, în *RMMI*, 2, 1979, p. 67-74.

Călin Anghel

NIEDERMAIER, Paul, *Siebenbürgische Städte. Forschungen zur städtebaulichen und architektonischen Entwicklung von Handwerksorten zwischen dem 12. und 16. Jahrhundert*, București, Editura Kriterion, 1979.

NIEDERMAIER, Paul, *Cu privire la planul de parcelare a centrului istoric clujean*, în *RMMI*, XIII, 2, 1982, p. 63.

NIEDERMAIER, Paul, *Die Grundrissgestaltung der mittelalterlichen Städte Siebenbürgens*, în *Forschungen*, Bd.30, 2, 1987, p. 37-51.

NIEDERMAIER, Paul, *Raportul între sat și oraș în lumina crizei agrare medievale*, în *AHCN*, XXXI, 1992, p. 151-155.

NIEDERMAIER, Paul, *Evoluția rețelei de orașe în Transilvania medievală*, în *HU*, tom. 1, nr. 1, 1993, p. 21-26.

NIEDERMAIER, Paul, *Der mittelalterliche Stadtbau in Siebenbürgen*, I, Innsbruck, 1995.

NIEDERMAIER, Paul, *Stadtbau in Mittelalter. Siebenbürgen, Banat und Kreischgebiet (1242-1347)*, Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2002.

NIEDERMAIER, Paul, *Stadtbau in Mittelalter. Siebenbürgen, Banat und Kreischgebiet (1348-1541)*, Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2003.

OPRESCU, George, *Bisericile cetăți ale sașilor din Ardeal*, București, Editura Academiei R.P.R., 1956.

PALL, Francisc, *Știri noi despre expedițiile turcești din Transilvania în 1438*, în *AHC*, I-II, 1958-1959, p. 9-28.

PANAITESCU, P. Petre, *Introducere la istoria culturii românești*, București, Editura Științifică, 1969.

Evoluția urbanistică a orașului Sebeș

PASCU, Ștefan, *Meșteșugurile din Transilvania până în secolul al XVI-lea*, București, Editura Academiei R.P.R., 1954.

PASCU, Ștefan, *Voievodatul Transilvaniei*, II, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1979.

PASCU, Ștefan, *Voievodatul Transilvaniei*, III, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1986.

PATRULIUS, Radu R., *Locuința în timp și spațiu*, București, Editura Tehnică, 1975.

PETRESCU, Paul, *Tradiția franconă în arhitectura populară săsească din sudul Transilvaniei*, în SCIA, tomul 18, 2, 1971, p. 235-247.

POP, Ioan Aurel, *Românii și maghiarii în secolele IX-XIV*, Cluj-Napoca, Fundația Culturală Română, 1996.

RAICA, Ion, *Un târg străvechi din apropierea Sebeșului*, în *Apulum*, V, 1965, p. 641-645.

RAICA, Ion, *Sebeșul*, Cluj-Napoca, Editura George Barițiu, 2002.

RAICA, Ion, FLEȘER, Gheorghe, *Prima organizație a meseriașilor și comercianților din Sebeș: reuniunea „Andreiana”*, în *Apulum*, XIV, 1976, p. 473-481.

RĂDUȚIU, Aurel, GYÉMÁNT, Ladislau, *Repertoriul izvoarelor statistice privind Transilvania, 1690-1847*, Cluj-Napoca, Editura Univers Enciclopedic, 1995.

RĂULEA, Maria, DUMITREASĂ, Mihaela, *Sebeșul – coordonate geografice, geologice, floră, faună, agricultură*, în *Vârstele orașului. Sebeș – 750 de ani de atestare documentară (1245 – 1995)*, Sebeș, 1995, p. 14-18.

Călin Anghel

REUSCHEL, Friedrich, *Die evangelische Pfarrkirche in Mühlbach*, în *PUM*, 1878, p. 3-8.

ROTH, Viktor, *Ausgabe und Ziel der siebenbürgisch-sächsischen Kunst-geschichtsforschung*, în *AVSL*, 32, 1905, p. 631-666.

ROTH, Viktor, *Das Mühlbacher Altarwerk*, în *AVSL*, 32, 1903, p. 40-87.

ROTH, Viktor, *Zu A. Amlacher meiner Arbeit über „Das Mühlbacher Altarwerk“*, în *KVS*, 27, nr. 6-7, 1904, p. 78-81.

ROTH, Viktor, *Die siebenbürgisch-sächsische Kunst in der magyarischen Forschung*, în *AVSL*, 39, 1915, p. 511-624.

ROTH, Viktor, *Siebenbürgische Altäre*, Straßburg, 1916.

ROTH, Viktor, *Die evangelische Kirche A. B. in Mühlbach*, Mühlbach, 1922.

ROTH, Viktor, *Zur Geschichte des sächsischen Bauernhauses in Siebenbürgen*, în *AVSL*, 42, 1924, p. 238-260.

ROTH, Viktor, *Sechs künstlersebstbildnisse des 14. Jahrhunderts*, în *Academie Roumaine, Bulletin de la section historique*, Bukarest, 1927, p. 1-22.

ROTH, Viktor, *Zur Problematik der siebenbürgisch-deutschen Kunstgeschichte*, Sibiu, 1931.

ROTH, Viktor, *Die deutsche Kunst in Siebenbürgen*, în *Auftrag der deutschen Akademie herausgegeben von V. Roth*, Berlin-Hermannstadt, 1934.

RUSU, Adrian Andrei, *Castelarea carpatică: fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV)*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2005.

Evoluția urbanistică a orașului Sebeș

RUSU, Mircea, *Aspecte ale genezei târgurilor și orașelor medievale din Transilvania*, în *HU*, tomul II, 1994/I, p. 23-41.

SABĂU-TĂTAR, Mircea, STANCIU, Lucian, *Unele considerații privind evoluția arhitectural-urbanistică și de punere în valoare a rezervației de arhitectură din orașul Sebeș*, în *Porțile Cetății*, nr. 3, 1990, p. 1-2.

SALONTAI, Mihaela Sanda, *Mănăstirea dominicană din Sebeș (jud. Alba)*, în *Ars Transsilvaniae*, VI, 1996, p. 27-32.

SALONTAI, Mihaela Sanda, *Mănăstiri dominicane din Transilvania*, Cluj-Napoca, Editura Nereamia Napocae, 2002.

SALONTAI, Mihaela Sanda, *Structuri medievale dispărute la biserici din mediul urban: letnnerul bisericii evanghelice din Sibiu*, în *Ars Transsilvaniae*, XX, 2010, p. 53-60.

SÂRBU, Aneta, MUTU, Simion, *De la meșteșuguri la întreprinderi industriale, în Sebeș. Vârstele orașului*, Sebeș, 1995, p. 88-93.

SEBESTYÉN, Gheorghe, *O pagină din istoria arhitecturii României: Renașterea*, București, Editura Tehnică, 1987.

SEBESTYÉN, Gheorghe, SEBESTYÉN, Victor, *Arhitectura Renașterii în Transilvania*, București, Editura Academiei R.P.R., 1963.

STANCA, Sebastian, *Biserica ortodoxă din Sebeș*, Cluj, Tiparul Tipografiei eparhiale Ort. Rom., 1928.

STREITFELD, Theobald *Das Mühlbacher Dominikanerkloster*, în *SV*, 58, 1935, p. 1-11.

STREITFELD, Theobald, *Die Cappella Sancti Jacobi in Mühlbach* în *SV*, 59, 1936, p. 287-306.

Călin Anghel

STREITFELD, Theobald, *Sebeșul în anii viforoși 1848-1849 (Din amintirile lui Andreas Heitz)*, în *Apulum*, VIII, 1971, p. 317-330.

STREITFELD, Theobald, *Mittelalterliche Kapellen in Mühlbach*, în *SSK*, 13, 1976, p. 110-133.

STREITFELD, Theobald, *Eine Konskription aus dem Jahre 1703*, în *Studii și comunicări Sibiu*, Sibiu, 1981, tom 21, p. 121- 135.

STREITFELD, Theobald, *Die Jakobuskapelle in Mühlbach (ein Nachwort)*, în *ZSL*, 6. (77.) Jahrgang, Heft 2/1983, p. 199-203.

STREITFELD, Theobald, *Durlachisch – Hanauisches aus Mühlbach*, București, Editura Kriterion, 1984.

STREITFELD, Theobald, *Der Unterlauf des Mühlbachs in der Vergangenheit*, în *Forschungen*, Bd. 39, 1-2, 1996, p. 169-176.

SUCIU, Coriolan, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, București, Editura Academiei R.S.R., 1968.

SUCIU, Petru, *Desvoltarea orașelor ardelene – în baza unei anchete*, în *Societatea de Măine*, IV, nr. 10-11, Cluj, 1927, p. 136.

SUCIU, Petru, *Din trecutul orașelor noastre ardelene. Numărul caselor urbane*, în *Societatea de Măine*, IV, nr. 19, Cluj, 1927, p. 254.

SURDU, Bujor, *Problema nașterii manufacturilor din Transilvania*, în *AHC*, VII, 1964, p. 147-239.

SUTSCHEK, Felix, *Statutele municipale ale sașilor din Transilvania*, Stuttgart, 1997.

SZEGEDI, Edit, *Tradiție și inovație în istoriografia săsească între baroc și iluminism*, Cluj-Napoca, Editura Casa Cărții de Știință, 2004.

Evoluția urbanistică a orașului Sebeș

ȘERBAN, Constantin, *Geneza orașelor medievale românești*, în *Studii și articole de istorie*, XIV, 1969, p. 59-72.

TOTOIANU, Radu, PARASCHIV, Marian, „*Andreiana*”. *Un capitol din istoria culturală și economică a Sebeșului. 1878-1948*, Sibiu, Psihimedia, 2004.

TRAUSCH, Joseph, SCHULLER, Friedrich, HIENZ, A. Hermann, *Schriftsteller – Lexikon der Siebenbürger Deutschen*, 7/II, Böhlau, 1983.

TREIBER, Gustav, *Mittelalterliche Kirchen in Siebenbürgen*, München, Hilfskomitee d. Siebenbürger Sachsen, 1971.

VARGA Livia, *A Szaszsebesi evangélikus templom középkori építéstörténete*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.

VĂȚĂȘIANU, Virgil, *O lucrare de Dr. Victor Roth*, în *Transilvania*, 5, 1928, p. 420-422.

VĂȚĂȘIANU, Virgil, *Istoria Artei feudale în Țările Române*, I, București, Editura Academiei R.P.R., 1959.

VĂȚĂȘIANU, Virgil, *Arta în Transilvania*, în *Istoria artelor plastice*, I, București, Editura Academiei R.P.R., 1968.

WAGNER, Ernst, *Wüstungen in den sieben Stühlen als Folge der Türkeneinfälle des 15. Jahrhunderts*, în *Forschungen*, Bd. 21, 1, 1978, p. 40-48.

WOLLMANN, Volker, *Arheologie industrială*, Alba Iulia, Editura Ulise, 2003.

WOLLMANN, Volker, *Adnotațiunile cronicarului Laurentius Weidenfelder pe marginea manuscrisului lui Georg Soterius despre istoria despre istoria Sebeșului*, intitulat „*Particola historica in urbem Sabesum*”, în *Terra Sebus*, 1, 2009, p. 217-231.

LISTA ILUSTRĂȚILOR

1. Ilustrații inserate în textul lucrării:

- Fig. 1. Etape de extindere teritorială a orașului Sebeș (1175-1200)**, p. 99 (după *Sebeș. Atlas istoric al orașelor din România. Vol III, Fascicula 2*, București, Editura Enciclopedică, 2004, p. 6).
- Fig. 2. Etape de extindere teritorială a orașului Sebeș (1225-1240)**, p. 100 (după *Sebeș. Atlas istoric al orașelor din România. Vol III, Fascicula 2*, București, Editura Enciclopedică, 2004, p. 6).
- Fig. 3. Etape de extindere teritorială a orașului Sebeș (1275-1500)**, p. 101 (după *Sebeș. Atlas istoric al orașelor din România. Vol III, Fascicula 2*, București, Editura Enciclopedică, 2004, p. 6).
- Fig. 4. Biserica parohială - colaterala sudică a corpului bazilical - interior**, p. 103 (foto - Radu Totoianu).
- Fig. 5. Biserica parohială - nava centrală a corpului bazilical - interior**, p. 104 (foto - Radu Totoianu).
- Fig. 6. Biserica parohială - Portalul de vest (romanice)**, p. 106 (foto - Radu Totoianu).
- Fig. 7. Biserica parohială - corul gotic - stâlpi**, p. 112 (foto - Radu Totoianu).
- Fig. 8. Biserica parohială - corul gotic - pilaștri cu statui pe console sub baldachine**, p. 112 (foto - Radu Totoianu).
- Fig. 9. Fortificația orașului - latura sudică a incintei - fragment**, p. 116.
- Fig. 10. Capela Sf. Iacob - exterior**, p. 118 (foto - Radu Totoianu).
- Fig. 11. Biserica parohială - portalul sudic (gotic)**, p. 121 (foto - Radu Totoianu).
- Fig. 12. Sebeșul în anul 1769 - plan - orașul interior - detaliu**, p. 124 (după: *Sebeș. Atlas istoric al orașelor din România. Vol III, Fascicula 2*, București, Editura Enciclopedică, 2004, pl. VIII).
- Fig. 13. Casa Zápolya - ancadrament de fereastră**, p. 131.
- Fig. 14. Casa Zápolya - ancadrament de ușă**, p. 131.
- Fig. 15. Casa Zápolya - portalul vechiului acces carosabil și profilul arhivoltei**, p. 131.
- Fig. 16. Casa Zápolya - blazon**, p. 132 (proveniența: MMIRS, *Correspondența oficială pe anul 1961*, nr. inv. 2619, f. 349).
- Fig. 17. Fortificația orașului - latura sudică a incintei - bovindou - fragment**, p. 137.

Fig. 18. Casa Zápolya - boltă semicilindrică cu penetrații, pe console - demisol, p. 141 (proveniența: MMIRS, *Fototeca*, nr. inv. 578).

Fig. 19. Orașul Sebeș în secolul al XVII-lea - gravură de Jacob Schollenberger, p. 147.

Fig. 20. Sebeș - orașul interior - parcelarea din 1880, nomenclatorul străzilor și împărțirea administrativă (reconstituire aproximativă), p. 152 (planul original - după Paul Niedermaier, *Siebenbürgische Städte. Forschungen zur städtebaulichen und architektonischen Entwicklung von Handwerksorten zwischen dem 12. und 16. Jahrhundert*, București, Editura Kriterion, 1979, p. 50).

Fig. 21. Casa Zápolya - semne de pietrari, p. 155 (foto - Radu Totoianu).

Fig. 22. Casa Zápolya - fațada de nord, cu loggia - după restaurarea din 1962-1964, p. 156 (proveniența: MMIRS, *Fototeca*, nr. inv. 683).

Fig. 23. Primăria veche - demolată în 1880, p. 163 (proveniența: MMIRS, *Fototeca*, nr. inv. 735).

Fig. 24. Orașul Sebeș în anul 1736 - vedută - de I. I. Haas, p. 165 (proveniența: MMIRS, *Fototeca*, nr. inv. 695).

Fig. 25. Plan al orașului Sebeș - 1769, p. 166 (după Michael Fleischer, *Eine bisher unbekannter Stadtplan von Mühlbach vom Jahre 1769*, în *ZSL, IV Folge*, Köln-Wien, 1983, p. 129-136).

Fig. 26. Piața Mare a orașului Sebeș - acuarelă de Rudolf Pühringer, 1937 - după o imagine din 1820, p. 167.

Fig. 27. Orașul Sebeș - după ridicarea Iosefină (1763-1785) - suburbia românească, p. 169 (planul original - după *Die „Josephinische Aufnahme“ - Siebenbürgen und das Banat von Temes / Transylvania and Temes*, Budapeșt, Arcanum Adatbázis, 2005 - bază de date, DVD-ROM).

Fig. 28. Casă din suburbia românească - str. Suseni (*Oberegasse*) - 1910, p. 171 (după Ion Raica, *Sebeșul*, Cluj-Napoca, Editura George Barițiu, 2002, p. 245).

Fig. 29. Absida vechii biserici românești - în prezent, criptă, p. 172 (foto - Călin Șuteu).

Fig. 30. Biserica cu hramul *Adormirea Maicii Domnului* - 1783 (văzută dinspre nord-est), p. 173 (foto - Călin Șuteu).

Fig. 31. Biserica cu hramul *Adormirea Maicii Domnului* - 1783 (văzută dinspre sud-vest), p. 173 (foto - Călin Șuteu).

Fig. 32. Orașul Sebeș - după ridicarea Iosefină (1763-1785) - detaliu: orașul interior și suburbiile, p. 176 (planul original - după *Die „Josephinische Aufnahme“ - Siebenbürgen und das Banat von Temes / Transylvania and Temes*, Budapeșt, Arcanum Adatbázis, 2005 - bază de date, DVD-ROM).

Fig. 33. Orașul Sebeș - cartierul „Durlacher-ilor” - 1769, p. 179 (planul original - după *Die „Josephinische Aufnahme” - Siebenbürgen und das Banat von Temes / Transylvania and Temes*, Budapest, Arcanum Adatbázis, 2005 - bază de date, DVD-ROM).

Fig. 34. Harta moșiei nobiliare Gusu, întocmită de ing. J. Hahn - 1824 - detaliu, p. 184 (proveniența: MMIRS, *Biblioteca Documentară*, nr. inv. 183).

Fig. 35. Gimnaziul evanghelic C. A - 1866, p. 186 (proveniența: MMIRS, *Fototeca*, nr. inv. 277).

Fig. 36. Casa Franz Binder, p. 188.

Fig. 37. Biserica cu hramul Schimbarea la Față, 1818, p. 189 (foto - Călin Șuteu).

Fig. 38. Biserica cu hramul Învierea Domnului, 1828, p. 191 (proveniența: MMIRS, *Biblioteca Documentară*, nr. inv. 1023).

Fig. 39. Sebeș - planul zonei - detaliu; după ridicarea Francesco-Iosefină (1869-1873), p. 193 (după *Sebeș. Atlas istoric al orașelor din România. Vol III, Fascicula 2*, București, Editura Enciclopedică, 2004, pl. I).

Fig. 40. Biserica reformată, calvină - 1903, p. 196.

Fig. 41. Primăria - 1909, p. 197 (proveniența: MMIRS, *Fototeca*, nr. inv. 338).

Fig. 42. Poșta - începutul sec. XX, p. 199 (proveniența: MMIRS, *Fototeca*, nr. inv. 1136).

Fig. 43. Casă - Petrigasse (bd. Lucian Blaga), nr. 26, p. 201.

Fig. 44. Casă - Spitalgasse (str. Șurianu), nr. 13, p. 202.

2. Ilustrații în anexă:

Fig. I. Localizarea orașului Sebeș.

Fig. II. Sebeș - plan al orașului - după ridicarea Iosefină (1763-1785) (după *Die „Josephinische Aufnahme” - Siebenbürgen und das Banat von Temes / Transylvania and Temes*, Budapest, Arcanum Adatbázis, 2005 - bază de date, DVD-ROM).

Fig. III. Ansamblul arhitectural al Pieței Mari a orașului Sebeș - plan - detaliu (după Theobald. Streitfeld, *Mittelalterliche Kapellen in Mühlbach*, în *Studien zur siebenbürgische Kunstgeschichte*, Köln-Wien, 1976, p. 114).

Fig. IV. Planul bisericii evanghelice, cu fazele de construcție (după Paul Niedermaier, *Siebenbürgische Städte. Forschungen zur städtebaulichen*

Călin Anghel

und architektonischen Entwicklung von Handwerksorten zwischen dem 12. und 16. Jahrhundert, București, Editura Kriterion, 1979, p. 186).

Fig. V. Altarul poliptic - detaliu - panoul central (foto - Radu Totoianu).

Fig. VI. Biserica parohială evanghelică - vedere de ansamblu.

Fig. VII. Biserica romano-catolică, Sf. Bartolomeu (proveniența: MMIRS, *Fototeca*, nr. inv. 788).

Fig. VIII. Luneta unui portal romanic, probabil cel sudic, al bisericii parohiale. S-a identificat la baza unui contrafort de pe latura de est a Casei parohiale evanghelice, refolosită ca material de construcție.

Fig. IX. Fereastră biforă - latura de vest a clădirii fostului han *La Leul de Aur* (foto - Radu Totoianu).

Fig. X. Turnul *Croitorilor (Studentului)* (proveniența: MMIRS, *Fototeca*, nr. inv. 784).

Fig. XI. Turnul de nord - poarta (proveniența: MMIRS, *Fototeca*, nr. inv. 535).

Fig. XII. Turnul *octogonal* (proveniența: MMIRS, *Fototeca*, nr. inv. 780).

Fig. XIII. Poarta de vest (proveniența: MMIRS, *Fototeca*, nr. inv. 571).

Fig. XIV. Turnul *semicircular* (proveniența: MMIRS, *Fototeca*, nr. inv. 863).

Fig. XV. Turnul *Cizmarilor* (proveniența: MMIRS, *Fototeca*, nr. inv. 789).

Fig. XVI. Plan al orașului Sebeș - 1935 (proveniența: MMIRS, *Biblioteca Documentară*, nr. inv. 2612).

Fig. XVII. Sebeș - plan al orașului - monumentele istorice și de arhitectură (planul original - în *Sebeș. Atlas istoric al orașelor din România. Vol III, Fascicula 2*, București, Editura Enciclopedică, 2004, pl. III).

Fig. XVIII. Plan al orașului Sebeș (parcelele și fronturi stradale) (planul original - în *Sebeș. Atlas istoric al orașelor din România. Vol. III, Fascicula 2*, București, Editura Enciclopedică, 2004, pl. VI).

ABSTRACT

Sebeș (Alba county) is a town in central Romania located at the junction of two important communication arteries (the E68, Deva – Sibiu – Brașov, and the E81, Cluj-Napoca – Sibiu – Pitești European routes) that in the Middle Ages as well as during the Pre-modern Era was one of the most important urban centres of Transylvania.

Saxon tradition has held the year 1150 as the founding date of the town but it was only in 1224 that it was for the first time mentioned in a document. In 1224 the Andreamum makes reference to a certain “land of Sebeș” - *terra Siculorum terrae Sebus* - that could have derived from the name of Sebeș, the town founded by German colonists close to a small pre-existent Székely. settlement . But the first certain documentary mention of the town dates from the year 1245 when, in a document issued by Pope Innocent IV in Lyon, it appears by the name of *Malembach*. The document granted Teodoric, priest in Sebeș the right to collect the incomes of other parishes as his own had been devastated by the Tatars.

In the 14th century the town of Sebeș went through a spectacular stage of development and a document dating from 1341 mentions it as having the status of *civitas*. That was the time when several urban projects were initiated, projects like the construction of the Gothic hall-quire of the church and the town fortification. The compromise solutions chosen to finalize the projects reflect the economic and institutional decline the town experienced over the following centuries. After the Turks conquered the town in 1438, despite the joint efforts of the authorities and the citizens, Sebeș could no longer overcome its humble condition of market town. In 1661 the Turks conquer the town once again and set it on fire, which proves that the fortification coupled with the flat surrounding landscape made up a poor defence line against enemy attacks. Now, the town can no longer keep up with the development of other important Transylvanian towns and it will play an insignificant role in the history of the region.

Intrigued by the history and architectural monuments of Sebeș, numerous researchers have dedicated their time to investigating these issues and have come up with a great number of research studies. Several historical sources such as foreign travelogues, chronicles and

Călin Anghel

certain statistical data from the 16th - 18th centuries allow us to outline the town plan for that time interval.

Beginning with the 19th century, following the intense cultural activities in Transylvanian society, there took place an unprecedented development of historiography accompanied by a diversified and qualitatively improved historical writing. Saxon historians such as Ferdinand Baumann, Friedrich Müller, Albert Amlacher and Viktor Roth took it upon themselves to shed light on the history of this town and at the same time date its monuments and identify their construction stages. More recent research, following the restoration of the church in the 1960's, was undertaken by Theobald Streitfeld, Albert Klein, Harald Krasser and Gustav Gündisch. An important contribution to the identification of the development stages of the town of Sebeş until the 16th century was brought by Paul Niedermaier. At the same time, Romanian art historians like Virgil Vătăşianu, Vasile Drăguţ, Gheorghe Arion and Grigore Ionescu made important contributions to the identification and dating of the construction stages of the parochial church in Sebeş.

According to Paul Niedermaier, the nucleus of the Saxon colony was situated north-west of the old town. This is the case of the quarter north of both *Rosengasse* (24 *Ianuarie* Street) and the Large Square, between *Mariengasse* (*Cetăţii* Street) and *Sachsgasse* (part of . I. L. *Caragiale* Street) which consisted initially of 20-23 plots of land. The second parcelling out followed the first to the east, i.e. north of *Jakobigasse* (*Mihai Viteazul* Street), between *Sachsgasse* (part of I. L. *Caragiale* Street) and the former Dominican monastery. The third row of lots were traced at the relatively large distance of 200 meters from the first two rows. This came as a result of the fact that within the built-up area there existed a meadow on which the graveyard was located. Initially, five properties were set up there. They were larger than those of the nucleus and they were situated in front of the church and the graveyard, to the south. This group of land plots was extended straight to the east along the Square and the *Sikulorumgasse* (part of *Lucian Blaga* Boulevard), where further 26 pieces of property were delimited. Subsequently, by extending this line to the west, at least nine more land lots were formed up to the end of the Small Square. In the second half of the 13th century the entire surface of the town had been parcelled out and it was probably surrounded by some kind of a primitive fortification. Once the town was parcelled out and the number of buildings increased, the streets and the two squares of the settlement got outlined.

Evoluția urbanistică a orașului Sebeș

In the late 12th century and early 13th century, a graveyard was built in the south of the nucleus, on the meadow within the built-in area. In the early 13th century, in the middle of that graveyard, there began the construction of a Romanesque basilica with three naves, semicircular apse, and no quire. After the Tatar invasion, but also in the 14th -15th centuries the architecture of the church suffered several modifications. The idea was to replace the the old Romanesque basilica with a Gothic hall church. As for civil architecture in the earliest centuries of the establishment, there is little documentary evidence. At that time houses were built almost exclusively of timber. In the 14th - 15th centuries the number of stone and brick houses, therefore more durable materials, grew extremely slowly. In 1500 out of a total of 230 houses, 50 were built of stone. An illustrative example of this type of building is the Zápolya House. The demographic evolution reflects the overall evolution of the town plan. Minding the fact that in 1200 in Sebeș lived an estimated 300 people, and in 1241, before the Tatar invasion, 500 people, the population increased considerably up to about 1200 people until 1300. After the Turkish conquest of the town in 1438 one can notice that the number of inhabitants decreases: from 1200 people in 1400, to 1000 in the year 1450. At the end of the 15th century the situation relatively came back to normal so that in 1500 in Sebeș lived an estimated 1100 people.

In 1387 the town receives permission to build a stone battlement wall which makes Sebeș the first walled town to be mentioned in documents. The construction of the wall began either immediately after Sigismund of Luxemburg granted the town this privilege or even before receiving his official approval. Other information regarding the fortification dates from 1438 when the town was conquered by the Turks.

In the 17th century strong efforts were made to modernize the town fortifications. Focus of attention was the reinforcement of the main gateways, the eastern and western ones by building two elongated horseshoe-shaped barbicans on their exterior. The information regarding civil architecture is still scarce and sometimes contradicting. Some comes from descriptions made by foreign travellers who had visited the town, but the overall amount of data is still scarce and sometimes even contradicting. Aside from the church, the school and a part of the parochial house, all the other buildings burnt down. Undoubtedly this unhappy event represented the incentive the population needed to begin passing down to building their homes out of more durable materials.

Călin Anghel

Searches through the archives made it possible to identify the administrative structure of the inner town, i.e. the existence of four quarters: *Jacobi*, *Siculorum*, *Petri* and *Rosarum* formed, hypothetically, according to the structure of the associations called *vecinătăți* bearing the same name, presumably after Luther's religious reform. From this same period date several graphic representations of the town, such as the one of 1666 (not faithful to reality), the one of 1736 by I. I. Haas, while the oldest town plan dates to the year 1769. These representations made it possible to draw a highly accurate town plan.

In the early 18th century one can notice a considerable increase in population compared to the previous centuries. Thus, in 1703 the town is inhabited by 1933 people, including the Romanians from the suburbs. Out of the 1933 only 997 people lived in the inner town.

For the interval 16th century, when it was first mentioned in a document, and the late 17th century, there is a nearly complete lack of information regarding the Romanian suburb. The dearth of information regarding the inner town can be put in connection with the burning down of the town by the Turks when, probably, also burnt an important part of the town archives. The greatest amount of information regarding the Romanian suburbs comes from the 18th century.

The Romanian suburb, mentioned in early 18th century documents as *Hochstadt* grew along the left bank of the Sebeș River and a street parallel with the river crossed it lengthwise. From the middle of that street branched out, to the west, other three streets. There was also a second suburb inhabited by Romanians, the so called *măierime*, situated round the inner town on what used to be the glacis of the fortification. The slope of earth was successively parcelled out and turned into farms and gardens owned by wealthy Saxons or by certain institutions. Romanian families could live there in exchange for several days of work. The Romanian suburbs resemble the compact south-Transylvanian villages.

For demographic purposes, in the mid 18th century, local authorities decide to attract German immigrants to settle in Sebeș by granting them certain advantages. Thus, until 1749, several groups of colonists totalling 583 people, most of which coming from Baden-Durlach, settle here. They receive land in the north of the inner town at the junction of the former road to Alba Iulia with the one to Daia Română. Initially a street, *Altgasse* (*Progresului* Street), was built along the road to Alba Iulia, parallel with the Sebeș River. In the following years, when the Lutheran emigrants from

Evoluția urbanistică a orașului Sebeș

Upper Austria settle here yet another street, *Quergasse* (*Dorobanți Street*) is built along the road to Daia Română.

In 1770 another small group of 176 emigrants from Hanau arrive in Sebeș. The new suburb was divided into two to the discontent of the emigrants from Durlach. New plots of land were marked off beside the other lots and offered to the newcomers. Thus, along their eastern limit emerges another street, *Neugasse* (*Avram Iancu Street*), that is parallel with *Altgasse* and perpendicular to *Quergasse*. In the late 18th century the suburb of the emigrants from Durlach was inhabited by 105 families and resembled very much the Romanian suburb.

From the 19th century on the town of Sebeș enters a new stage of existence characterised by modernisation aspirations. Not few were the cases when this led to the total or partial destruction of certain architectural monuments. One can now notice the desire to remove the inner town from the isolation in which it found itself in the previous centuries and to ease communication with the suburbs. Moreover, the narrow streets did no longer match the requirements imposed by modern transportation therefore they had to be widened. Most affected by these measures were the fortifications that were no longer useful as from the early 18th century until the revolution of 1848 the town had no longer been the scene of any violent episode. The barbicans of the gateways, towers and certain sections of the wall were demolished. The lakes were drained off and the ditches surrounding the fortification were filled in.

The modernisation trend reaches also the suburbs. The Romanian population from the suburb and from the so called *măierii* was growing constantly and needed bigger churches. The construction of the Greek Catholic church ends in 1818 and of the Orthodox in 1828. In 1875 the construction of the Romanian school beside the newly built Orthodox church comes to an end. The Saxons' properties in the *măierii* were gradually parcelled out and sold mainly to Romanians both from Sebeș and the surroundings. This, coupled with the population growth, led to an increasing number of houses being built in the suburbs and in the former *măierii*. What in the plans of 1769 appeared as waste land or orchard was now entirely built up. The number of buildings in the Romanian suburb as well as in that of the emigrants increases constantly.

New streets were built, old ones were extended and the number of buildings grew. Roughly, the town got to cover the same surface as it does today.

LIST OF ILLUSTRATIONS

1. Illustrations inserted in the text:

- Fig. 1. Sebeș, stages of horizontal growth of the town (1175-1200)**, p. 99 (after *Sebeș. Atlas istoric al orașelor din România. Vol III, Fascicula 2*, București, Editura Enciclopedică, 2004, p. 6).
- Fig. 2. Sebeș, stages of horizontal growth of the town (1225-1240)**, p. 100 (after *Sebeș. Atlas istoric al orașelor din România. Vol III, Fascicula 2*, București, Editura Enciclopedică, 2004, p. 6).
- Fig. 3. Sebeș, stages of horizontal growth of the town (1275-1500)**, p. 101 (after *Sebeș. Atlas istoric al orașelor din România. Vol III, Fascicula 2*, București, Editura Enciclopedică, 2004, p. 6).
- Fig. 4. Parish Church - south side of the basilica - interior**, p. 103 (photo - Radu Totoianu).
- Fig. 5. Parish Church - central nave of the basilica - interior**, p. 104 (photo - Radu Totoianu).
- Fig. 6. Parish Church - west portal (Romanesque style)**, p. 106 (photo - Radu Totoianu).
- Fig. 7. Parish Church - the Gothic choir - piers**, p. 112 (photo - Radu Totoianu).
- Fig. 8. Parish Church - the Gothic choir - pilasters with statues on corbels, under canopies**, p. 112 (photo - Radu Totoianu).
- Fig. 9. Town fortifications - south side of the enclosure - fragment**, p. 116.
- Fig. 10. St. Jacob's Chapel - exterior**, p. 118 (photo - Radu Totoianu).
- Fig. 11. Parish Church - south portal (Gothic style)**, p. 121 (photo - Radu Totoianu).
- Fig. 12. Sebeș in 1769 - plan - inner town - detail**, p. 124 (after: *Sebeș. Atlas istoric al orașelor din România. Vol III, Fascicula 2*, București, Editura Enciclopedică, 2004, pl. VIII).
- Fig. 13. Zápolya House - window frame**, p. 131.
- Fig. 14. Zápolya House - door frame**, p. 131.
- Fig. 15. Zápolya House - the portal of the old passage, the archivolt**, p. 131.
- Fig. 16. Zápolya House - coat of arms**, p. 132 (source: MMIRS, *Correspondența oficială pe anul 1961*, nr. inv. 2619, f. 349).

Fig. 17. Town fortifications - south side of the precinct - bow window - fragment, p. 137.

Fig. 18. Zápolya House - perforated barrel vault resting on corbels - semi-basement, p. 141 (source: MMIRS, *Fototeca*, nr. inv. 578).

Fig. 19. The Town of Sebeş in the 17th century - engraving by Jacob Schollenberger, p. 147.

Fig. 20. Sebeş - inner town - the parcelling out of 1880, street nomenclature and administrative divisions (rough reconstruction), p. 152 (the original plan - after Paul Niedermaier, *Siebenbürgische Städte. Forschungen zur städtebaulichen und architektonischen Entwicklung von Handwerksorten zwischen dem 12. und 16. Jahrhundert*, Bucureşti, Editura Kriterion, 1979, p. 50).

Fig. 21. Zápolya House - marks by stonemasons, p. 155 (photo - Radu Totoianu).

Fig. 22. Zápolya House - north façade, with the loggia - after the restoration of 1962-1964, p. 156 (source: MMIRS, *Fototeca*, nr. inv. 683).

Fig. 23. The Old Town Hall - demolished in 1880, p. 163 (source: MMIRS, *Fototeca*, nr. inv. 735)

Fig. 24. The Town of Sebeş in 1736 - veduta - by I. I. Haas, p. 165 (source: MMIRS, *Fototeca*, nr. inv. 695).

Fig. 25. Town plan of Sebeş - 1769, p. 166 (after Michael Fleischer, *Eine bisher unbekannter Stadtplan von Mühlbach vom Jahre 1769*, in *ZSL, IV Folge*, Köln-Wien, 1983, p. 129-136).

Fig. 26. The Large Square of Sebeş - watercolour by Rudolf Pühringer, 1937 - after a picture from 1820, p. 167.

Fig. 27. Sebeş - after the Josephinian land survey (1763-1785) - the Romanian suburb, p. 169 (the original plan - after *Die „Josephinische Aufnahme“ - Siebenbürgen und das Banat von Temes / Transylvania and Temes*, Budapest, Arcanum Adatbázis, 2005 - database, DVD-ROM).

Fig. 28. House in the Romanian suburb - Suseni Str. (Oberegasse) - 1910, p. 171 (after Ion Raica, *Sebeşul*, Cluj-Napoca, Editura George Bariţiu, 2002, p. 245).

Fig. 29. The apse of the old Romanian church - currently a crypt, p. 172 (photo - Călin Şuteu).

Fig. 30. The Dormition of the Theotokos Church - 1783 (as viewed from the north-east), p. 173 (photo - Călin Şuteu).

Fig. 31. The Dormition of the Theotokos Church - 1783 (as viewed from the south-west), p. 173 (photo - Călin Şuteu).

Fig. 32. Sebeş - after Josephinian land survey (1763-1785) - detail: inner town and suburbs, p. 176 (the original plan - after *Die „Josephinische*

Aufnahme” – *Siebenbürgen und das Banat von Temes / Transylvania and Temes*, Budapest, Arcanum Adatbázis, 2005 – database, DVD-ROM).

Fig. 33. Sebeș - Durlachers' quarter- 1769, p. 179 (the original plan - after *Die „Josephinische Aufnahme” – Siebenbürgen und das Banat von Temes / Transylvania and Temes*, Budapest, Arcanum Adatbázis, 2005 – database, DVD-ROM).

Fig. 34. Map of the Gusu noble estate, drawn up by Engineer J. Hahn - 1824 - detail, p. 184 (source: MMIRS, *Biblioteca Documentară*, nr. inv. 183).

Fig. 35. The Evangelical Gymnasium C. A - 1866, p. 186 (source: MMIRS, *Fototeca*, nr. inv. 277).

Fig. 36. Franz Binder House, p. 188.

Fig. 37. The Transfiguration Church, 1818, p. 189 (photo – Călin Șuteu).

Fig. 38. The Lord's Resurrection Church, 1828, p. 191 (source: MMIRS, *Biblioteca Documentară*, nr. inv. 1023).

Fig. 39. Sebeș - area plan - detail; after the Franciscan and Josephinian land survey (1869-1873), p. 193 (after *Sebeș. Atlas istoric al orașelor din România. Vol III, Fascicula 2*, București, Editura Enciclopedică, 2004, pl. I).

Fig. 40. Calvinist Reformed Church - 1903, p. 196.

Fig. 41. Town Hall - 1909, p. 197 (source: MMIRS, *Fototeca*, nr. inv. 338).

Fig. 42. Post Office - early 20th century, p. 199 (source: MMIRS, *Fototeca*, nr. inv. 1136).

Fig. 43. House - Petrigasse (Lucian Blaga Blvd.), nr. 26, p. 201.

Fig. 44. House - Spitalgasse (Șurianu Str.), nr. 13, p. 202.

2. Illustrations in the appendix:

Fig. I. Location of Sebeș.

Fig. II. Sebeș - town plan - after the Josephinian land survey (1763-1785) (after *Die „Josephinische Aufnahme” – Siebenbürgen und das Banat von Temes / Transylvania and Temes*, Budapest, Arcanum Adatbázis, 2005 – database, DVD-ROM).

Fig. III. The architectural complex of the Large Square in Sebeș - plan - detail (after Theobald. Streitfeld, *Mittelalterliche Kapellen in Mühlbach*, in *Studien zur siebenbürgische Kunstgeschichte*, Köln-Wien, 1976, p. 114).

Fig. IV. Plan of the Evangelical Church with construction stages (after Paul Niedermaier, *Siebenbürgische Städte. Forschungen zur städtebaulichen und architektonischen Entwicklung von Handwerksorten zwischen dem 12. und 16. Jahrhundert*, București, Editura Kriterion, 1979, p. 186).

Fig. V. The folding altar - detail - central panel (photo - Radu Totoianu).

Fig. VI. Evangelical Parish Church - general view.

Fig. VII. St. Bartholomew Roman Catholic Church (source: MMIRS, *Fototeca*, nr. inv. 788).

Fig. VIII. Lunette of a Romanesque portal, probably the south one, of the Parish Church. It was identified as reused building material at the bottom of a buttress on the east side of the Evangelical parochial house.

Fig. IX. Double lancet window - west side of the former *La Leul de Aur Inn (To the Golden Lion Inn)* (photo - Radu Totoianu).

Fig. X. Tailors' (Student's) Tower (source: MMIRS, *Fototeca*, nr. inv. 784).

Fig. XI. North Tower - the gate (source: MMIRS, *Fototeca*, nr. inv. 535).

Fig. XII. The Octagonal Tower(source: MMIRS, *Fototeca*, nr. inv. 780).

Fig. XIII. The West Gate (source: MMIRS, *Fototeca*, nr. inv. 571).

Fig. XIV. The Semicircular Tower (source: MMIRS, *Fototeca*, nr. inv. 863).

Fig. XV. Shoemakers' Tower (source: MMIRS, *Fototeca*, nr. inv. 789).

Fig. XVI. Town plan of Sebeș - 1935 (source: MMIRS, *Biblioteca Documentară*, nr. inv. 2612).

Fig. XVII. Sebeș - town plan - historical and architectural monuments (the original plan - in *Sebeș. Atlas istoric al orașelor din România. Vol III, Fascicula 2*, București, Editura Enciclopedică, 2004, pl. III).

Fig. XVIII. Town plan of Sebeș (plots and street frontages) (the original plan - in *Sebeș. Atlas istoric al orașelor din România. Vol. III, Fascicula 2*, București, Editura Enciclopedică, 2004, pl. VI).

ANEXE

Evoluția urbanistică a orașului Sebeș

Fig. I. Localizarea orașului Sebeș

Fig. II. Sebeș – plan al orașului;
după ridicarea Iosefină (1763-1785)

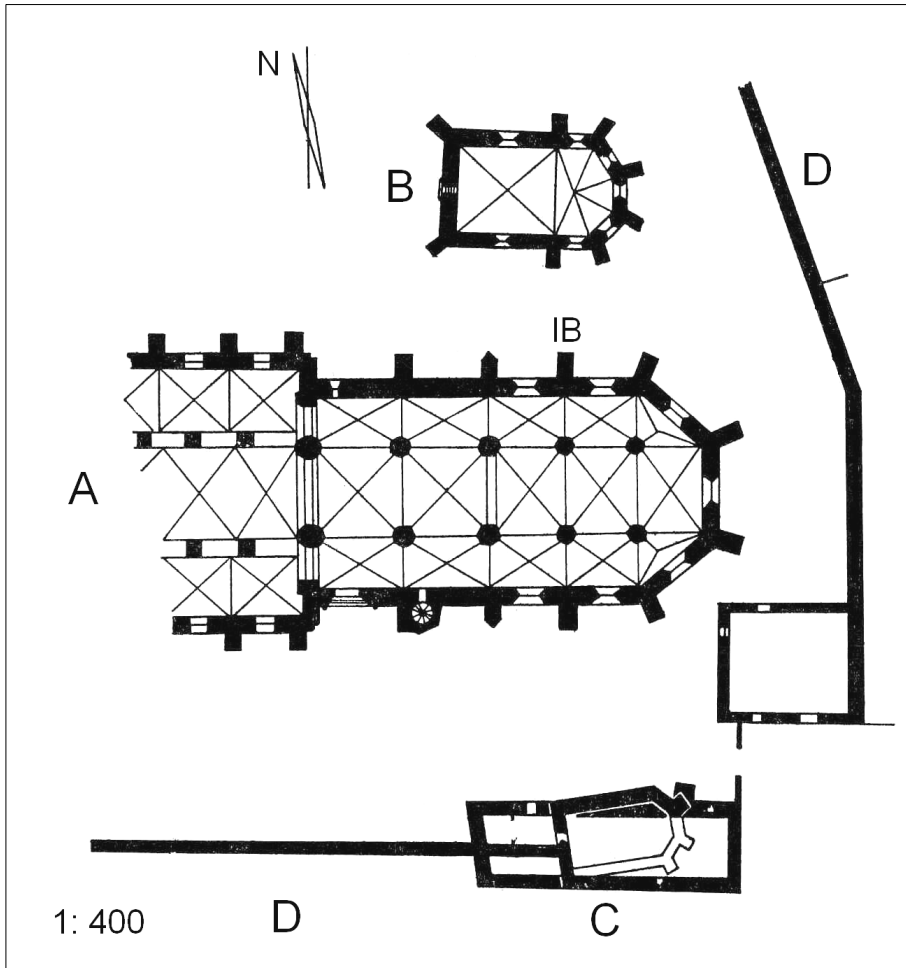

Fig. III. Ansamblul arhitectural al Pieței Mari a orașului Sebeș – detaliu

Legendă:

A - biserica parohială Sf. Maria.

B - capela datând de la sfârșitul secolului al XIV-lea sau începutul secolului al XV-lea.

C - fundația capelei datând din a doua jumătate a secolului al XIII-lea.

D - fragmente din incinta bisericii.

IB - amplasarea statuii reprezentându-l pe Sf. Iacob cel Bătrân.

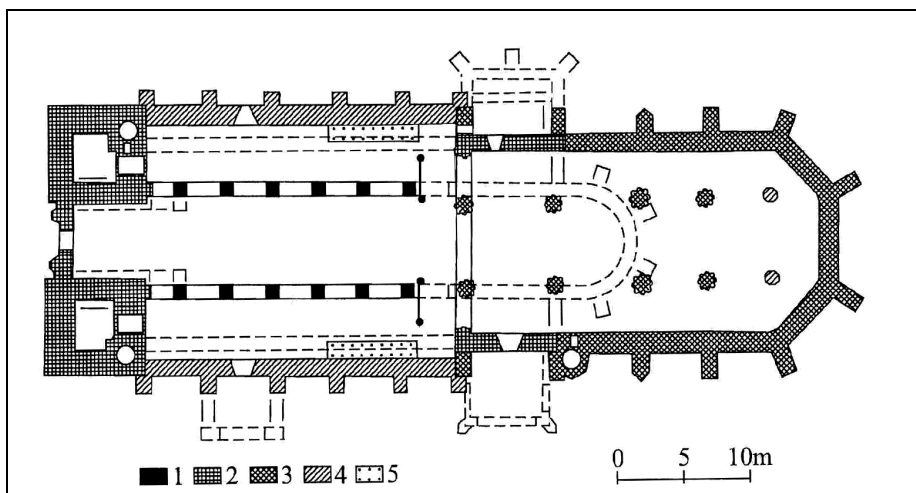

Fig. IV. Planul bisericii evanghelice, cu fazele de construcție.

Legendă:

1 și 2 – secolul al XIII-lea.

3 – a doua jumătate a secolului al XIV-lea.

4 – mijlocul secolului al XV-lea.

5 – ziduri noi.

Fig. V. Altarul poliptic – detaliu – panoul central

Fig. VI. Biserica parohială evanghelică

Fig. VII. Biserica romano-catolică, Sf. Barolomeu

Fig. VIII. Luneta unui portal romanic, probabil cel sudic, al bisericii parohiale

Fig. IX. Fereastră biforă - latura de vest a clădirii fostului han
La Leul de Aur

Fig. X. Turnul Croitorilor (Studentului)

Fig. XI. Turnul de nord - poarta.

Fig. XII. Turnul *octogonal*

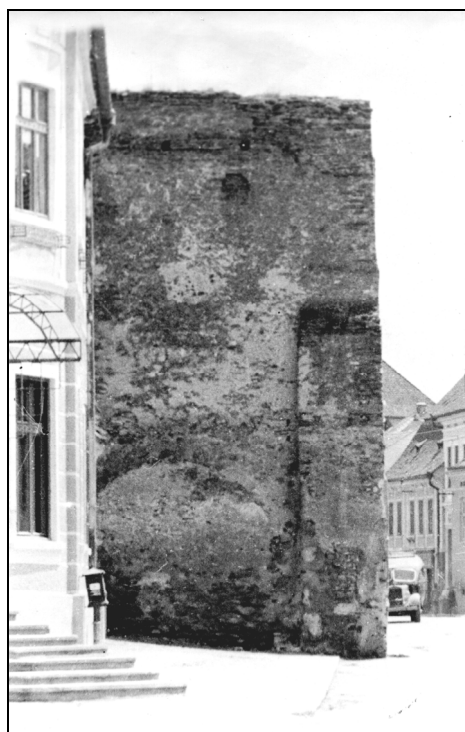

Fig. XIII. Poarta de vest.

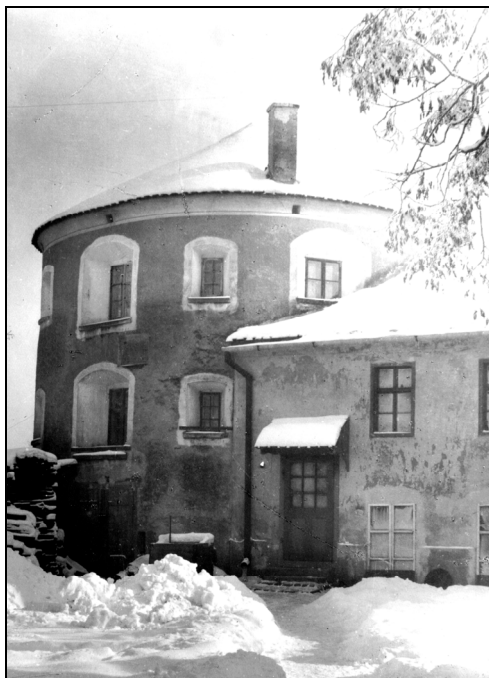

Fig. XIV. Turnul *semicircular*

Fig. XV. Turnul *Cizmarilor*

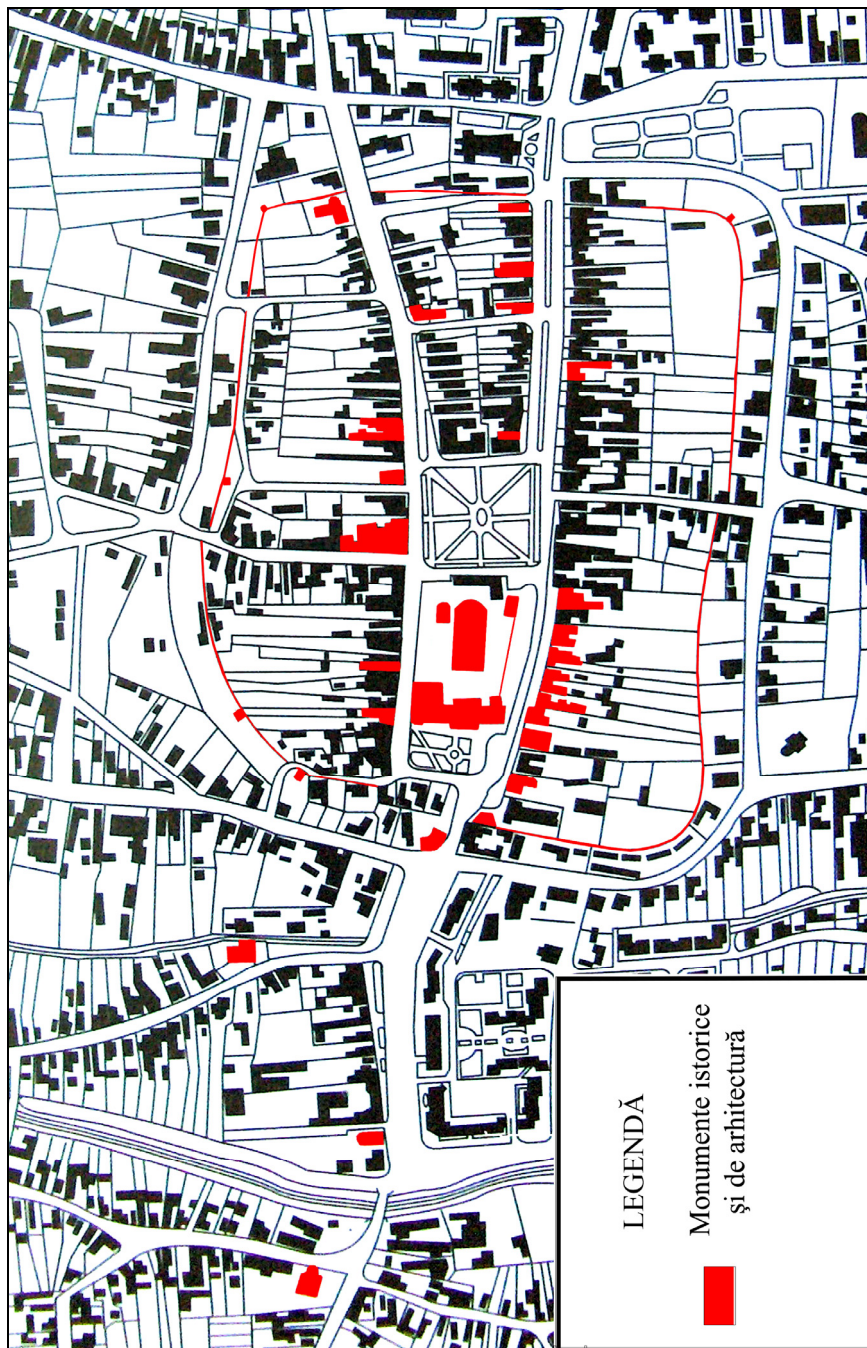

Fig. XVII. Sebeș - plan al orașului - monumentele istorice și de arhitectură

LISTA MONUMENTELOR*

Ansamblul bisericii evanghelice (cod: AB-II-a-A-00355):

Biserica parohială evanghelică), Piața Primăriei, 5, sec. XIII-XV, cod: AB-II-m-A-00355.01;

Capela Sf. Iacob, Piața Primăriei, 5, sec. XV,

cod: AB-II-m-A-00355.02;

Zid de incintă - fortificația bisericii -, Piața Primăriei, 5, sec. XV,

cod: AB-II-m-A-00355.04;

Casa Clopotarului - fosta parohială -, Piața Primăriei, 5, sec. XIV-XVI,

cod: AB-II-m-A-00355.03;

Mănăstirea romano-catolică „Sf. Bartolomeu” - franciscană, fostă dominicană -, str. Mihai Viteazul, 35, sec. XIV-XVIII,

cod: AB-II-a-A-00351, AB-II-m-A-00351.01 și AB-II-m-A-00351.02;

Casa Zápolya, Piața Primăriei, 4, sec. XV-XVII,

cod: AB-II-m-A-00354;

Casă, str. 24 Ianuarie, 2, sec. XVII-XVIII,

cod: AB-II-m-B-00327;

Casă - *Tishler* -, str. 24 Ianuarie, 6, sec. XVI-XVIII,

cod: AB-II-m-B-00328;

Casă, str. 9 Mai, 2, sec. XVII-XVIII,

cod: AB-II-m-B-00329;

Casă, str. 9 Mai, 6, sec. XVIII,

cod: AB-II-m-B-00330;

* Potrivit Listei monumentelor istorice (vezi *Monitorul Oficial*, nr. 646 bis /2004, Ordin 2314).

Călin Anghel

Poșta veche, str. Lucian Blaga, 1, încep. sec. XX,
cod: AB-II-m-B-00334;

Casă, str. Lucian Blaga, 2, sf. sec. XIX,
cod: AB-II-m-B-00335;

Casa Weber, str. Lucian Blaga, 3, sec. XVIII-XIX,
cod: AB-II-m-B-00336;

Casă de breslaș - sediul Protopopiatului ortodox -, str. Lucian Blaga, 6,
sec. XVIII, cod: AB-II-m-B-00337;

Casa Filtsch - casa parohială evanghelică -, str. Lucian Blaga, 10-12), sec.
XV-XVIII, cod: AB-II-m-B-00338;

Casă, str. Lucian Blaga, 14, sec. XVIII-XIX,
cod: AB-II-m-B-00339;

Casa Roth, str. Lucian Blaga, 16, sec. XVI-XVII,
cod: AB-II-m-B-00340;

Casă, str. Lucian Blaga, 18, sec. XVIII-XIX,
cod: AB-II-m-B-00341;

Casă, str. Lucian Blaga, 20, sec. XIX,
cod: AB-II-m-B-00342;

Casă, str. Lucian Blaga, 22, sec. XIX,
cod: AB-II-m-B-00343;

Casă, str. Lucian Blaga, 24, sec. XVI-XIX,
cod: AB-II-m-B-00344;

Casa Kohuth-Breitenstein, str. Lucian Blaga, 25-27, sec. XVI-XVII,
cod: AB-II-m-B-00345;

Casă, str. Lucian Blaga, 28, sec. XVIII-XIX,
cod: AB-II-m-B-00346;

Evoluția urbanistică a orașului Sebeș

Casa Heitz-Konrad, str. Lucian Blaga, 39, sec. XVI-XVII,
cod: AB-II-m-B-00347;

Casa Mauksch, str. Lucian Blaga, 52, sec. XVI-XIX,
cod: AB-II-m-B-00348;

Fostul Gimnaziu evanghelic, Piața Libertății, 1, 1863-1866,
cod: AB-II-m-A-00350;

Primăria, Piața Primăriei, 1, 1909,
cod: AB-II-m-B-00353;

Casă, str. Mihai Viteazul, 3, sec. XVII-XVIII,
cod: AB-II-m-B-00352;

Moară de grâu, str. Decebal, 2, sec. XVIII-XIX,
cod: AB-II-m-B-00349;

Biserica cu hramul Adormirea Maicii Domnului, str. Lucian Blaga, 1778,
cod: AB-II-m-B-00332;

Biserica cu hramul Învierea Domnului, str. Augustin Bena, 4, 1819, cod:
AB-II-m-B-00331;

Fortificația orașului, sec. XIV-XVII (cod: AB-II-a-A-00325):

Turnul Croitorilor (sau al studentului), sec. XV-XVI,

Turnul Cizmarilor, sec. XV-XVI,

Turnul Porții de nord, sec. XIV-XV,

Turnul Porții de vest, sec. XVI-XVII,

Turnul poligonal, sec. XVI,

Turnul semicircular, 1634.

Fig. XVIII. Plan al orașului Sebeș (parcelele și fronturi stradale).

Legendă: 1 - 43 străzile orașului.

Evoluția urbanistică a orașului Sebeș

Evoluția denumirilor străzilor din Sebeș*

Nr. crt.	În 1890	Aprox. 1925	1926	1935	1950-1960	1985	2002
1			<i>Großer Platz</i> (<i>Piața Mare</i>)		<i>Piața Republicii</i>	<i>Parcul „8 Mai”</i>	<i>Piața Primăriei</i>
2	<i>Rosen Gasse</i> (<i>Ulița Trandafirilor</i>)	<i>Str. Carmen Sylva</i>	<i>Rosengasse</i>	<i>Str. Carmen Sylva</i>	<i>Str. Stalin;</i> <i>B-dul 30 Decembrie</i> <i>parțial</i>	<i>Str. 24 Ianuarie</i>	<i>Str. 24 Ianuarie</i>
3	<i>Herren Gasse</i> (<i>Ulița Domnilor</i>)		<i>Petrigasse</i>	<i>Calea Mihai Viteazul,</i> <i>parțial</i>	<i>Str. V. I. Lenin,</i> <i>parțial</i>	<i>Str. V. I. Lenin,</i> <i>parțial</i>	<i>Str. Lucian Blaga,</i> <i>parțial</i>
4	<i>Schul Platz</i> (<i>Piața Școlii</i>)	<i>Piața Cuza Vodă</i>	<i>Kleiner Markt Platz</i> (<i>Piața Mică</i>)		<i>Piața Libertății</i>	<i>Piața Libertății</i>	<i>Piața Libertății</i>
5	<i>Jacobigasse</i> (<i>Ulița Iacobi</i>)	<i>Str. Regele Ferdinand</i>	<i>Jacobigasse</i>	<i>Str. Regele Ferdinand</i>	<i>B-dul. 30 Decembrie</i> <i>parțial</i>	<i>Str. Dobrogean-Gherea</i>	<i>Str. Mihai Viteazul</i>

* Prelucrat după: *Sebeș. Atlas istoric al orașelor din România. Vol III, Fascicula 2*, București, Editura Enciclopedică, 2004, pl. XIII; Radu Cărpinișianu, *Nomenclatura actuală și mai veche a străzilor Sebeșului (Partea I)*, în *Sebeșul*, Sebeș, 2003, nr.16, p. 3; Idem, *Nomenclatura actuală și mai veche a străzilor Sebeșului (Partea a II-a)*, în *Sebeșul*, Sebeș, 2003, nr.17-18, p. 2, MMIRS, *Biblioteca Documentară*, nr. inv. 2612 și Călin Anghel, *Contribuții la nomenclatura stradală a orașului Sebeș*, în *Terra Sebus*, 2, 2010, p. 409-411.

Călin Anghel

6	<i>Szekler Gasse</i> (Ulița Secuilor)		<i>Innere Sikulorumgasse</i> (Ulița Interioară a Secuilor)	<i>Calea Mihai Viteazul,</i> parțial	<i>Str. V. I. Lenin,</i> parțial	<i>Str. V. I. Lenin,</i> parțial	<i>Str. Lucian Blașa,</i> parțial
7	<i>Schulgässchen</i> (Ulicioara Școlii)		<i>Sachsgasse</i> (Ulița Sasului sau Ulița lui Sachs?)				<i>Str. I. L. Caragiale,</i> parțial
8	<i>Petersdorfer Gässchen</i> (Ulicioara Petreștiului)	<i>Str. Vasile Alecsandri</i>	<i>Petersdorfer Gasse</i> (Ulița Petreștiului)		<i>Str. Jdanov</i>	<i>Str. Bistrei</i>	<i>Str. Bistrei</i>
9			<i>Mariengasse</i> (Ulița Maria)				<i>Str. Cetății</i>
10	<i>Hinter der Mauer</i> (În spatele zidului)						<i>Str. I. L. Caragiale,</i> parțial
11	<i>Leichen Gasse</i> (Ulița Leșurilor)	<i>Str. Coresi</i>	<i>Rathausgasse</i> (Ulița Primăriei)		<i>Str. Filimon Sârbu</i>	<i>Str. Pieții</i>	<i>Str. Pieții</i>
12	<i>Hundsrückengasse</i> (Ulița Spinarea câinelui); <i>Gasse hinter der Mauer</i> (Ulița din spatele zidului)	<i>Str. Doamna Velica</i>	<i>Sachsgasse;</i> <i>Hundsrückengasse</i>			<i>Str. I. L. Caragiale,</i> parțial	<i>Str. I. L. Caragiale,</i> parțial
13	<i>Gasse hinter der Mauer</i> (Strada din spatele zidului), <i>Marienburgergasse</i> (1894)	<i>Str. Ghenadie</i>	<i>Marienburgergasse</i> (Ulița Marienburger)		<i>Str. Socolov</i>	<i>Str. Patriei</i>	<i>Str. Patria</i>
14	<i>Enten Gasse</i> (Ulița Rațelor)	<i>Str. Doamna Stanca</i>	<i>Entengasse</i>		<i>Str. Molotov</i>	<i>Str. 9 Mai</i>	<i>Str. 9 Mai</i>

Evoluția urbanistică a orașului Sebeș

15	<i>Gässchen bei den KatholischenSchule</i> (Ulicioara de la Școala catolică)		<i>Klostergasse</i> (Ulița Mănăstirii)				Str. Miorița
16	<i>Griechen Gasse</i> (Ulița Grecilor)		<i>Griechengasse</i>	Str. Paraschiv	Str. Ion Paraschiv Str. Mihai Viteazul	Str. Mihai Viteazul	Str. Valea Frumoasei
17	<i>Obere Gasse</i> (Ulița de Sus; Ulița Suseni)	Str. Mircea cel Bătrân		Str. Ștefan cel Mare, parțial	Str. I. C. Frimu	Str. Gaterului	Str. Gaterului
18	<i>Untere Gasse</i> (Ulița de Jos; Ulița Joseni)			Str. Ștefan cel Mare, parțial		Str. Ștefan cel Mare	Str. Ștefan cel Mare
19	<i>Grosse Gasse</i> (Ulița Mare)	Str. Episcop Vasile Moga		Str. Vasile Moga		Str. Panduri	Str. Augustin Bena
20	<i>Pfaffen Gasse</i> (Ulița Popilor)	Str. Andrei Șaguna		Str. Andrei Șaguna	Str. Miciurin	Str. Ciocârliei	Str. Ciocârliei
21	<i>Bobesten Gasse</i> (Ulița Boboșești)	Str. Zaharie Moga		Str. Zaharie Moga	Str. Malinovski	Str. Mureșului	Str. Mureșului
22	<i>Opricesten Gasse</i> (Ulița Oprincești)	Str. Andronic			Str. Olga Banic		Str. Spicului
23	<i>Bach Gasse</i> (Ulița Pârâului)						Str. 2
24	<i>Bach Gasse</i>						Str. 1

Călin Anghel

25	Man Gasse (Ulița Man)						
26	Bach Gasse	Str. Vlad Vodă			Str. Plugarilor		Str. 1907
27	Bach Gasse						
28	Mühlgasse (Ulița Morii); Ulița Între Râuri	Str. Popa Lazăr Str. N. Sava	Bachgasse	Str. Popa Lazăr	Str. Plugarilor	Str. 23 August	Str. Decebal Str. Lotrului
29							Str. Crângului
30	Post Gasse (Ulița Poștei)		Postgasse	Str. Poștei	Str. Poștei	Str. Poștei	Str. Dorin Pavel
31	Gesse hinter der Mauer beim Petri Thurm (Ulița din spatele zidului, la Turnul lui Petri)		Erlensteg (Poteca Arinilor) Parkgasse (Ulița Parcului)	Str. Traian	Str. Traian	Str. Traian	Str. Traian
32	Tivoli Gässchen (Ulicioara Tivoli)	Str. Regina Maria	Spitalgasse (Ulița Spitalului)	Str. Regina Maria	Str. Dr. Bagdasar	Str. Șurianu	Str. Șurianu
33			Johannissgasse (Ulița Johann)	Str. Călugăreni	Str. Călugăreni	Str. Călugăreni	Str. Călugăreni
34	Gieshübel Quer Gasse (Ulița transversală a Gusului)			Str. Horia		Str. Horea	Str. Horea
35	Deutsch Vorstädter Mühlgasse (Ulița Morii din suburbia germană)	Str. Memorandumului	Mühlgasse	Str. Căpitan Aviator Olteanu	Str. Aviator Olteanu	Str. Aviator Olteanu	Str. Aviator Olteanu

Evoluția urbanistică a orașului Sebeș

36	<i>Alt Gasse</i> (Ulița <i>Veche</i>)	<i>Str. Saxonii Vechi; Str. Axente Sever</i>	<i>Altgasse</i>	<i>Str. Axente Sever</i>		<i>Str. Progresului</i>	<i>Str. Progresului</i>
37	<i>Quer Gasse</i> (Ulița <i>Transversală</i>)		<i>Quergasse</i>	<i>Str. Dorobanților</i>	<i>Str. Dorobanți</i>	<i>Str. Dorobanți</i>	<i>Str. Dorobanți</i>
38	<i>Neu Gasse</i> (Ulița <i>Nouă</i>)	<i>Str. Saxonii Noi</i>	<i>Neugasse</i>	<i>Str. Avram Iancu</i>		<i>Str. Avram Iancu</i>	<i>Str. Avram Iancu</i>
39	<i>Gasse hinter der Mauer...in Gärten</i> (Ulița din spatele zidului...în grădini)		<i>Gallusgasse</i>	<i>Str. Peneș Curcanul</i>	<i>Str. Peneș Curcanul</i>	<i>Str. Peneș Curcanul</i>	<i>Str. Peneș Curcanul</i>
40	<i>Promenad Gasse</i> (Ulița <i>Promenadei</i>)		<i>Daigasse</i> (Ulița <i>Daia</i>)	<i>Str. Călărași</i>		<i>Str. Călărași</i>	<i>Str. Călărași</i>
41	<i>Äussere Syeklergasse</i> (Ulița <i>exterioară a secuilor</i>)	<i>Drumul lui Mihai Viteazul</i>	<i>Äussere Sikulorumgasse</i>	<i>Calea Mihai Viteazul, parțial</i>	<i>Str. V. I. Lenin, parțial</i>	<i>Str. V. I. Lenin, parțial</i>	<i>Str. Lucian Blaga, parțial</i>
42	<i>Fleischer Gasse</i> (Ulița <i>Măcelarilor</i>)		<i>Fleischergasse</i>			<i>Str. Mărășești</i>	<i>Str. Mărășești</i>
43	<i>Beim Galgenberg</i> (<i>La Dealul Spânzurătorii</i>)	<i>Str. Legiunii XIII</i>	<i>Bahngasse</i> (Ulița <i>Gării</i>)	<i>Str. Legiunii XIII</i>	<i>Str. Ion Fonaghi</i>	<i>Str. Gării</i>	<i>Str. Gării</i>
44	<i>Katharinen Gässcheen</i> (Ulița <i>Ecaterina</i>)	<i>Str. Ion Zoba</i>	<i>Turnschulgasse</i> (Ulița <i>Școlii de gimnastică</i>)	<i>Str. Ion Zoba</i>	<i>Str. Louis Aragon</i>	<i>Str. 1848</i>	<i>Str. 1848</i>
45	<i>Teich Gasse</i> (Ulița <i>Lacului</i>)		<i>Teichgasse</i>	<i>Str. Ion Oncescu</i>	<i>Str. Ecaterina Varga</i>	<i>Str. Ecaterina Varga</i>	<i>Str. Sava Henția</i>

Călin Anghel

46	<i>Katolischer Friedhof Gasse (Ulița Cimitirului Catolic)</i>	<i>Str. Brâncoveanu</i>	<i>Ägergasse (Ulița Câmpului)</i>	<i>Str. C-tin Brâncoveanu</i>		<i>Str. 30 Decembrie</i>	<i>Str. Nicolae Iorga</i>
47		<i>Str. Alexandru Roman</i>		<i>Str. Alexandru Roman</i>	<i>Str. Roza Luxemburg</i>	<i>Str. Alunelului</i>	<i>Str. Alunelului</i>

INDICE DE NUME ȘI LOCURI

A

Acâș (jud. Satu Mare), 77
 Aciliu (jud. Sibiu), 22
 Adam, din Miercurea Sibiului,
 inginer, 190
 Aiud (jud. Alba), 31
 Alămor (jud. Sibiu), 22
 Alba Iulia (jud. Alba), 7, 14, 17, 22,
 25, 29, 31, 34, 41, 45, 59, 60, 62, 82,
 93, 101, 137, 146, 149, 157, 176, 179,
 198, 205, 207, 209, 224, 258
 Albrecht I, împărat al Imperiului
 Romano-German și rege al
 Ungariei, 26, 27, 115, 119
 Albu, Gheorghe, învățător, 37, 39, 73,
 191, 212
 Ali Pașa, conducător militar otoman,
 13, 31
 Amlacher, Albert, preot și istoric, 8,
 15, 32, 38, 62, 65, 66, 67, 68, 69, 145,
 158, 159, 178, 256
 Andreas, de Cassa, jude regal, 57,
 115
 Angelescu, Mariana, arhitect, 8, 79,
 80, 81, 104, 105, 114, 119, 120, 125,
 135, 143, 158, 159, 185
 Anghel, Gheorghe, istoric, 8, 25, 84,
 107, 110, 115, 117, 126, 136, 144,
 157, 164, 213
 Apaffi, Mihail, I, principe al
 Transilvaniei, 143
 Apoldu Mare (Apoldu de Sus, jud.
 Sibiu), 31
 Arion, Gheorghe, istoric de artă, 8,
 24, 83, 256
 Axente Sever, revoluționar, 41

B

Balog, Antoniu, paler, 88, 189, 190
 Balomiri, Simeon, primar, 36
 Bartolomeu (Brașov, jud. Brașov), 81,
 105
 Baumann, Ferdinand, profesor și
 istoric, 8, 15, 20, 23, 24, 28, 30, 38,
 42, 57, 58, 59, 60, 61, 68, 87, 107,
 122, 123, 132, 136, 167, 169, 211,
 256
 Benkö, Josef, istoric, 62
 Berthold, preot, 22
 Bethlen, Gabriel, principe al
 Transilvaniei, 46, 145, 155
 Biertan (jud. Sibiu), 69
 Binder, Franz, explorator și
 farmacist, 187, 188
 Bistrița (jud. Bistrița-Năsăud), 29, 30,
 101, 127
 Blaj (jud. Alba), 39, 93
 Bob, Ioan, episcop, 39, 93, 188
 Brașov (jud. Brașov), 13, 17, 24, 28,
 29, 41, 45, 62, 125, 150, 151, 158,
 205, 207, 222, 255

C

Cairo, capitala Egiptului, 187
 Calixtus al III-lea, papă, 82, 86, 121
 Călnic (jud. Alba), 22
 Cârța (jud. Sibiu), 81, 105, 107, 215
 Cincu, scaun săsesc, 31
 Cincu Mare (jud. Brașov), 47, 146
 Cisnădie (jud. Sibiu), 69
 Cluj-Napoca (jud. Cluj), 7, 17, 23, 71,
 72, 75, 90, 91, 95, 190, 205, 255
 Conrad, Johann, von Weiss, inginer
 și cartograf, 34, 48, 157

Călin Anghel

Conrad, Michael, senator și cronicar, 51, 55
Coroi (jud. Mureș), 86
Cunța (jud. Alba), 22

D

Dahinten, Karl, om de afaceri, 38
Daia Română (jud. Alba), 20, 98, 179, 194, 197, 224, 258, 259
Dan, Dorin Ovidiu, istoric, 8, 22, 24, 26, 27, 31, 33, 42, 75, 95, 106, 115, 126, 134, 187, 188, 192, 194, 195
Dănilă, Nicolae, preot și istoric, 36, 39, 93, 165, 169, 172
Deal (jud. Alba), 22
Deva (jud. Hunedoara), 14, 17, 205, 259
Dietrich, Georg, preot și cronicar, 51, 55
Drăguț, Vasile, istoric de artă, 8, 88, 89, 256

E

Eder, Joseph Karl, istoric, 62
Efrem Zăcanu, 37, 73
Entz Géza, istoric de artă, 8, 91, 92
Evlīya Čelebi, cronicar turc, 32, 46, 144, 145

F

Fabini, Hermann, arhitect, 8, 94
Felmer, Martin, preot și profesor, 55
Ferdinand I de Habsburg, împărat al Imperiului Romano-German, 30, 49, 61, 72, 169, 207
Ferenc Léstyán, preot și istoric, 94
Filtsch, Carl, pianist, 41
Fleischer, Michael, istoric, 89, 144, 153, 166, 213

Fleșer, Gheorghe, istoric, 40, 88, 94, 95, 169, 173, 188, 190
Fraknoi Vilmos, istoric, 62
Friedberg, localitate în Germania, 91, 92

G

Gestalter, Michael, profesor, 55, 56, 72, 211
Géza al II-lea, rege al Ungariei, 50, 56, 60
Gherla (jud. Cluj), 31
Gießhübel, localitate de lângă Sebeș, dispărută, 22, 64
Glaser, Joseph sen., om de afaceri, 38
Gromo, Giovan Andrea, comandant militar italian, 45, 137, 138
Gunesch, Andreas, teolog și istoric, 48
Gusu, moșie, 29, 30, 56, 59, 166, 184, 207,
Gündisch, Gustav, istoric, 8, 79, 80, 84, 85, 86, 119, 120, 121, 132, 133, 213, 256

H

Haas, I. I., gravor, 14, 161, 164, 165, 172, 223, 258
Halaváts, Gyula, geolog, 69, 70
Heitel, Radu, arheolog, 8, 21, 79, 87, 99, 103, 107, 113, 118, 122, 123, 129
Heitz, Andreas, preot, 41, 66, 169, 183, 184, 185, 192, 194
Herce, Ștefan, preot, 37, 73
Herina (jud. Bistrița-Năsăud), 77
Hiltebrandt, Conrad Iacob, emisar suedez, 31, 45, 52, 144, 210

I

Inocentiu al IV-lea, papă, 21, 205

Evoluția urbanistică a orașului Sebeș

Ionescu, Grigore, istoric de artă, 8,
89, 138, 140, 170, 256
Iosif al II-lea, împărat al Imperiului
Habsburgic, 35, 36, 37, 50, 73, 162
Isis, zeiță în mitologia egipteană,
187

J

Jakó Sigismund, istoric, 132
Ják, localitate în Ungaria, 81, 106
János, Szentgyörgy, voievod al
Transilvaniei, 132

K

Karlowitz, localitate în Serbia, 33
Kefren, faraon, 187
Kemény, Joseph, istoric, 62
Keops, faraon, 187
Klein, Albert, episcop evanghelic și
istoric, 8, 79, 80, 84, 85, 99, 104,
105, 113, 143, 158, 213, 256
Kornis, Sigismund, guvernator al
Transilvaniei, 71, 86
Kotroba, Viktor, istoric de artă, 87
Krasser, David, preot și istoric, 32,
56, 57, 62, 65, 211
Krasser, Harald, traducător și istoric,
8, 38, 63, 79, 80, 84, 86, 213, 256

L

Ladislau al V-lea, rege al Ungariei, 27
Lancrăm (Sebeș, jud. Alba), 22, 25,
95, 115
Lebrecht, Michael, preot și cronicar,
52
Lehmann, Johann, director de teatru,
38, 50, 161, 162, 174, 180
Levoča, localitate în Slovacia, 78
Livia Varga, istoric, 8, 90, 91, 118,
119, 214

Loman (jud. Alba), 22
Ludovic de Anjou (cel Mare), rege al
Ungariei și al Poloniei, 63, 69, 70,
77, 92, 113
Ludovic al II-lea, rege al Ungariei și
al Boemiei, 68

M

Mailath, Johann, istoric, 62
Malembach, veche denumire germană
a Sebeșului, 21, 205, 255
Maria Tereza, împărăteasă a
Imperiului Habsburgic, 34, 94,
160, 165, 179, 208, 222
Marienburg, Georg Friedrich, preot
și istoric, 64
Marienburger, Georg, jude regal, 14,
44, 51, 52, 53, 63, 146, 158, 162, 174,
175, 176, 177, 180, 209, 210
Matia Corvin, rege al Ungariei, 28,
43, 55, 57, 59, 122, 207
Mauksch, Adam Martin Thomas,
farmacist, 38
Mediaș (jud. Sibiu), 29, 31, 46, 48
Micu-Klein, Inocențiu, episcop
greco-catolic, 36
Mihail, de Sighișoara, voievod al
Transilvaniei, 115
Miercurea Sibiului (jud. Sibiu), 31,
55, 190
Mikerinos, faron, 187
Millenbach, veche denumire germană
a Sebeșului, 147
Mittelstrass, Otto, istoric, 82
Moga, Avram, învățător, 39, 73
Moga, Ștefan, învățător, 39, 73
Moga, Ștefan II, învățător, 39, 73
Moga, Vasile, episcop ortodox, 190
Moga, Zaharie, protopop, 39, 73, 189,
190
Mohács, localitate în Ungaria, 61,
Monnier, Joseph-Gabriel, ofițer de
geniu, 52

Călin Anghel

Möckel, Alfred, istoric, 74, 148, 149, 178
Möckel, Christian, preot și istoric, 65, 178
Mukenbach, veche denumire germană a Sebeșului, 26
Mühlbach, veche denumire germană a Sebeșului, 20, 23, 24, 28, 30, 32, 37, 41, 44, 51, 52, 53, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 74, 75, 85, 86, 87, 89, 91, 92, 107, 111, 113, 119, 122, 136, 137, 145, 148, 159, 162, 167, 169, 178, 180, 209, 210, 211, 212
Müller, Friedrich, episcop evanghelic și istoric, 8, 62, 63, 75, 84, 211, 256

N

Nicopole, oraș în Bulgaria, 26, 206
Nicolae, Pop, protop, 36, 93, 169, 171
Niedermaier, Paul, arhitect și istoric, 8, 19, 20, 23, 29, 87, 97, 99, 106, 108, 111, 115, 122, 125, 135, 146, 176, 213, 214, 256
Nürnberg, oraș în Germania, 14, 47, 78, 89, 92, 113, 121, 145, 210

O

Opreșcu, George, istoric de artă, 77
Orăștie (jud. Hunedoara), 19, 25, 28, 29, 37, 38, 45, 60, 73, 101, 176, 194, 198, 206, 207
Orlat (jud. Sibiu), 35

P

Panaiteșcu, P. Petre, istoric, 19, 20
Parler, Heinrich, arhitect german, 78, 89, 113

Parler, Peter, arhitect german, 77, 78, 89, 113
Pap, Gregoriu de, judecător de ocol, 36
Péter, Szentgyörgy, voievod al Transilvaniei, 132
Petrești (Sebeș, jud. Alba), 22, 41, 65, 74, 95, 111, 144, 178, 185, 209
Petru, preot, 25
Philae, insulă, 187
Pianu de Jos/Săsesc (jud. Alba), 22, 55, 65, 82, 83, 178
Pianu de Sus (jud. Alba), 22
Pongratz, Andreas, nobil, 28, 43, 55, 57, 58, 59, 82, 86, 122, 207
Pongratz, Elisabeta, soția voievodului, 28, 59, 75
Pongratz, Johann, voievod al Transilvaniei, 28, 43, 55, 57, 58, 59, 82, 86, 122, 207
Pongratz, Matei, nobil, 28, 59
Possevino, Antonio, diplomat italian, 45
Praga (Republica Cehă), 72, 78, 89, 91, 92, 113, 114
Prejmer (jud. Sibiu), 69
Pray, Georg, istoric, 62
Pühringer, Rudolf, ofițer de geniu și pictor, 14, 167, 187

R

Raica, Ion, învățător și istoric, 21, 33, 35, 39, 40, 42, 94, 95, 98, 130, 157, 171
Rákóczy, Francisc II, nobil, autointitulat principe al Transilvaniei, 33, 156, 157
Rákóczy, Gheorghe I, principe al Transilvaniei, 32
Rákóczy, Gheorghe II, principe al Transilvaniei, 31, 207
Răchita (jud. Alba), 22
Răhău (Sebeș, jud. Alba), 51, 55,

Evoluția urbanistică a orașului Sebeș

- Reicherstorffer, Georg, diplomat, 44, 52, 135, 138, 210
- Reuschel, Friedrich, profesor și istoric, 64, 211
- Roth, Stefan Ludwig, pastor luteran și istoric, 150
- Roth, Viktor, preot și istoric de artă, 8, 15, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 75, 76, 77, 84, 86, 108, 113, 135, 148, 211, 212, 256
- Rusu, Adrian Andrei, arheolog, 123, 124
- S**
- Sachs, Georg, patrician sas, 133
- Sachs, Johann, jude regal, 49, 57, 120, 133
- Salontai, Mihaela-Sanda, istoric, 24, 34, 94, 111, 135, 160
- Sandor, Petöfi, poet, 41
- Sava, Nicolae, învățător, 40, 74, 191
- Săcel (jud. Sibiu), 22
- Săsciori (jud. Alba), 22
- Schenk, Annemie, istoric, 150
- Schwarzenberg, Karl Borromaeus, guvernator al Transilvaniei, 184
- Sebus*, veche denumire latină a Sebeșului 20, 22, 24, 48, 56, 58, 60, 64, 82, 98, 205, 206, 255
- Schollenberger, Jacob, gravor, 14, 47, 145, 146, 147, 153, 210, 220
- Schöpp, Johann, primar al Sebeșului, 42, 196, 209
- Schuler, Friedrich von Libloy, istoric, 54
- Secaș, râu în jud. Alba, 17, 18
- Seiwert, Johann, istoric, 153
- Schebesch*, veche denumire a Sebeșului, 31, 46
- Sigerius, Emil, etnograf, istoric și colecționar, 75
- Sibiu (jud. Sibiu), 13, 14, 17, 22, 23, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 35, 38, 41, 45, 46, 50, 58, 60, 62, 73, 95, 135, 136, 137, 144, 145, 150, 153, 161, 164, 194, 205, 206, 207, 219, 255
- Sighișoara (jud. Mureș), 20, 25, 26, 28, 29, 60, 62, 69, 91, 97, 115, 150, 206
- Sigismund de Luxemburg, împărat al Imperiului Romano-German și rege al Ungariei, 25, 26, 49, 55, 56, 57, 60, 68, 70, 84, 115, 149, 206, 213, 217, 257
- Simina, Nicolae-Marcel, arheolog, 109, 128
- Solomon, de Sighișoara, voievod al Transilvaniei, 115
- Soterius, Georg, cronicar, 47, 48, 49, 55, 210
- Stanca, Sebastian, preot și istoric, 36, 39, 72, 172, 189, 212
- Stoss, Veit, sculptor, 68, 69, 86
- Streitfeld, Theobald, istoric, 8, 15, 33, 36, 37, 41, 52, 65, 75, 76, 79, 80, 84, 85, 86, 87, 89, 92, 107, 111, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 132, 133, 137, 146, 147, 148, 154, 160, 164, 171, 174, 177, 180, 181, 202, 212, 213, 256
- Strungari (jud. Alba), 22, 35
- Ș**
- Șura Mică (jud. Sibiu), 52
- T**
- Târgu Mureș (jud. Mureș), 136, 219
- Teodoric, preot paroh, 21, 205, 255
- Teutsch, Friedrich, episcop evanghelic și istoric, 62, 67
- Teutsch, Georg Daniel, episcop evanghelic și istoric, 62, 64
- Treiber, Gustav, inginer, 83, 102
- Tröster, Johann, cronicar, 14, 47, 50, 146, 153, 210

Călin Anghel

Trutemberger, familie de patricieni
din Sebeș, 119
Turda (jud. Cluj), 31

Vlad Dracul, domn al Țării
Românești, 27
Vladislav al II-lea, rege al Poloniei și
al Ungariei, 29, 56, 59, 68

U

Universitatea Națională Săsească, 33,
36, 42

W

Weidenfelder, Laurentius, 49, 210

V

Vătășianu, Virgil, istoric de artă, 8,
15, 22, 72, 77, 78, 79, 81, 85, 87, 106,
107, 111, 118, 135, 212, 256
Viena (Austria), 14, 23, 27, 63, 89, 94,
111, 167
Vintilă, Vintilă, învățător, 39, 73
Vințu de Jos (jud. Alba), 31, 194

Z

Zabessus, veche denumire a
Sebeșului, 31, 46
Zápolya, Ioan, voievod al
Transilvaniei și rege al Ungariei,
30, 49, 61, 69, 72, 136, 169, 207, 219